ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2014 թ. N 2 -3 (5-6)

ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ 2014 г. N 2-3 (5-6)

СТАТЬИ

СООБЩЕНИЯ

ПРОТИВ ФАЛЬСИФИКАЦИИ

РЕЦЕНЗИЯ

БИБЛИОГРАФИЯ

НЕКРОЛОГ

JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES 2014 N 2-3 (5-6)

ARTICLES

REPORTS

AGAINST FALSIFICATION

BOOK REVIEWS

BIBLIOGRAPHY

OBITUARY

АШОТ МЕЛКОНЯН
Академик НАН РА
Институт истории НАН РА
ashamelk@yahoo.com

КАВКАЗСКИЙ ФРОНТ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ – ГЕНОЦИД АРМЯН: ПОСЛЕДСТВИЯ И ПРИЧИНЫ

К 100–летию Первой мировой войны повсюду проводятся различные мероприятия - международные конференции, показ документальных фильмов. Данная заинтересованность обусловлена не только тем обстоятельством, что прошел целый век от этого события, но и тем, что были извлечены уроки из этой беспрецедентной по масштабности трагедии человечества XX века и поняты причины Второй мировой войны. Не успев выйти из холодной войны, мир опять втянулся в опасную зону конфронтации Запад-Восток.

Накануне Первой мировой войны почти весь мир оказался в центре столкновений интересов мировых держав. Это стало причиной того, что война охватила самые обширные территории, хотя главным театром военных действиям была Европа. Территорией столкновения интересов держав стали также регионы Малой Азии, Западной Армении, Северного Ирана и Закавказья. Здесь сталкивались интересы Османской империи и России.

В этом регионе страны Антанты пришли к взаимному согласию по договору Сайкс-Пико 1916 г., по которому Англия и Франция, как союзники дали свое согласие на включение Западной Армении и черноморских проливов в состав Российской империи. Османская империя имела целью захватить Закавказье, Северный Иран, Кавказ с выходом на Среднюю Азию и Поволжье, тем самым претворяя в жизнь идеологию пантюркизма, которая со времен султана Абдул-Гамида II–го являлась официальной идеологией империи[1].

Бомбардировка российских портов на Черном море в конце октября 1914 г., стала поводом для объявления Россией войны Турции. Так сформировался Кавказский фронт Первой мировой войны.

Начиная с XIX века это был очередной пятый русско-турецкий Кавказский фронт длиною около 720 км: от Черного моря до границ Ирака. Отметим, что начиная с русско-турецкой войны 1806-1812 гг., на этом фронте российская сторона всегда вела тяжелые бои, и, как правило, во всех последующих войнах

[1] О планах Османской империи и России на Ближнем Востоке см. **Арутюнян А. О.,** 1971, 18-41.

(1828-1829, 1853-1856, 1877-1878)[2] побеждала, а также при активном участии армян захватывало территорию Западной Армении. Однако часто российское руководство использовало эти победы в целях подписания выгодных договоров с османцами, всегда отдавая предпочтение завоеванным территориям на Балканском фронте. Не случайно, что до начала Первой мировой войны в Генеральном штабе русских войск считали, что "Кавказский фронт всегда должен оставаться второстепенным…"[3].

В результате, захваченные территории Западной Армении становились предметом переговоров и часто возвращались туркам - обстоятельство, которое заставляло десятки тысяч западных армян, помогавших русским, переселяться вместе с уходящей русской армией в Восточную Армению и Закавказье[4].

В этой войне армяне встали перед более сложным выбором, чем во всех предыдущих русско-турецких войнах. Воевать на стороне русских, тем более избегать военной службы явно означало бросить вызов османским властям и дать повод для армянских погромов.

Около 300 тысяч западных армян были зачислены в османскую, а 250 тысяч восточных армян - в русскую армию. По официальным данным каждый тринадцатый русскоподанный армянин был призван в русскую армию[5]. В ноябре 1914 г. император Николай II особым указом обратился к армянскому народу, призывая вновь остаться верным вековым традициям русско-армянской дружбы и поддержать русскую армию на войне всеми возможными методами. Царь обещал армянам после освобождения Западной Армении в шести армянских вилайетах и в Киликии с согласия союзников создать автономию под покровительством Российской империи[6]. Армянские политические деятели, предполагая, что с помощью русских станет возможным освобождение Западной Армении, создали восемь добровольческих отрядов. Это обстоятельство было использовано османскими властями для разжигания ненависти мусульман по отношению к армянам. Война дала возможность турецкому правительству реализовать программу геноцида армян, которая была заранее спланирована еще в 1911 году.

По всей территории Османской империи было уничтожено 1,5 миллиона армян, 750 тысяч ассирийцев, 300 тысяч греков. Благодаря самообороне ряда областей с помощью армянских добровольческих отрядов и русской армии, стало возможным спасти значительное число западных армян.

Без описания подробностей военных действий на Кавказском фронте, отметим, что в ноябре 1914 г. после неудач на территории Карсской области, с побе-

[2] О русско-турецких войнах подробно см. **Широкорад А.Б.,** 2000, 33-587.

[3] Центральный государственный военно-исторический архив РФ, ф. 2000, оп. 1, д. 3845, л. 50.

[4] **Мелконян А.,** 2003, N 1, 14–17.

[5] **Киракосян Дж. С.,** 1965, 189.

[6] **Карапетян М.,** 1999, 45.

доносного Сарыкамышского сражения (9 декабря 1914 г. - 5 января 1915 г.) начался триумф русской армии. В начале мая 1915 г. армянские добровольческие отряды вместе с армией генерала А. Николаева освободили Ван, армянское население которого героически сопротивлялось туркам в течении одного месяца.

Благодаря военным операциям в Алашкерте, Эрзруме и Трапезунде под руководством командира Кавказского фронта генерала Н. Н. Юденича, в котором активно участвовали армянские добровольческие отряды, были заняты также Эрзрум, Битлис, Муш, Трапезунд, Ерзнка и Камах. В Западной Армении русская армия никогда не имела подобных успехов[7].

На занятый русскими войсками территории Западной Армении была создана военно-административная единица - генерал-губернаторство Турецкой Армении. При благополучном завершении войны для России, армяне, покинувшие свои дома во время геноцида, вернулись бы на свою родную землю. Уже в середине 1916 г. началось экономическое освоение Западной Армении.

Однако, в конце 1917 г. после большевистской революции, вследствие развала Кавказского фронта, эти планы остались не реализованными. Весной 1918 г. турки, используя фактическое отсутствие фронта, перешли в наступление. Вся тяжесть военных действий на Кавказском фронте легла на плечи армянских военных формирований. Русско-турецкий фактически фронт превратился в армяно-турецкий. Фронтовую линию тогда не оставили также некоторые русские солдаты и офицеры Кавказской армии, езидские отряды. В неравных боях с регулярными турецкими войсками малочисленным армянским силам пришлось оставить Западную Армению. Только в Восточной Армении, благодаря Сардарапатскому, Каракилисскому и Баш-Апаранскому победоносным сражениям, армянский народ смог остановить турецкие войска, а в конце мая 1918 г. провозгласить Армению независимой республикой.

Существуют разные данные о человеческих потерях в Первой мировой войне. Согласно общепризнанной точке зрения в войне погибло более 20,5 млн. человек, из которых 10,5 млн. мирное население. Были ранены и стали инвалидами около 18,3 млн. человек. Материальные потери в войне исчисляются сотнями миллиардов долларов. Людские потери стран Антанты составляют 5,6 млн. военных и около 8 млн. мирного населения, из стран Тройственного союза - 4,4 млн. военных и 3,4 млн. мирного населения. Потери проигравшей войну Германской группировки составляли 3,4 млн. мирного населения, из которых 2,8 млн. относятся к Османской империи. Большую часть из них, как уже было отмечено, составляют христианские народы империи: армяне, айсоры, греки. Это означает, что в соотношение с общим числом населения, ни один народ не имел таких потерь (1,5 млн.) как армяне. Здесь же необходимо

[7] О вышеуказанных военных операциях см. **Корсун Н. Г.**, Сарыкамышская операция, 1937, Эрзерумская операция, 1938, Алашкертская и Хамаданская операции, 1937, Первая мировая война на Кавказском фронте, 1946.

отметить, что несмотря на то, что значительная часть территории Османской империи была оккупирована войсками стран Антанты, мусульманское население имело незначительные потери. Следовательно, утверждения турецких политических и “научных” кругов о том, что все народы государства имели в равной степени большие потери, не имеют основания.

Война имела катастрофические последствия особенно для Российской империи, Германии и Франции. Эти государства, соответственно, дали около 2,7 млн., 2,4 млн. и 1,4 млн. жертв. Учитывая то, что в ходе войны часть территории Германии и Франции была оккупирована противником, а территория России только частично была занята войсками противника, то утверждение российских специалистов о том, что население России являлось пушечным мясом, полностью соответствует действительности.

При этом, в результате большевистского переворота Российская империя не только воспользовалась плодами победы, но и по Брест-Литовскому мирному договору потеряла территории. В порядке сравнения отметим, что страны Запада-Франция, Великобритания, даже Германия извлекли в Первой мировой войне уроки и, став перед теми же испытаниями во время Второй мировой войны сумели выйти с гораздо меньшими потерями. Так, в Первой мировой войне Великобритания потеряла 702 тысяч граждан, во Второй – 378 тысяч (из которых 280 тысяч на поле боя), Франция – вместо 2,4 млн. - 665 тысяч, из которых 412 тысяч - мирное население. Это означает, что потери Франции составляли в четыре раза меньше, а Англии – почти вдвое. Вспомним, что Великобритания во Второй мировой войне подверглась беспрецедентной в истории воздушной бомбардировке. При сравнении становится ясно, почему западные союзники СССР, в первую очередь Уинстон Черчилль, задерживали открытие Второго фронта, до 6-го июня 1944 г..

Проблема становится более очевидной, когда пытаешься проанализировать потери СССР, сравнивая их с данными Первой мировой войны. Так, с 1939 г. по 1945 г. потери СССР составляли 29 млн.- 32,5 млн. (в это число входят также репрессированные, жертвы бомбардировок, умершие от голода, в концентрационных лагерях и погибшие в ходе военных действий 6,5 млн.).

Очевидно, что армянский народ, который не имел никакой связи с развязыванием войны, после анализа всех вышеперечисленных фактов, однозначно является основной жертвой - обстоятельство, которое можно констатировать с сожалением, что в существующей обширной научной литературе в основном упущено.

100 лет прошло после Первой мировой войны. Множество проблем остается еще не исследованными и сегодня. Подобные юбилеи становятся поводом для новых изысканий, которые дают возможность восполнить пробелы и извлечь необходимые уроки из истории во избежание глобальных катастроф.

БИБЛИОГРАФИЯ

Арутюнян А. О., – 1971, Кавказский фронт (1914-1917), Ереван, 1971.
Карапетян М., – 1999, Армянские добровольческие дружины и батальоны на Кавказском фронте (1914-1917 гг.), Ереван, 1999 (на арм. яз.).
Киракосян Дж. С., – 1965, Первая мировая война и западные армяне, Ереван, 1965 (на арм. яз.).
Корсун Н. Г., Сарыкамышская операция, Москва, 1937, Эрзерумская операция, М., 1938, Алашкертская и Хамаданская операции, М., 1937, Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946.
Мелконян А., – 2003, Армения в контексте внешней политики России в первой трети XIX в., Вестник Российско-Армянского университета, Ереван, 2003, N 1, с.14-17.
Широкорад А. Б., – 2000, Русско-турецкие войны 1676-1917 гг., Москва, 2000.
Центральный государственный военно-исторический архив РФ, ф. 2000, оп. 1, д. 3845, л. 50.

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
ashamelk@yahoo.com

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏ – ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Առաջին աշխարհամարտի 100-ամյակի բոլորման կապակցությամբ համայն մարդկությունն առանձնակի հետաքրքրություն է ցուցաբերում այդ խնդրի նկատմամբ: Նման հետաքրքրությունը պայմանավորված է ոչ միայն իրադարձության դարաբոլոր դառնալու հանգամանքով, այլև երկիր մոլորակի վրա մարդկության հետ տեղի ունեցած այդ աննախադեպ ծավալային ողբերգության իրողությունից դասեր քաղելու, Երկրորդ աշխարհամարտի կրկնության առեղծվածը խորությամբ հասկանալու և համանման նոր արհավիրքներից խուսափելու մտահոգությամբ: Ստեղծված ահռելի գրականության մեջ հատուկ ուշադրություն է հատկացված աշխարհամարտի պատճառների վերհանման խնդրին:

Աշխարհի գերտերությունների շահերի բախման կիզակետում էին հայտնվել երկրագնդի գրեթե բոլոր տարածաշրջանները: Այդ էր պատճառը, որ պատերազմն ընդգրկեց լայն աշխարհագրություն, թեև գլխավոր թատերաբեմ մնաց Եվրոպան: Տերությունների շահերի բախման հարթակ էր նաև Փոքր Ասիա-Արևմտյան Հայաստան-Հյուսիսային Իրան-Անդրկովկաս տարածաշրջանը: Այստեղ առավել սրությամբ ի հայտ էին գալիս Օսմանյան կայսրության ու Ռուսաստանի շահերը: Հստակ շահեր ունեին նաև Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան և այլ երկրներ:

Օսմանյան կայսրության նպատակն էր տեր դառնալ Անդրկովկասին, Հյուսիսային Իրանին, Կովկասին և դուրս գալ Միջին Ասիա, Մերձվոլգյան շրջաններ՝ կյանքի կոչելով դեռևս սուլթան Համիդ Երկրորդի ժամանակներից պաշտոնական գաղափարախոսություն դարձած համաթյուրքականությունը:

Մասնագետների կողմից արված հաշվարկներով պատերազմում զոհվել է ավելի քան 20,5 միլիոն մարդ, որից շուրջ 10 միլիոնը՝ ռազմի դաշտում: Վիրավորվել և հաշմանդամ է դարձել մոտ 18,3 միլիոն մարդ: Անտանտի երկրներից զոհվել է 5,6 միլիոն զինվորական և մոտ 8 միլիոն

խաղաղ բնակիչ, Եռյակ դաշինքի երկրներից՝ 4,4 միլիոն զինվորական և 3,4 միլիոն խաղաղ բնակիչ: Այսինքն՝ պատերազմը տանուլ տված Գերմանական խմբավորման կորուստների մեջ 3,4 մլն խաղաղ բնակիչներից 2,8 միլիոնը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությանը: Դրա մեծ մասը բաժին է ընկել կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին՝ 1,5 միլիոն հայերին, 500-800 հազարը՝ ասորիներին, 100-350 հազարը՝ հույներին: Նշանակում է բնակչության թվաքանակի համամատությամբ ոչ մի ժողովուրդ չի ունեցել այնպիսի կորուստներ, ինչպիսին հայությունը: Այստեղ մատնանշենք նաև այն հանգամանքը, որ թեպետ պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրության տարածքի մի զգալի մասը ռազմակալվել է Անտանտի երկրների զորքերի կողմից, այդուհանդերձ, մահմեդական բնակչությունը քրիստոնյաների համեմատությամբ ունեցել է չնչին կորուստներ: Հետևապես սին են բոլոր թուրք քաղաքական ու «գիտական» շրջանակների այն պնդումները, թե տերության բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում՝ թուրքերը պատերազմի ընթացքում հավասարապես կրել են մեծ կորուստներ:

ASHOT MELKONIAN
Academician
Institute of History NAS RA
ashamelk@yahoo.com

THE CUCASUS FRONT OF THE FIRST WORLD WAR IS THE ARMENIAN GENOCIDE. ORIGINS AND EFFECTS

SUMMARY

In connection with the 100 Anniversary of the World War I the whole mankind displays a special interest with regard to this issue. This interest is stipulated not only by this event becoming a century old, but also by learning the in-depth mystery of the unprecedented massive human tragedy of WWII having taken place on the planet Earth and by the preoccupation to avoid a similar catastrophe. The great mass of literature has been dedicated to the discovery of the origins of the Second World War.

Most of the Earth's regions came to appear in the focus of interests of the world superpowers. That was the reason why the war was so extensive geographically, although the main theater of operations was in Europe. Another platform of collision between the empires was the region of Asia-Minor – Eastern Armenia – Southern Iran – Transcaucasia. The outstanding issues here were the interests of the Ottoman Empire and Russia. Other stakeholders were Great Britain, Germany et al.

The objective of the Ottoman Empire was to capture Transcaucasia, Northern Iran, the Caucasus, and go out into the Middle Asia, the Volga regions, and to revive Panturkism, that had become an official ideology since the time of Sultan Hamid the Second.

Specialized calculations quote the war casualties at 20.5 mil people, including 10 mil in the battlefield. The wounded and the maimed were counted at 18.3 mil The Entente countries yielded 5.6 mil military and about 8 mil civilian casualties. Casualties from the Triple Alliance countries were 4.4 mil military and 3.4 mil civilians. That is to say, in the war losses of 3.4 mil civilians incurred by the defeated German coalition 2.8 mil were those of Ottoman Empire. Its large part consisted of the Empire's Christians – 1.5 mil Armenians, 500 – 800 thousand Assyrians, 100 – 350 thousand Greeks. That means that compared to the numbers of population not a single nation suffered as many losses as the Armenians. Thus, it

should be noted that although a significant part of the Ottoman territory had been devastated by the Allies, the Muslim population had had negligible losses compared to the Christians. Therefore, the allegations by all Turkish political and "scientific" sources as if all nations of the Empire including the Turks had equally suffered great losses during the war, are completely meaningless.

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿԱՆ ՈՒԺԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՎՃՌՈՐՈՇ ՓՈՒԼԸ. ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ (1917 Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ)

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը դարակազմիկ ու շրջադարձային փոփոխությունների սկիզբ էր կանխորոշում:

Անդրկովկասի քաղաքական վերնախավն ի դեմս Կոմիսարիատի իշխանության, սկզբից ևեթ ու հետևողական կերպով իրականացնում էր երկրամասը բոլշևիկացած Ռուսաստանից անջատելու քաղաքականություն: Իշխանության ձևավորման գործընթացին զուգահեռ Անդրկովկասում նոր բովանդակությամբ բարձրացավ ազգային ինքնակազմակերպման խնդիրը: Ազգային գործոնի դերի բարձրացման և երկրամասում ազգային համերաշխություն հաստատելու ճանապարհով սոցիալիստական կուսակցությունների կողմից փորձ էր արվում ազգային տեսակետից «կազմակերպված» Անդրկովկասը հակադրել խորհրդայնացված Ռուսաստանին: Ազգային տարանջատումը, բոլշևիզմից հեռանալը Կովկասում գնահատվում էր որպես Սահմանադիր ժողովին ձգտող պետականամետ և «սպիտակ» Ռուսաստանի ժողովրդավարությանն աջակցող առաջնային գործոն:

Կոմիսարիատի պաշտոնական, կուսակցական տեսակետն ընդհանուր առմամբ հանգում էր նրան, որ Սահմանադիր ժողովին պետք է ներկայանալ պատրաստի, համաձայնեցված նախագծով, որը կքննարկվեր համառուսաստանյան դաշնային հանրապետության շահերի տեսանկյունից: Այդ իմաստով բարձր էր գնահատվում երկրամասի գլխավոր ժողովուրդների ազգային համագումարների դերը, որոնք ի վիճակի էին լուծել առկա ազգային ու ազգամիջյան հիմնահարցերն ու տարաձայնությունները:

Անդրկովկասի համար կենսական ու հրատապ հիմնախնդիրը շարունակում էր մնալ կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանության ու դրա հարակից հարցերի ամբողջությունը. այն առավել սուր էր հայության համար, ինչը հանգում էր շուտափույթ կերպով ու ամեն գնալով հայկական զինուժի ձևավորմանը:

1917 թ. նոյեմբեր - 1918 թ. փետրվար ժամանակահատվածում Երևանի նահանգում ձևավորվում են և գործում ազգային մի շարք մարմիններ, այդ

թվում՝ Երևանի նահանգի ազգային խորհուրդը, նրան կից՝ Ապահովության կամ Հատուկ կոմիտեն, Արևմտահայերի ազգային խորհուրդը, Հայ զինվորական միությունը (Երևանի զինվորական խորհրդի գործադիր կոմիտեն):

Ժամանակագրական առումով Հայ զինվորական միությունը ձևավորվել է առաջինը՝ նոյեմբերի վերջին: Բացի իր առջև կանգնած կենսական, անմիջական խնդիրների քննարկումից, այդ մարմինը Անդրկովկասի հայ իրականության մեջ առաջին ազգային կառույցն էր, որ անմիջապես արձագանքեց նաև երկրամասային իշխանության և զինադադարի հրատապ հարցերին: Ազգային զինվորական համագումար հրավիրելու գլխավոր դրդապատճառն, իհարկե, բոլշևիկյան հեղաշրջման հետևանքով Կովկասյան բանակի կազմալուծման գործընթացն էր, ազգային զորաբանակի ձևավորումը, ինչպես նաև անդրկովկասյան կառավարության ստեղծումը:

Նոյեմբերի 11-ին (24) «Հորիզոնը» ծանուցում էր, որ նոյեմբերի 20-ին Երևանում բացվելու է «Հայ զինվորական համագումարը»[8]: Նախաձեռնությունը պատկանում էր Հայ զինվորական միության կենտրոնական կոմիտեին:

Համառոտ լուսաբանենք համազգային զինվորական այդ կառույցի նախապատմությունը: 1917 թ. ապրիլին Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարությունը հրապարակեց «Բանակի ազգայնացման հիմնական դրույթները» օրենքը[*]: Ռազմաճակատներում հաջողության հասնելու, ինչպես նաև հուլիսից հետո բոլշևիզմի դեմ վստահելի ռազմական հենարանի ձևավորման նպատակով, անհրաժեշտ էր համարվում բանակի վերակազմավորումը, որի հիմքում դրվելու էր ազգային-տարածքային միասնության սկզբունքը, այլ խոսքով՝ ազգայնացումը: 1917 թ. մայիսի վերջին կազմակերպվեց ռուսաստանյան բանակում ծառայող հայ զինվորականությունը: Պետրոգրադում կայացած ճակատային պատգամավորների համագումարի (մայիսի 12-17) մասնակից հայ սպաներն ու զինվորները իրենց ժողովում որոշեցին հիմնել համահայկական զինվորական կազմակերպություն: Մայիսի 22-ին, փոխգնդապետ Հ. Տիգրանյանի ու Ն. Մելիք-Փարսադանյանի և սոցիալիստ-հեղափոխական Պ. Լևոնյանի ջանքերով Պետրոգրադում ստեղծվեց Հայկական զինվորական հանձնաժողովը, որի նախագահ դարձավ Գերագույն շտաբի գեներալ-մայոր Լ. Տիգրանյանը: Հանձնաժողովի նպատակն էր համախմբել ռուսական բանակում եղած մոտ 120 հազար հայ զինվորներին, նրանց կենտրոնացնելով Կովկասյան ռազմաճակատում, կազմավորել հայկական բանակային կորպուս[9]: «Համահայկական ռազմական լիգայի կանոնադրությունը» առաջնահերթ էր համարում հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պաշտպանությունը, Ռուսաստանի և

---

[8] «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, 11 նոյեմբերի:

[*] Տե՛ս հանգամանորեն, **Մելիքյան Վ. Հ.,** 1997, 276-287:

[9] **Kayaloff J.,** 1973, 90.

նրա դաշնակիցների հաղթանակին նպաստելը, պատերազմի ավարտից հետո Արևմտյան Հայաստանում հայկական պետականության վերականգնմանն աջակցելու գործը: Լիգայի խորհուրդը և Գլխավոր կոմիտեն պետք է աշխատեին Պետրոգրադում, իսկ երկու կենտրոնական կոմիտեները տեղակայվելու էին Թիֆլիսում, երկրորդը՝ Լոնդոնում կամ Փարիզում[10]: Այդ նպատակով Լ. Տիգրանյանի կողմից կազմված զեկուցագիրը մայիսի 25-ին դրվեց Պետրոգրադի Հայկական կոմիտեի քննարկմանը և հավանության արժանացավ: Հայկական կոմիտեի նախագահ պատմաբան Ն. Ադոնցը և նրա անդամ Հ. Ջավրիյանը մտան զինվորական հանձնաժողովի կազմի մեջ: Համատեղ նիստում ընտրվեց նաև մի պատգամավորություն, որը պետք է զեկուցագիր ներկայացներ ռազմածովային մինիստր Ա. Կերենսկիին[11]: Պատգամավորությունը, որին միացավ նաև կառավարության Կովկասյան գործերով կոմիսարի օգնական Գ. Եվանգուլյանը, մայիսի 31-ին Ա. Կերենսկիին հանձնեց նշված զեկուցագիրը, որը արժանացավ վերջինիս հավանությանը: Սակայն, հունիսի 1-ին Ն. Ադոնցը՝ հանձնաժողովի անդամների համար անսպասելի կերպով դրեց այդ կազմակերպության լուծարման հարցը: Հիմնավորումն այն էր, որ հանձնաժողովը կատարել է իր առջև դրված գլխավոր խնդիրը՝ զեկուցագրի մշակումը և Ա. Կերենսկիի կողմից հավանության ձեռք բերումը: Հակառակ Լ. Տիգրանյանի, Ն. Մելիք-Փարսադանյանի, Լ. Աթաբեկյանի և այլոց առարկություններին, Պետրոգրադի Հայկական զինվորական հանձնաժողովը լուծարվեց[12]:

Հայկական ազգային զինուժի կազմակերպման և նրա ղեկավար մարմինը դարձավ 1917 թ. մայիսի վերջին Թիֆլիսում ստեղծված Հայ զինվորական միությունը (ՀԶՄ)[13]: Ստ. Թոփչյանի[*] վկայությամբ «այն կազմվել էր դրսի և տեղական հայկական զորամասերի ընտրյալներից, հայկական գնդերի ներկայացուցիչներից, հայ կամավորական խմբերի պետերից և Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչներից: Իր նախագիծ-կանոնադրության մեջ ՀԶՄ կոչ էր անում ամբողջ հայ զինվորականությանը միանալ՝ կազմակերպված պաշտպանելու հեղափոխությունն ու հայրենիքը: Այն գտնում էր, որ Կովկասյան ճակատի անհաջողությունն ու ճեղքումը ինքնստիքյան աննկարագրելի արհավիրքներով սպառնալու է մեզ»[14]: ՀԶՄ գործադիր մարմնի՝ կենտրոնական կոմիտեի կազմի մեջ մտան Ա. Շահմազյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը[*], կապիտան Ն. Աբազյանը, Լ. Փիրալյանը, Գ. Տեր-Օհանյանը, Մ. Պապաջանյանը, Տ. Բեկզադյանը, Հ. Բեկզադյանը, Տ. Անիյանը:

---

[10] **Նազարյան Ա.,** 1999, 98:

[11] **Kayaloff J.,** 1973, 91-92:

[12] Նույն տեղում, 92-93:

[13] **Մելիքյան Վ. Հ.,** 1997, 284:

[*] Սարդարապատի ճակատամարտում 5-րդ «Մահապարտներ» գնդի ղեկավարներից:

[14] «Հորիզոն», 1917, 19 նոյեմբերի:

[*] «Հորիզոն»-ի հոդվածի հեղինակ Ստեփան Թոփչյանը ԿԿ-ի նախագահ հիշատակում է Ռուբենին:

ՀԶՄ կենտրոնական կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Արսեն Շահմազյանը*:

1917 թ. նոյեմբերի 20-ին (դեկտեմբերի 3) Երևանի քաղաքային Դումայի դահլիճում բացվեց Հայ զինվորական համագումարի խորհրդակցական նիստը: Այն բացեց Թիֆլիսի ՀԶՄ կենտրոնական կոմիտեի նախագահ, պրուչիկ Ա. Շահմազյանը: Այստեղ ներկա էին պատգամավորների մեծ մասը, Թիֆլիսի վարչության անդամները, ինչպես նաև Հայոց ազգային խորհրդի զնվորական բաժանմունքի անդամները: Եղան առաջարկներ համագումարի նախագահության թվի և կազմի վերաբերյալ, ձայների մեծամասնությամբ անցավ չորս համանախագահների և հինգ քարտուղարների առաջարկը[15]: Որոշվեց ողջույնի ճառեր արտասանելու համար ելույթներ թույլ տալ նաև հարևան ազգերի ներկայացուցիչներին, իսկ կուսակցություններին՝ արգելել: Նպատակը՝ ազգային զինուժը անհարկի քաղաքականացումից զերծ պահելու մեջ էր կայանում:

Համագումար հրավիրելու գլխավոր մտահոգությունը կայանում էր նրանում, որպեսզի բոլշևիկյան հեղաշրջման և հողի ու խաղաղության հռչակագրերի հետևանքով դասալքող և բոլշևիկացող Կովկասյան բանակի զորամասերին հակադրել ազգային զինուժի այլընտրանքը: «Ամբոխը հաստում է բոլշևիզմին,- տագնապ էր հայտնում ՀՀԴ մարմին «Զանգ» թերթը,- որի սնանկութիւնը այսօր չէ վաղը երևան կըգայ: Այն ժամանակ կը տիրէ կատարեալ անիշխանութիւնը և անբարոյացումը: Ահա այս վայրկյանի համար հարկաւոր է կազմակերպւած մի կուռ բանակ, գիտակից և հայրենասէր: Մեր հայ զինւորութիւնը չի կարող տարւել նոյն ճանապարհով, որով գնում է ռուս զինւորութիւնը: Մեր դիմաց կանգնած է տաճիկ կառաւարութիւնը, որը ակընդէտ սպասում է այն վայրկեանին, երբ կարող կըլինի ոչնչացնել նաև Կովկասի հայութիւնը»[16]: Առանձնահատուկ կերպով ընդ-

---

* 1905 թ. Արսեն Շահմազյանը ուղարկվում է Գանձակ՝ Համազասպի հետ մասնակցելու 1905-1907 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների պատճառով վտանգված շրջանի ինքնապաշտպանությանը, անցնում է Զանգեզուր, ապա հրավիրվում է Ներսիսյան դպրոց, որպես նկարչության և ձեռնարվեստի ուսուցիչ: Առաջինն էր, որ հայկական դպրոցում ներմուծել է ամերիկյան համակարգ: 1907 թ. «Դաշնակցության գործով» ձերբակալվում է, ազատվելուց հետո կրկին անցնում է ուսուցչության Ներսիսյան և Հովնանյան դպրոցներում: 1909 թ. բանտարկվում է, աքսորվում, ազատվում է 1912 թ. և վերադառնում է Կովկաս: 1915 թ. Ռոստոմի մի քանի դիմումներից հետո, Ա. Շահմազյանը դառնում է կամավորական 4-րդ գնդի 2-րդ վաշտի պետը: Զևինի ճակատամարտի համար ստանում է Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշան, իսկ Ոստանի ճակատամարտի համար պարգևատրվում է Գեորգիևյան 4-րդ աստիճանի խաչով: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ծառայում է 216-րդ գնդում (գնդի կոմիտեի նախագահ), ուղարկվում է 66-րդ դիվիզիայի կոմիտե, երկու շաբաթ նախագահելուց հետո ընտրվում է Պետրոգրադի զինվորական համագումարի պատգամավոր: Վերադառնալով Թիֆլիս, հիմք է դնում Հայ Զինվորական միությանը («Հորիզոն», 1917, 11 նոյեմբերի):

15 «Զանգ», Երևան, 1917, 23 նոյեմբերի:

16 նույն տեղում:

գծվում էր, որ ազգային բանակը պետք է զերծ մնա կուսակցականությունից:

Նոյեմբերի 21-ին (դեկտեմբերի 3) Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում բացվեց Հայ զինվորական (զօրականների) համառուսաստանյան առաջին համագումարը. ներկա էին պատգամավորներ հայկական բոլոր գնդերից, հայ զինվորական միության բոլոր մասնաճյուղերից և ռուսական բանակից: Վճռական ձայնի իրավունքով պատգամավորների թիվը հասնում էր 150-ի*: ՀՀ Դաշնակցությանն ընդդիմադիր ՀԺԿ-ը և «Մշակ» թերթը խորանալով մանրամասների մեջ, նշում էին, որ համագումարի պատգամավորների կազմը «բնորոշ է հայ զօրքին», այսինքն՝ ընդգծում էին վերջինիս ներկայացուցչական ոչ լիարժեքության հանգամանքը: Մինչև նոյեմբերի 22-ը Երևան եկած պատգամավորներից 15-ը զինվորներ էին, 68-ը՝ սպաներ, 8-ը՝ բժիշկներ: Հայկական 5-րդ գունդն ուներ 6, մնացածները՝ 10-ական պատգամավորներ: Ռուսաստանի նահանգներում և արևմտյան ճակատում տիրող ռազմա-քաղաքական բարդ իրավիճակի պատճառով միայն մի քանի պատգամավորներ (12-րդ բանակից՝ 1, Թուրքեստանյան օկրուգից՝ 2) կարողացան ժամանել Երևան: Խորհրդակցական ձայնով ներկա էին հայկական գնդերի հրամանատարներ Մելիք-Մուրադյանը, Հովսեփյանը, Տիգրանյանը և այլք[17]: Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացնում էին Միքայել Պապաջանյանը (ՀԺԿ) և Ռուբենը (Ռ. Տեր-Մինասյան) (ՀՀԴ)[18]: Համագումարը բացում է Ա. Շահմազյանը. նա ներկայացնում է ՀԶՄ անցած ուղին, ինչպես նաև հայտարարում, որ գերագույն հրամանատարության կողմից ստացվել է հայկական կորպուսի ստեղծման վերաբերյալ հրամանը, ինչն ընդունվում է բուռն ծափահարություններով: Այստեղից պարզվում է նաև, որ Հայկական բանակային կորպուսը ձևավորվել է ավելի վաղ, քան ընդունված է մեր պատմագրության կողմից, այսինքն՝ նոր տոմարով ոչ թե դեկտեմբերի 10-12-ի ընթացքում, այլ դեկտեմբերի 2-ին: «Զանգ» թերթի նույն համարում պորուչիկ Լ. Փիրալյանը նշում էր, որ նոյեմբերի 19-ին (դեկտեմբերի 2) ռազմաճակատի շտաբը գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանին նշանակել էր հայկական կորպուսի հրամանատար:

Համագումարում կարդացվում են բազմաթիվ ողջույնի հեռագրեր, ուղարկված Կոմիսարիատի ռազմա-ծովային նախարարության գծով կոմիսար Դ. Դոնսկոյի, Թ. Նազարբեկյանի, Անդրկովկասյան կառավարության հայ կոմիսարների, Թիֆլիսի երկրամասային կենտրոնի անունից՝ Հ. Բեկզադյանի, ՀԶՄ մասնաճյուղերի (մասնավորապես Պետրովսկի ՀԶՄ կողմից), ՀԺԿ Երևանի մասնաճյուղի, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանի և Դումայի նախագահ Հ. Բուդաղյանի, ռազմաճակատի

---

* «Մշակը» նշում է մոտ 120 պատգամավոր (Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254), Ա. Նազարյանը՝ 121 (**Նազարյան Ա.,** 153):

[17] «Մշակ», 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254:

[18] «Հորիզոն», 1917, 19 նոյեմբերի:

կոմիսարի օգնական Պ. Լևոնյանի (աշուղ Ջիվանիի որդին), Կարսի լեհ զինվորականության միության, Երևանի քաղաքագլուխ Թ. Տոշյանցի, Կովկասյան ռազմաճակատի ուկրաինական զինվորական ռադայի անունից[19]: Մեծ տպավորություն է գործում ուկրաինացիների ողջույնը: Կովկասում ուկրաինական գործերով կոմիսար Չալիյը «հարազատ Հայաստանին ցանկանալով ազատություն և երջանկություն», 1917 թ. նոյեմբերին հայ ժողովրդին ցանկանում էր «***ազատ և միացյալ Հայաստան***» (ընդգծումը մերն է – Վ.Մ.), որի իրականացման գլխավոր երաշխիք էր համարում հայկական բանակը[20]: Հիշարժան է, որ համագումարը կրկին հատուկ որոշում է կայացնում կուսակցություններին ձայն չտալու վերաբերյալ: Ու թեև կուսակցություններն իրոք զրկվում են ձայնից, սակայն համագումարի առաջարկով ՀՀԴ կողմից ողջույնի ճառերով հանդես են գալիս Արամ Մանուկյանը և Արևմտահայ խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը: Արամը պաշտոնապես հայտարարում է, որ հայ զինվորականության կազմակերպումով, Դաշնակցությունն իր զինվորական առաքելությունն ու ռազմական գործունեության բնագավառը հանձնում է զինվորական մարմնին և «նուիրում է իրան քաղաքական և երկրային գործունէութեան»:

Առաջին հայացքից ի միջայլոց արված հայտարարությունը գործեց մինչև 1918 թ. հունիսը: ՀԶՄ և համագումարի կողմից բարձրացված առաջարկը թեև համապատասխանում էր համագումարի սկզբունքներին, տեղավորվում էր ժողովրդավարության չափանիշների համատեքստում, սակայն ստացվում էր, որ ամենապատասխանատու, բեկումային փուլում, ազդեցիկ ազգային կուսակցության, գոնե մի հատվածը պաշտոնապես իրեն հեռացնում էր հայ իրականության ամենակենսական խնդրից՝ ռազմաճակատի պաշտպանության գործից: Արդեն դրսևորվում էր միացյալ անդրկովկասյան կառավարության քաղաքականության և, մասնավորապես, Թուրքիայի հետ զինադադարի գործընթացի ազդեցությունը: Դրվում էր նաև Թուրքիայի հետ բանակցելու մարտավարության միջոցով ազգային ռազմա-քաղաքական հիմնահարցերի լուծմանը հասնելու գերապատվության՝ Էրզրումից Սարդարապատ պարտությունների հիմքը: Միաժամանակ, քանի որ ՀՀԴ կառույցները, ինչպես հայտնի է, անմասն չմնացին և հաճախ էլ ղեկավարեցին երկրամասի հայկական շրջանների հետ առնչվող ռազմական գլխավոր իրադարձությունները, կարելի է եզրակացնել, որ Արամի հայտարարությունն այս պահին բխում էր համառուսաստանյան ժողովրդավարական ալիքի ուղղվածությունից, Սահմանադիր ժողովի սպասելիքներից և ինչ-որ առումով հակադրվում էր նաև բոլշևիզմին, որի համար բանակը պարզապես կուսակցության շարունակությունն էր: Ասվածի ապացույցներից է նաև այն, որ համագումարում լրջագույն քննարկ-

[19] «Աշխատանք», Երևան, 1917, 25 նոյեմբերի, թիվ 58, 29 նոյեմբերի, թիվ 59:

[20] «Զանգ», 1917, 23 նոյեմբերի:

ման առարկա է դառնում քաղաքական իրավիճակին նվիրված առանձին սեկցիա ունենալու խնդիրը:

Թեև Ռ. Տեր-Մինասյանը և հայ էսեռների ներկայացուցիչներն առաջարկում են այդ հարցը թողնել Հայոց ազգային խորհրդին կամ էլ ընդհանրապես հանել օրակարգից, սակայն հայ զինվորականության համաժողովը ձայների մեծամասնությամբ հակադրվում է այդ «անիմաստ զգուշավորությանը»: Իսկ մտավախությունը կայանում էր նրանում, որ համագումարի բանաձևը կարող էր հակասել Ազգային խորհրդի, այդպիսով նաև ՀՀԴ դիրքորոշմանը և դրանով բարդ իրավիճակ ստեղծել[21]: Երևանի բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհրդի անունից ողջունում է էսեռ Երմոլաևը, ընդգծելով, որ «յեղափոխական հայ զորքը պէտք է պաշտպանէ ոչ միայն իր հարազատ երկիրը, այլ նրա հետ միասին նաև ամբողջ Ռուսաստանը ու նրա մանուկ ազատութիւնը» և հույս հայտնում, որ նաև այս համագումարում պետք է հիմք դրվի ազգերի մեծ դաշնությանը[22]: Իրենց ելույթներով վերջինիս աջակցություն են հայտնում սպա Փիրումյանը, թաթարական-մահմեդական ազգային կոմիտեի երեք ներկայացուցիչներ, որոնց թուրքերեն պատասխանում է Դրոն: Համագումարի համանախագահներ հավասար իրավունքներով ընտրվում են չորս հոգի՝ Ա. Շահմազյանը, Հ. Բեկզադյանը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանը և Մ. Արզումանյանը, ինչպես նաև վեց քարտուղարներ[23]: Որոշվում է ունենալ երեք աշխատանքային սեկցիաներ. 1) ռազմաճակատի և թիկունքի պաշտպանության, 2) կազմակերպական, 3) տեղեկատվական:

Նոյեմբերի 22-ի (դեկտեմբերի 4) նիստում քաղաքական իրադրության վերաբերյալ զեկուցումով հանդես եկավ կովկասյան համաբանակային խորհրդի անդամ, բժիշկ Հ. Բեկզադյանը, որը բոլշևիկյան հեղաշրջումը որակեց որպես արկածախնդրություն և հանդես եկավ միատարր սոցիալիստական կառավարության ձևավորման օգտին՝ «ժողովրդական սոցիալիստներից մինչև բոլշևիկները»: Բանակի ազգայնացման և Հայկական կորպուսի ստեղծման օգտին խոսեց Մ. Պապաջանյանը, շեշտելով, որ զինադադարն անգամ չպետք է թուլացնի հայ զինվորի զգոնությունը, քանի որ վերջինս լիակատար հաշտության գրավական չէ տակավին[24]:

Կազմակերպական սեկցիայում երկու օր քննարկվում էր զինվորական կարգապահության հարցը: Անհրաժեշտ էր համարվում «հայկական գնդերում հայկական դիսցիպլինա մտցնել»: Զեկուցող գնդապետ Հ. Տիգրանյանի առաջարկը, որը նախատեսում էր ստեղծված իրավիճակում վերադառնալ ցարական մեթոդներին, այսինքն վերադասին տրվի ստորադասին անմիջապես՝ տեղում պատժելու իրավունք, աջակցություն ստացավ գնդապետ

[21] «Մշակ», 1917, 23 նոյեմբերի, թիվ 250:

[22] «Զանգ», 1917, 23 նոյեմբերի:

[23] «Մշակ», 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254:

[24] Նույն տեղում, 29 նոյեմբերի, թիվ 255:

Հովսեփյանի, կապիտան Ն. Աբազյանի, Ռուբենի և այլոց կողմից. եղան և այդ խստագույն միջոցին դեմ արտահայտվողներ: Թիկունքի պաշտպանության սեկցիայում զեկուցում է Դրաստամատ Կանայանը, որը գլխավոր չարիքը համարելով դասալքությունը, առաջարկում էր կազակների օրինակով պատժիչ հեծյալ միլիցիայի խմբեր ձևավորել, իսկ դիմադրություն ցույց տվող և ավազակությամբ ու թալանով զբաղվող դասալիքներին գնդակահարել[25]:

Համագումարը փակվեց նոյեմբերի 25-ին (դեկտեմբերի 8) և ընդունեց մի շարք հրատապ որոշումներ[26]: Քաղաքական իրավիճակի մասին բանաձևն աջակցություն էր հայտնում Անդրկովկասյան Կոմիսարիատին: Ռազմաճակատի պաշտպանության և հայկական զորամասերի վերաբերյալ որոշվեց, որ հաշտության բանակցությունները պետք է կառուցել Կովկասյան ռազմաճակատի եղած ներկա սահմանների շուրջ: Անհրաժեշտ էր համարվում արագացնել բանակի ազգայնացման գործընթացը, հայկական կորպուսի ձևավորումը, Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասի հայկական գավառներում ժողովրդական միլիցիայի ջոկատների ստեղծումը:

Առանցքային հիմնահարցը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև անջատ զինադադարի նկատմամբ դիրքորոշման կայացումն էր: Համագումարը որոշեց, «որ ազատ Ռուսաստանի հեղափոխական դեմոկրատիան, որ իր ձեռքն է վերցրել հաշտության գործը, հայ ժողովրդի մնացորդներին չի հանձնի միապետական Թուրքիայի հոշոտմանը և հաշտության պայմաններից մեկը պետք է լինի Արևմտյան Հայաստանի լիակատար ինքնորոշումը, նրա լիարժեք ազատագրումը թուրքական լծից: Մինչև հաշտության կնքումը Հայաստանը չպետք է դատարկվի մեր զորքերից, քանի որ գրավված մարզերի պարպումը կհանգեցնի մեր ժողովրդի մնացորդների բնաջնջմանը և վերջնականապես կթաղի նրա ազատագրման հարցը»:

Այս որոշումն ուղարկվում է անդրկովկասյան կոմիսարիատին և Կովկասյան բանակի երկրամասային խորհրդին: Ստորագրել էին համագումարի նախագահության անդամները՝ Ա. Շահմազյանը, Գաբրիել Տեր-Օհանյանը, Միքայել Արզումանյանը, Հովսեփ Բեկզադյանը, Թադևոս Պետրոսյանը, Մինաս Մակարյանը, Ավագ Հայրապետյանը, Գևորգ Ղահրամանյանը, Ստեփան Թոփչյանը, Ռուբեն Օհանջանյանը[27]: Վստահաբար կարող ենք հետևություն անել, որ «Թուրքահայաստանի մասին» հայտնի հռչակագիրը իր գաղափարական հենքով և ուղղվածության մեծապես խասխվում էր նաև ՀԶՄ համագումարի որոշման վրա:

Համագումարը հաստատեց միության կանոնադրությունը, փոխեց նրա կառուցվածքը: Այնուհետև ՀԶՄ-ն ունենալու էր խորհուրդ, որն իր հերթին ընտրելու էր գործադիր մարմին: Խորհուրդը կազմված էր լինելու 50-60,

---

[25] «Մշակ», 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 255:

[26] «Աշխատանք», 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 59:

[27] ЦГИА Грузии, ф. 2081, оп. 1, д. 227, лл. 26-27, նաև՝ «Աշխատանք», 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 59:

իսկ գործադիր մարմինը՝ 15 անդամներից: Զինվորական խորհուրդը համարվում էր ժամանակավոր մարմին, հրավիրելու էր երեք ամիսը մեկ անգամ, այն փոխարինում էր նախկին զինվորական կենտրոնական մարմնին, մեկ տարվա ընթացքում գործելու էր Թիֆլիսում, իսկ վերջինիս անդամները ազատվելու էին զինվորական պարտականություններից[28]:

Համագումարից հետո, 1918 թ. հունվարին հայկական զինվորական կյանքի ղեկավարությունը ստանձնում է Հայ զինվորական խորհուրդը, որի գործադիր կոմիտեի կազմում բացի վերը նշված գործիչներից ներգրավվում են նաև Ա. Մանուկյանը, Դ. Կանայանը, Լ. Փիրալյանը (քարտուղար), Ն. Աբազյանը (գանձապահ), Հ. Տիգրանյանը, Բժ. Ժամագործյանը, Ս. Փիրումյանը, շտաբային կապիտան Սարգսյանը և ուրիշներ[29]: Գործադիր կոմիտեն իր մասնաճյուղերին տեղեկացնում էր, որ նրանք այսուհետև կոչվեն ոչ թե Միության, այլ Հ.Զ. Խորհրդի ճյուղեր, և խուսափեն անջատ կոչեր հրապարակելուց: Միասնական ռազմական կառույցի աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով ՀԶԽ Գործադիր մարմինը հիմնում է բաժանմունքներ. ա) շտաբի բաժնի նախագահ և գործադիր կոմիտեի գանձապահ՝ կապիտան Ն. Աբազյան, բ) թնդանոթային բաժնի նախագահ՝ փոխգնդապետ Հ. Տիգրանյան, գ) դասալիքների դեմ պայքարող բաժնի նախագահ՝ Արամ (օգնական՝ շտ. կապիտան Մելքումյան), դ) ռազմասանիտարական բաժնի նախագահ՝ Ժամագործյան, ե) ռազմա-տեխնիկական բաժանմունքի և դատական բաժնի նախագահ՝ պոդպորուչիկ Ս. Փիրումյան, զ) խմբագրական-կրթական բաժնի նախագահ՝ շտ. կապիտան Սարգսյան, է) տնտեսական բաժնի նախագահ՝ զինվոր Գ. Ղահրամանյան, ը) կամավորների հավաքման բաժնի նախագահ՝ պրապորշչիկ Ստ. Թոփչյան[30]:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբերի 21-25-ը Երևանում աշխատեց Հայ զինվորական համառուսաստանյան առաջին համագումարը: Այն իր վերաբերմունքը և գնահատականը հայտնեց անդրկովկասյան նորաստեղծ կառավարությանը, իր մոտեցումներն առաջադրեց զինադադարի, ռազմաճակատի պաշտպանության հարցերում և որպես այդ գերակա խնդիրների իրականացման երաշխիք ու միջոց գործնականորեն քննարկվեց հայկական զինուժի՝ Հայկական բանակային կորպուսի կայացման հիմնահարցը:

«Բոլորը լիայույս են, որ այս ճգնաժամային վայրկեաններին մեր ռէալ ուժը կը լինի իսկական և անզուգական պաշտպան հայ ժողովրդի կենսական շահերի»,– ամփոփում էր համագումարը[31]:

---

[28] «Զանգ», 1917, 28 նոյեմբերի:

[29] ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 108, թ. 2:

[30] «Մարտիկ», Ալեքսանդրապոլ, 1918, 14 հունվարի, թիվ 1:

[31] «Զանգ», 1917, 28 նոյեմբերի:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Աշխատանք», Երևան, 1917, 25 նոյեմբերի, թիվ 58:
«Աշխատանք», Երևան, 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 59:
«Զանգ», Երևան, 1917, 23 նոյեմբերի:
«Զանգ», Երևան, 1917, 28 նոյեմբերի:
ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 108, թ. 2:
«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, 11 նոյեմբերի:
«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, 19 նոյեմբերի:
«Մարտիկ», Ալեքսանդրապոլ, 1918, 14 հունվարի, թիվ 1:
Մելիքյան Վ. Հ., – 1997, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997:
«Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 23 նոյեմբերի, թիվ 250:
«Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254:
«Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 255:
Նազարյան Ա., – 1999, Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թվականներ), Երևան, 1999:
Kayaloff J., – 1973, The Buttle of Sardarabad, Paris, 1973.

ВААН МЕЛИКЯН
Доктор исторических наук,
Институт истории НАН РА

РЕШАЮЩИЙ ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ АРМЯНСКОГО ВОИНСТВА. СЪЕЗД АРМЯНСКОГО ВОЕННОГО СОЮЗА В ЕРЕВАНЕ (НОЯБРЬ 1917 Г.)

РЕЗЮМЕ

После большевитского переворота первостепенной и актуальной задачей для Закавказья остовлся комплекс проблем, связанный с защитой Кавказского фронта. Особенно остро это воспринимался в армянской среде и поэтому процесс формирования армянского воинства требовал неотложных решений.

С 21-25 ноября 1917 г. в Ереване состоялся первый Армянский войсковой всероссийский съезд.

Съезд выразил свое отношение и оценку нововсозданному закавказскому правительству, предложил свой подход по вопросам перемирия на Кавказском фронте и обеспечения защиты фронта.

В качестве средств и гарантий для осуществления данных приоритетных проблем, съезд армянского воинства впервые обсудил и предложил задачу формирования Армянского войского корпуса.

VAHAN MELIKYAN
Doctor of History
Institut of History the NAS RA

A CRUCIAL STAGE OF FORMING THE ARMENIAN ARMY. THE CONGRESS OF THE ARMENIAN MILITARY UNION IN YEREVAN (NOVEMBER 1917)

SUMMARY

The First All-Russia Armenian Military Congress was held in Yerevan on 21-25 November 1917.

The Congress expressed its attitude and evaluation of the newly created Transcaucasian Government, suggesting its approach to the issues of armistice on the Caucasian front, as well as on the front security.

With regard to the means and warrants for implementing these priority issues, the Armenian Military Congress for the first time discussed and suggested the assignment of forming the Armenian Army Corps.

ALBERT STEPANYAN
Prof., Doctor of History
Head of the Department of World History
Yerevan State University,
bertstepanyan48@.gmail.com

ON INTERPRETETION OF A FRAGMENT BY MOSES KHORENATSI

(History of the Armenians, III, 34, 2-24)

Abstract

The article deals with the events of **Pap's ascendance** to the throne related by **Moses Khorenatsi.** The description of the **Dzirav combat** (370), which paved his way to royal dignity, makes the main focus of the investigation. In my interpretation, the combat was patterned after the **Panarmenian Assembly (Ašxar-hažoxov)** which used to be held in the same site – Bagrewand district, Bagawan village, Npat Mount – where the memory of the old Zoroastrian gods was still vivid. The **mythological perspective** of Navasard Assembly gives reason for assessing Pap's first steps as efforts to establish **social unanimity and peace** after the turmoil of the reign of his father, Arshak II.

Introduction

This is an attempt of hypertextual interpretation of the text by Moses Khorenatsi concerning the events of the prince Pap's ascendance to his ancestral throne. His reign and reforms (370-374) have yet not found authentic estimation in primary sources. The estimations are polar making his image as enigmatic as attractive. On the one hand, he is depicted as the personification of evil since he oppressed the Church. On the other hand, he is represented as an active and brave ruler whose reforms were the last effective efforts to prevent the decline and downfall of the Armenian Arsacids. The first approach goes back to the Armenian historical tradition – P'awstos Buzand, Moses Khorenatsi [Buz.,IV, 44, 162-163,V, 22, 219; Khor., III, 38,5][1]. As to the second approach, it proceeds from the records of Ammianus Marcellinus [Amm. Marc., XXX, 7, 12][2].

---

[1] **Գարագաշեան**, 122-124.

[2] By the words of the author, the young prince was "et doli iam prudens". And on occasion of his treacherous assassination by the Romans, compares him with Pyrrhus and Sertorius, the heroes of *old time justice*. [Amm.Marc. XXX, 20-23]. Cf. **Asdourian,** 161.

In its absolute expression, the negative approach puts under suspicion the legitimacy of Pap's reign from the point of view of divine and human justice: "His mother gave birth to him. And since she was a lawless creation and did not know God's fear, devoted him to dēvas. Many of them dwelt in the child and led him according to their [evil] will" [Buz., IV, 44, 3]. In response to this, an official concept was worked out the main features of which are traceable in the text of Moses Khorenatsi. The said concerns first of all the fragment of the combat against the Iranian army which took place in 371, in the Valley of Dsirav, near the sacred Npat Mount. The historical and esoteric interpretation of this event makes up the matter of my present investigation. For this purpose, besides the Armenian sources, I have used the data of the comparative mythology and the works of ancient authors as well. For the last case, I mean the accounts of C. Tacitus and Ammianus Marcellinus.

Historical Background.

Pap was the only offspring of the king Arshak II and queen P'arandzem. Arshak's reign was marked with both glorious and tragic events.

The social model of Great Armenia, based on the predominance of royal authority and central state administration, was en route of losing its resources. It was introduced centuries ago by the reforms of Artaxias I (189-160 B.C.) and went back to the Hellenistic state theory and experience[3]. Tiridates III (298-330) tried to empower this model with new vital impulses using the authority of the Christian Church[4]. However, neither the king nor his successors succeeded reaching this end. Separatism of the Armenian dynasts (nacarars) gradually took the upper hand. Their power was based on hereditary domains and offices, subject peasantry and military contingent[5]. They competed for privileges, high ranks, and wealth and looked frequently to Rome or Sasanian Iran for support. As to the super-states, they took this opportunity for interfering in the domestic affairs of Great Armenia[6].

This process came to its heights in the days of Arshak II (350-368). The scholars agree that the first years of his reign were marked with social order and peace. The king ruled intending to keep balance of forces both in domestic and foreign policy. He acted in accordance with Saint Nerses, the archbishop of the Armenian Church. By their efforts, in 354, in Ashtishat village of Taron province, a council of *bishops in concert with the laity* was held to establish new modes of communal relations. By canonical regulation, it "[…] established mercy extirpating the root of inhumanity, which was natural custom of our land" [Khor., III, 20,4]. It institutionalized the care for the sick, the aged and

[3] See in detail **Stepanyan**, 2012, 41-48.

[4] **Garsoïan**, 1997, 80-86; **Mahé**, 79-81.

[5] **Adonz**, 165-182, **Manandyan**, 68 -75, 311- 315; **Toumanoff**, 114 -119.

[6] **Dignas**, **Winter**, 179-188.

the poor, strangers and orphans. For this purpose, numerous hospitals, inns, hospices were built with stable sources of income. Besides, the council abolished some *heathen customs* from the princely families. But more typical was the article containing exhortations to lords and servants. To the lords: "[…] to show mercy to their servants, and their inferiors, and their followers, to love them like the members of their own families, and not to oppress them unjustly with exorbitant taxes, remembering that they too had a Lord in heaven" [Buz., IV, 4, 45]. As to servants, he ordered them: "[…] to be obediently faithful to their masters so that they might receive a reward from the Lord" [Buz., IV, 4, 46][7]. And Moses was inclined to believe that: "Thenceforth one could see that our country was not like uncivilized barbarians but like a well-mannered civilized nation" [Khor., III, 20,13][8].

It seemed also that the king Arshak found the way of prosperity combining the interests of different social groups, estates and classes and turn his realm "[…] into the likeness of an universal order of solitariry-communities"[Buz.,, IV,4, 84]. For this purpose, he acted, however, not only by persuasion, but used compulsory methods, too. Under the sparapet (commander-in-chief) Vasak Mamikonean, the army took control over all Great Armenia and prevented or suppressed the attempts of mutiny of separatists. In this regard at the court, a group of nobles became influential who believed in possibility of solution of all the problems of the country by means of good administration.The leading figure of this faction was Głak Hayr Mardpet, the highest eunuch and the supervisor of the royal treasures and estates[9].

Proceeding from this idea, Arshak II worked out his *retro-Hellenistic* program desiring to restore the Hellenistic state model which endowed the king with absolute authority over the realm[10]. Particularly, it meant recognition of his person as the supreme landholder of Greater Armenia by the *right of weapon* (cw˜ra dorivkteto§). On the same ground, it promised to restore his image of the source of right and justice (novmo§ e[myuco§)[11].

Mosēs Khorenatsi puts the following formula in the mouth of the Parthian king Arshak the Brave which, seems, expesses just this right of Hellenistic kings: "For the frontiers of the brave […] are their weapons: as much they cut,

[7] Օրմանեան, 186-192.

[8] In this and like definitions of Mosēs, the scholars trace one of the basic ideas of the national *ideology* of the Armenians. See **Zekiyan**, 472-474.

[9] See in detail **Markwart**, 58-70. Attracting the feelings of the separatists, ***Buzandaran*** depicts Głak with extremely negative colors [Buz.,V, 3, 196].

[10] **Ստեփանյան**, 2009, 25-31.

[11] **Chaniotis**, 57-62.

that much they hold (զի սահմանք բաջաց [...] զէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի)" [Khor., I,8,4][12].

With a view to bring about this retro-Hellenistic program, Arshak II made his first (and the most resolute) step by founding a new royal city. It was situated in the province Kogovit, on the southern slopes of Mount Ararat. And it bore the king's name – Arshakawan. Both Buzand and Moses record about this event from the view-point of the Armenian dynasts and represent the newdwellers as trustees, debtors, slaves, delinquents, thieves, murders, divorced men, shedders of blood, liars etc [Buz., IV,12 116, ; Khor., III, 27,4].

However, other information is also traceable in the texts of the both authors. It concerns the Hellenistic experience of founding cities which used Arshak II. I mean ***synoicism*** – the settling of ihabitants from various places in the same site and forming a new city community (polivteuma)[13]. Endowed with absolute creative power, the king directed the process using his material and human resources. From this point of view, the account of Buzand seems more exact: "It was around that time that the king built himself a dastakert in the designed valley of Kog. And he ordered a royal edict proclaimed in every district of his dominion and announced on every public square in his realm, and filled all the regions and districts with the royal proclamation: "Should anyone be indebted to anyone, or should anyone anywhere have wronged anyone else, or should anyone have been summoned to judgement, let every one of them come and settle in this dastakert" [Buz., IV, 12, 116].

In other words, Arshak II proclaimed his absolute right over Greater Armenia. He stated also the freedom of everyone to follow the royal prescriptions. Obviously, this retro-Hellenistic program was utopic since times had changed irreversibly. Now, it was the time of hereditary magnates, who saw in the king's actions a great danger for their power and prestige. So, they united their efforts and made their best to stop the king. As to the Church, it shared the position of the magnats. It refused recognizing king's absolute power and reputation from the point of view of Christian canon and axiology. According to them, the king was one of numerous subjects of the Omnipotent God unable to pretend to the role of the *revealed god* (ejpifanhv§)[14]. Common for the king's royal ancestors this title was now assessed to be inherent only to Christ[15]. On this ground, the early Armenian authors bear witnesses about the competition (sometimes even rivalry) between the royal and church authorities.

---

[12] Thomson finds it to be a rather correct quatation from Theonis Progymnasmata. See **Moses Khorenatsi**, History of the Armenians, 82, n. 5.

[13] On many-sided relations of Hellenistic kings with cities see **Ehrenberg**, 191-205; **Strooman**, 148-150.

[14] This title was usually associated with the titles *bevefactor* (εὐεργετής) and *savior* (σωτήρ). About these and other homogeneous titles see **Goodenough**, 57-75; **Gruen**, 7-24.

[15] Despite this *Armenian austerity*, the process of divination of royal authority was en route both in Christian Rome and Sasanian Iran. See **Canepa**, 100-103; **Daryee**, 2008, 63-67.

It started already in the days of Tiridates III and Gregory the Illuminator. Their well-known dispute on supreme authority is thought to be the best display of the said. According to Agathangelos, it took place before the Armenian conversion to Christianity. The scene of it was the temple of the goddess Anahit, in the village Yerez of the province Aclisene. In response to the pagan king's claim for absolute power, Gregory stressed: "I [served you] looking for no reward from you, but for the reward of God, whom belong all the visible and invisible creations" [Agath., V,12][16].

In its conflict with Arshak II, the Church finally took the side of the magnates who looked for support either of Iran or Rome[17]. The king's efforts for balancing these opposite poles were frutless. The policy of Tiridates III to meet the interests of all sides (both…and) was now unreal[18]. The contradictions were implacable. And it became more obvious on the background of the new aggravation of the relations of the two super-states.

It began at the end of 350-s. In 359, Shapur II invaded North Mesopotamia and captured Amida, the important military and economic center[19]. He devastated the southern and south-western regions of Great Armenia, as well. After that, he took Tigranocerta and Ani of Daranalia[20]. As a result, Great Armenia was drawn into a long war on the side of Rome. The war came to its heights under Julian the Apostate (361-363) who even reached the vicinity of Ctesiphon, but was routed and killed[21]. The new Roman emperor Jovian signed a treaty with Shapur which Ammianus calls *ignominious*[22]. He surrendered to the enemy all the lands obtained by Diocletian including Nisibis and Sangara. The article of the treaty, by which the Roman side pledged to refrain from supporting them, was disastrous for the Armenians: "To these conditions there was added another, which was destructive and impious, namely, that after the completion of these agreements, Arsaces, our steadfast and faithful friend (amico nobis semper et fido) should never, if asked it, be given help against the Persians" [Amm., Mar., XXV, 7, 12][23].

While these events took place, tension between the king Arshak and his opponents reached its apogee. Taking advantage of the difficult situation, the forces of magnates attacked Arshakawan, looted and killed its citizens. It was the tragic end of the retro-Hellenistic paradigm of social reformation. The magnates took the upper hand with a view to accomplish their own program

[16] **Calzolari**, 53-57.
[17] **Asdourian**, 160-161; **Daryaee**, 2009, 19.
[18] **Ստեփանյան**, 2009, 22.
[19] **Lenssen**, 37-45.
[20] **Eremyan**, 92.
[21] **Jones**, 567-568.
[22] "Quo ignobili decreto firmanto, nequid committeretur per indutias contrarium pacis[…]" [Amm. Marc., XXV,7,13]. Cf. **Asdourian**, 153-154; **Farrokh**, 205-206.
[23] **Mommsen**, 409.

which demanded *limitation of the king's rights in favour of the hereditary dynasts*.

Soon, Shapur II waged war on Great Amenia (364-368), and that provided new opportunities for the magnates. The Shah reconized Mehrujan Arcruni the Armenian king, furnished him with an army to take on the throne and restore Zoroastrianism as the religion of the country. Many opposing magnates joined him. As to the king Arshak, he defended his case successfully with full support of sparapet Vasak Mamikonean. But the conflicting forces were unequal, and the king's adherents began to abandon him: "[…] for every one of them longed for his own house, his own place, in accordance with the inborn ways of Armenian men" [Buz., IV,20, 141].

At last, the king remained alone with a circle of faithful friends and servants. Through his ambassadors Shapur invited Arshak to come and negotiate the terms of peace and friendship. Though he attested the proposal with sacred symbols, but he broke it afterwards. When Arshak II arrived to the camp of the Shah, he was detained and imprisond in the Andəməš (Anhush) jail, where he died[24]. The queen Parandzem tried to organize resistance of the patriotic forces but failed. She was besieged in the fortress Artages for a year and surrendered. However, she managed to send the young prince Pap to the Romans.

The new Roman emperor Valens, at first reluctantly, but later officially, supported the prince to assume his ancestral throne. The central event was the combat which took place in 371, in the valley of Dzirav, near St. Npat Mountain. The Armenian and Roman joint forces defeated the enemy. For the young prince, the victory paved the way to royal dignity[25].

1. Historical and esoteric semantics of Npat site and Panarmenian Assembly.

According to Buzand, the battle field was chosen by Pap: "And so, the Persian army came and raided into the Armenian Midlands. Then Pap king of Armenia likewise ordered the army assembled at Bagawan. And the Greek forces that were in Eŕand and Bacišn came to king Pap and assembled together. And they dug a ditch around the camp near Mount Npat by the Ep'rat River, arrayed themselves and made ready for battle" [Buz., V,4,197].

This choice, apparently, was determined not only by military considerations. It had profound spiritual motivations as well. There was a religious and esoteric perception of geographic space of Great Armenia. And it ascribed an exceptional role to the Npat site in the *spiritual unity of the country*. Indeed, the Mount was situated in the district Bagrewand of Ayrarat

[24] About this jail see in detail **Traina**, 188-190.

[25] **Երեմյան**, 99-101; **Garsounan**, 1997, 86-87.

region. In vicinity of it, Bagawan was situated, the name of which "[…] translated from Pahlavi means *the village of gods* (Dicawan)" [Agath., 916, 2]. As to Bagrewand, the scholars etymologize it proceeding from the Av. *raēva* (rich), *raēvant* (possessing wealth). It expressed one of the basic concepts of the Zoroastrian axiology denoting spiritual and material opulence. Ahura Mazdā granted it to his true creatures endowing them with *xwarrah* (glory)[26]. After the conversion to Christianity the site had not lost its significance, since it (and correspondingly the fest of Navasard) was devoted to the commemoration of the great prophet John [Buz., IV,15,126]. Later, a monument to Gregory the Illuminator was erected there [Łazar Parb., III, 76, 17].

The etymology of the toponym Npat/Nifavths sheds a new light to the said. Among its numerous interpretations, that which derives the toponym from Av. *nāfya* appears more probable. It is accepted to be the parallel to the Ved. *sapinda*, Gr. ajgcisteĩs, Lat. *agnatio* denoting *agnatic group*. As a rule, it comprised the descendants of the same patriarch (mid. Pers. *nāfapat* and Arm. *nahapet*) tied with strict responsibilities.With a view to the common ethnarch, the term could extend its borders to national entity[27].

The case is obvious in Great Armenia. The ancient Armenians believed themselves to be the descendants of the mighty hero Hayk[28]. On this ground, they considered themselves as the members of the same patriarchal house – *ïáõÝ Ð³Ûáó*. This concept existed for centuries and initiated some important institutions of social organization of the Armenians[29]. Among them, a particular role belonged to the Panarmenian Assembly (Ašxarhažoxov) held on the slopes of St. Npat Mount at the beginning of every year, in the month Navasard. It represented a ritualized action aimed at the renewal of macro-and-microcosms worn during the previous year. And it implied the comeback of its partisants to the *beginning of time and space*[30].

According to the comparative mythology, this text is archetypical with numerous variations. However, its core narrative is rather stable*. And the scholars define it as the *Creative Myth of Twins* well-attested in different mythological traditions[31]. They restore (certainly, only in general features) the syntax of the myth as follows: before everything, there existed the twins who

26 **Russell**, 1985, 447-455.

27 **Perikhanian**, 2008, 641-646.

28 **Petrosyan**, 2009, 155-161.

29 In Hellenistic political theory: "Idealtypisch verwaltete der König sein Reich wie ein Hausvater sein Haus (oikos)". **Heinen**, 89-90.

30 On the carnival structure and ideology of the Navasard Assembly see **Степанян**, 1991, 48-49.

* I am pleased to express gratitude to Prof. Armen Petrosyan whose advice on the twins' mythology was very useful for my interpretation of the Panarmenian Assembly.

31 **Petrosyan**, 2002, 14-22.

were destined to initiate the tripartite cosmos and human commonality[32]. Frequently, they were bestowed with opposite qualities. The bearer of positive qualities (strong, brave, wise and active) sacrificed his brother and from his body created the sun, stars, planets, waters, plants, animals etc[33]. Thereafter, his creative activity concerned the social classes comprising the priests, warriors and commoners: "The action of sacrifice is thus seen to be one of expansions or amplifications, taking matter from the microcosm of victim's body, and expanding it to macrocosmic form and dimensions"[34]. Best of all, this concept was incorporated in the deeds of Ved. Manu/Yama (Puruša), Old Pers. Manuš/Yima (Gayōmart), Rom. Romulus/Remus[35]. It is also worth to notice that the killing of the second partner was replaced by the lowering of his social status in some (probably, later) traditions.

The primordial couples played important role in the Armenian mythology as well – Hayk/Bel, Sanasar/Baghdasar, David/Msra Melik etc. While Bel and Msra Melik were killed, Baghdasar stayed barren and left his homeland Sasun[36]. It gave chance to Hayk, Sanasar, and David for putting foundation (or rebuilding) of the Armenian microcosm. In the frame of historical time and space, these heroes provided models of behavior for the kings: "Insofar as the king and the social hierarchy are alloforms of one another, when the one is created, it can only be from the other: the unity within the king is divided into the social classes, and the diversity of the classes merges into the king"[37].

In other words, the personality of the king was estimated to be the crosspoint of opposite qualities and intentions – unity and diversity of isomorphic macro-and-microcosms. For performing this role, he had to go through initiations. For the Armenian kings, the Navasard Assembly was of great importance. Records about it are fragmentary, but compiled together they demonstrate a rather standard syntax of ritual actions and world-view system. The said goes in full accordance with the modern Critical Social Theory recognizing "[…] the centrality of rules, practices, meaning, knowledge, action and agency in the constitution and reproduction of social life"[38]. Proceeding from this idea, I prefere to trace the following aspects of the Navasard ritual actions: *a.* social context, *b.* inversion and comeback to the primordial social utopia, *c.* restoration of social barriers and hierarchy.

[32] **Dumézil**, 119-125.
[33] **Beit-Hallahmi**, **Paluszny**, 345-353.
[34] **Lincoln**, 1986, 163-164.
[35] **Lincoln**, 1975, 129-136.
[36] **Petrosyan**, 2002, 117-121.
[37] **Lincoln**, 1986, 158.
[38] **Pleasants**, 32.

a. Social context of the Assembly. We have numerous records of the early medieval Armenian historians where the social context of the Assembly is formulated explicitly. Agathangelos: "[…] Dicavan which was full of the *magnates and army and a great crowd* assembled from all the sides" [Agath., 916,4]. Buzand: "Then the men of the realm of the land Armenia – the naχarars, magnates, nobles, kusakals, ašχarhakals and azats, the army leaders, judges, chiftains and princes, not to mention the army commanders and even [some] of the ŕamik and šinakan - gathered together in a council of still greater accord"[Buz., III, 21,64].[39]

The same structure of the Assembly is traceable in the text of C. Tacitus. Telling about the ascendance of Zeno-Artashēs to the Armenian throne (18 A.D.), he underlines: "[…] but *the nation's liking* (favor nationis) inclined towards Zeno, son of Polemon, king of Pontus, who from his earliest infancy had imitated Armenian manners and customs, loving the chase, the banquet, and all the popular pastimes of barbarians, and who had thus bound to himself *chiefs and people* (proceres plebumque)" [Tac., Ann., II, 56, 2].

In accordance with the Hellenistic theory and practice, the primary sources use sometimes more common definition of the Assembly – *the king and his army*. They unite all the participants into a body featuring them as real or potential warriors. In this regard, Moses Khorenatsi seems very exact. Representing the reign of Artawasd II (55-34 B.C) in negative colours, he tells about his conflict with the army on domestic and foreign policy: "Being blamed *by his troops* for his excessive sloth and great gluttony, and especially because Antony had deprived him of Mesopotania, he became fourious and commanded an army to be raised […]" [Khor., II, 22,4][40].

All the said gives reason to speak about the Panarmenian Assembly as a model of the Armenian society. It originated from the social conditions which preceded the state organization and represented *the collective will of the Armenians*. In various ages of history, it preserved its functions, though ritualized and mostly modi-ficated.

b. Social inversion in the frame of Assembly. In the mythological world-view of the ancient Armenians, there was a social concept based on the hierarchy of productive activity: hunting/ herding, agriculture and crafts. Most clearly it is traceable in the epic ***Sasna Ćŕer*** many fragments of which go back to times of Indo-European entity[41]. Its heroes – and especially David – scorned and denied all the forms of productive activity, except hunting. According to them, only this form was able to secure egality and justice in communal life[42]. The

[39] **Սանանդյան**, 79-82.
[40] This tradition was still alive in the fourth-fifth century Armenia. See **Garsoïan**, 1999, 259-267.
[41] **Petrosyan**, 2002, 23.
[42] **Степанян**,1991, 40-42.

hunters were thought to possess only what was necessary for moderate (natural) life following the moral imperatives established by God[43].

The society of hunters made up the utopia to which the communities came back ritually at the beginning of every year. As I have underlined above, it was true about Navasard fest as well[44]. The best corroboration of this idea is the well-known account of Grigor Magistros about the last words of the dying king Artashēs. The author's source was the song of the minstrels: "Who will give me the smoke of the censer and the morning of Navasard, The running of the stags and the coursing of the deer? We sounded the horns and beat the drum; as is the manner of kings" [Gr. Magistros, Lettres, 33].

In other words, the first stage of the Navasard ritual was aimed at the carnival inversion - the effacement of social barriers and reconstruction of the primordial unity and equality of the Armenians. The royal hunt was believed to be the effective way for reaching this purpose. In the role of the object of sacrifice, instead of king's twin, the sacred animals (stags and deer) figured. Their bodies were taken as *the material* for compiling the macro-and-microcosms of forthcoming year. And the spirit of gaiety and exaltation dominated everywhere.

c. Restoration of social barriers and hierarchy. The second stage of the Navasard ritual represented the reverse movement from sacral time and space to material (profane) world. Its essence was formulated in disintegrating of the primordial unity. Diversities again began to play important role in the life of society. Moreover, they were believed to outflow from the king's personality to give birth to the three principal social classes – the priests, the warriors, and the commoners.

The king's identity with each one of the classes was taken as granted. We have fragmentary but trustworthy evidences about it. According to Moses, the king Eruand "[…] having built temples appointed his own [twin] brother Eruaz as high priest" [Khor., II, 40,3]. In other words, he separated the functions of priesthood and the warrior-ruler. The king was the head of the class of warriors under the heavenly protection of the valiant Vahagn. And it was believed, that through this deity he received the divine mandate of royal authority[45].

As to the king Artashes I, he was at first identified with the herdsmen and warriors passing through initiation. By the words of Mosēs, his tutor (dayeak) Smbat Bagratuni, saving him from the massacre of the royal family: "Wandered

---

[43] In this conjucture, the parallel with the Platonian social utopia is obvious. The herdsmen of the mountain tops were "[…] unskilled in the arts generally, and especially in such contrivances as men use against one another in cities for purposes of greed and rivalry and all the other vilainces which they devise one against another" [Plato, Leg., III, 677c]. Cf. **A. Verlinsky**, 2009, 227-230. Most probably, the philosopher also came from ancient (Indo-European) mytholo-gical tradition.

[44] **Степанян**, 1991, 48.

[45] **Garsoïan**, 1976, col. 185-186.

for a long time on foot over the mountains and plains in disguise with the child and brought him up in the cottages of shepherds and herdsmen (սնուցանէ ի հովուանս եւ յանդէորդս) [...] [Khor., II, 37,14]". After that, the education was continued at the Parthian military camp. Here, the tutor "was greatly honored" by the generals, and "the child was among the king's sons (մանուկն ընդ որդիս թագաւորին) [Ibid.]".

In the light of the said, a new interpretation of, so-called, border-stones of the king Artashēs seems probable. They were erected to mark the limits of the lands of rural communities containing inscriptions in the Aramaic. One of them is translated by A.G.Perikhanian as follows: "Divided the land between villages Artashes the king, Eruandakan, the good, the son of Zareh, the victor of everything which supports evil"[46]. Attributing his name (and authority) to communal lands, the king, certainly, emphasized his particular relationship to communities in world-view aspect as well. His Aramaic epithet *the good* (TB) is to be paralleled with the Greek eujergevthς (benefactor) and eujsebhvς (pious) signifying his creative potency and activity.

From this point of view, returning to the syntax of the Npat Assembly, the following must be underlined: it came to its desirable end with the restoration of the king's creative potency. He regained his royal dignity. And it was believed that the macro-and-microcosms received new stimulus for peace and integrity. In this regard, one can even trace parallels between the Armenian Navasard Assembly and the well-known western carnival tradition[47].

2. Syntax and semantics of the combat of Dzirav valley.

The observed aspects of the Npat site made up the extratextual context of the combat under the consi-deration. Now, my task is to discuss the important features of the narrative on this event compiled by Buzand and Moses Khorenatsi. At first sight, the both texts show obvious similarities in rhetoric and artistic style of narrative which is quite common for the early Armenian historiography, and Moses formulates it as "worthy of the most polished and elaborate exposition" [Khor., II,7,2]. This approach was aimed at the illustrating of God's providence on the victory of the Armenian and Roman forces over the enemy. And the Biblical parallels emphasize this idea.

Besides similarities, there are numerous differences (and even contradictions) in the texts of Buzand and Mosēs concerning the details of the combat. In this regard, the scholars pay attention to the following obvious facts: *a.* in the text of Moses, the Roman emperor is named Theodosius instead of Valens, *b.* the role of the archbishop Nersēs the Great is magnified at the

[46] **Perikhanian**, 1966, 17-29.
[47] **Степанян**, 1991, 49.

expense of the role of Pap, *c.* the role of the sparapet Mushegh Mamikonean is shadowed, while Smbat Bagratuni holds a leading position, *d.* Mehrujan Arcruni is killed with a solemn ritual while (as it is well attested) he escaped the Dzirav defeat.

However, despite these discrepancies, another level of narrative is also traceable in the text of Moses. It connects the events of the combat with Assembly tradition. Combined with the records of Buzand, it displays a unique narrative based on pre-Christian world-view system and axiology. Like all narratives, it has its *beginning*, *development* and *end* which spatially correspond to three stages of action[48].

The first stage represents the summit of Mount Npat: "Now when Nersēs the Great saw all this, he went up to the summit of the mountain Npat. Lifting his hands to heaven, he kept them up in supplication like the first prophet Moses until the second Amalek was defeated" [Khor., III, 37,14]. Buzand, on the contrary, underlines the activity of Pap: "[…] he took the great high-priest Nersēs with him, went up, and took his stance on Mount Npat, while all the forces of the Greeks and the Armenians went down to the site of the combat"[Buz.,V, 4, 199]. The summit was thought to be the pole of *sanctity and eternity*. And the sparapet Mushegh came up with his standards and weapons to receive blessing from the archbishop and mandate of activity from the young king.

The second stage is the field of Dzirav where the Roman and the Armenian joint forces met the Persian troops.The Roman forces under the count Addē and stratelat Terentius struck a fortified camp and performed defensive function. The Armenian forces under the sparapet Mushegh performed the offensive operation. The youth of the valiant noble families (մանկունք քաջ նախարարացն Հայոց) were among them under aspet Smbat Bagratuni. For them, obviously, the combat was an importatn step of initiation to the class of *virility (warriors).*

The youths (ejfevboi) differed from the males by their appearance as well. About one of them, Artawasd, the son of Vačē, Buzand gives the following colorful description: "He was [still] a boy in years and in accordance with the pattern set for boys by Armenian custom, the head of the young Artawasd had been shaven at that time in boyish fashion according to regulation, leaving only the forelock and a hanging braid" [Buz., V, 43, 255][49].

The battle was bloody, and many heroes from the both sides fell. At last, *the Persian host lost heart*: "Thus, strengthen by help from above, the Greek and Armenian armies in concert filled the entire plain with corpses of the

[48] They make up *the plot of history*, see **White**, 4-5.

[49] The *youths* (տղայք/մանկունք), *men* (արք), and *old man* (ծերք) made up the degrees of social gradation of the noblemen in ancient and medieval Armenia. See **Bais**, 388-391.

enemy and pursued all the fleeing survivors" [Khor., III, 37,19]. It must be added that this stage was performed in the scope *historical present*.

The third stage takes place *at the edge of the fen of Kogovit*. It tells about the last minutes of Mehrujan Arcruni. Moses, certainly, was informed that the death of this antihero happened some years later, by the hand of the companion-in-arm of the sparapet Manuel Mamikonean [Buz., V, 43, 256]. But he deviates from historical truth for the sake of completing his narrative in accordance with the ancient myth and ritual: "But because the impious Mehrujan's horse was wounded, he was unable to make a quick escape with the fugitives. The Armenian general Smbat quickly caught up with him, slew his companions, and took the villain prisoner […]" [Khor.,III, 37, 20].

Let me notice again that it occurred at the edge of the fen. For understanding the real meaning of the phrase, it must be taken into consideration the fact that *fens* (շամբ = donakei˜wn, arundinetum) likewise marshs and swamps were associated with underworld in various mythological tradetions[50]. It means that the place of Mehrujan's execution was also chosen with strict intention.

Summing up the said, we can outline the esoteric essence of the three stages of the narrative. They represented the three layers of mythological cosmos – heaven, earth, and underworld. It was believed that the narrative time *came to its end* at the last cosmic layer (underworld). But it was also believed that, due to the cyclic character of mythological time, it had potency to return to its starting (sacral) point[51].

For demonstrating this cyclic movement, it seems necessary to outline the basic semantic patterns of the narrative under the consideration.They are compiled according to symmetry of dual oppostion comprising the basic elements of the narrative situation: mountain summit – valley, valley – fen; *We* (the Christians, the joint Armeno-Roman army) – *They* (the enemy Mazdeans, the Persian forces). The symmetry is obvious in the main actors as well: two kings – the legitimate on the summit (Pap) and the illegitimate in the valley and fen (Mehrujan Arcruni), two high-priests – the Christian on the summit (Nerses the Great) and his supposed Mazdean opponent, two sparapets – Mushegh Mamikonean and (again) Mehrujan Arcruni.

However, there is also another actor whose semantic code is beyond the strict couple opposition. In spite of that, he participates in all oppositions. I mean Smbat Bagratuni whose noble family held the hereditary office of the royal coronate (թագադիր, թագակապ). As it was noticed above, his

[50] About the underworld and its inhabitants in early Indo-European ideology see **Гамкрелидзе, Иванов**, 525-536.
[51] **Leeming**, 238-239.

homonymous ancestor brought the young Artashes through all the layers of initiation and crowned him as the legitimate king of Greater Armenia.

With this privilege-function Moses composes the last act of his narrative: "And thinking that perhaps Nerses the Great might free him (Mehrujan), he therefore did not take him to the camp but found at the spot, opportunately for destruction of the impious one, some people living in tents who had lit a fire and an iron spit for roasting meat. This he heated bent into a circle like a crown, and making it red hot said: "I crown you, Mehrujan, because you sought to be king of Armenia: and it is my privilege as *aspet* to crown you according to the customary right of my ancestors". And while it was still red hot he placed it on Mehrujan's head, and thus the wicked one was killed" [Khor.,III, 37,23].

Another semantic line is also important for the widening of the scope of the narrative. It again concerns the mythological concept of the fen. In our sources, we find numerous accounts depicting the royal hunt in similar sites. Moses tells about the favour of Artawasd II for hunt: "He wandered about in the marshes, fens and rocky places, tending wild asses and boars" [Khor.,II, 22, 4]. About the Armenian king Shapur (415-421) he records: "Again another time they were hunting wild boars among reeds with fire […]" [Khor., III, 55,12].

These and the like evidences give reason to think that Moses tends to represent the execution of Mehrujan Arcruni as hunt scene. In other words, the Dzirav combat is, indeed, patterned on the Navasard fest as ritual of twin sacrifice for the sake of restoration of cosmic and social harmony and order. This conclusion demon-strates the real motive of Moses for deviating from the text of Buzandaran.

And in the last sentence of his account of Dzirav combat, he confirms this idea: "Thenceforth the land was peaceful and subject to Pap's rule" [Khor., III, 37, 24]. It meant that the cyclic movement had come to its expected end. And the Armenian society again gained its hierarchic integrity[52].

Epilogue.

All the said gives me opportunity for elucidating Pap's accession to the throne in a new light. We have three versions of that event recorded by P'awstos Buzand, Moses Khorenatsi and Ammianus Marcellinus. According to the Armenian authors, the Roman emperor immediately recognized Pap the king of Great Armenia at the request of the Armenian nobility. Led by their political preference, they represent the archbishop Nersēs the Great and the sparapet Mushegh Mamikonean in the role of the initiators of the actions.

[52] Navasard sacrifice is traceable in the relations of Arshak II with his nephew Gnel. The king's messenger Vardan Mamikonean assures the young prince that *the king does not want to spend the feast of Navasard without him* and calls him to Shahapivan, the royal camp "with the walled hunting preserve" [Buz., IV, 15,126]. On his arrival, Gnel is arrested and murdered without trial. According to king's propaganda, it is done for the benifit of Great Armenia.

Ammianus, of course, is free of that preference, and his text is more exact. Therefore, I follow it in outlining Pap's early activity.

By the words of Ammianus, Pap's comeback was initiated by the two Armenian noblemen, Cylaces and Arrabannes, one of them was *the prefect of the nation, and the other commander-in-chiefm*[53]: "However, for that moment assistance was refused them; but Para (Pap) was conducted by the general Terentius back to Armenia, where he was to rule that nation *without any of the insignia of royality*; which was a very wise regulation, in order that we might be accused of breaking our treaty of peace"[Amm. Marc., XXVII, 12,10][54].

However, the forces of Pap were limited, and he was forced to look for refuge in the remote mountains of Lazica. Meanwhile, Sapur started a new company against Great Armenia: "[…] he burnt all the fruit trees, all the fortified castles, of which he had become master by force or treachery" [Amm. Marc., XXVII,12,12]. In this critical circumstance, the Emperor decided to send forces in support of Pap.

Unfortunately, Amminus does not relate the subsequent events. In the main traits, they are restored on the records of the Armenian authors. According to them, many of the Armenian magnates began to join Pap hopping to secure the independence of Great Armenia. By the words of Mosēs, they adopted a new policy at the instigation of Nerses the Great: "[…] all the princes, both those who willingly accepted the rule of Pap and who did not (զամենայն նախարարսն, որք կամակից էին ընդ տէրութիւնն Պապայ եւ որք ոչ)" led him to the Armenian land [Khor., III, 36,10]. Pap accepted all of them, apparently following his great ancestor, Tiridates III, the king who used to appeal the whole Armenia:"[…] to provinces and districts, nacarars and troops and šinakans and everybody" [Agath., XII,1].

The sides came to terms, and the Dzirav combat and Assembly ritual demonstrated just this idea. In other words, both Pap and the magnates had learned the lesson of the reign of Arshak II. They showed willingness to correct the mistakes of recent times and stand above the group and individual selfishness.

The both sides recognized the necessity of compromise. Two ways of the latter were essential in the considered period.*The first*, so-called, Assambly compromise exposed the collective-psychological aspect of the Armenian unity based on ritual (and direct) participation of its members. In order to obtain a new light to this aspect, the following must be underlined: despite the primary Assembly, in Great Armenia of the fourth century, the Council of the nobles

[53] Markwart identified these persons as follows: in Cylaces he saw Cłak Hayr Mardpet, in Arrabanes the hazarapet of Greater Armenia Aŕawan (Առաւան). See **Markwart**, 154-156.

[54] "Sed pro tempore adiumentis negates, per Terentium ducem Para (Papa) reductur in Armenian, *recturus interim sine ullis insignibus gentem*, quod ratione iusta est observatum ne fracti foederis nos argueremur et pacis" [Amm., Marc., XVII,12, 10].

started to gain momentum. It was held in different places – Artashat, Vałarshapat, Shahapivan etc. Breaking with this tendency, Pap demonstrated his adherence to the old tradition. Perhaps, he hoped to gain the support of people (šinakans and ŕamiks) as well.

As to the *second* way, it was still in process of formation. In effect, it implied a search to formulate the Armenian entity as Christian *convention* (áõËï) based on rational (moral and legal) values and preceptions. This aspect is obviously traceable in the text of Mosēs Khorenatsi. By his words, Nersēs the Great prayed for his people *like the first prophet Moses* (hանգոյն նախա-մարգարէին Մովսիսի). The convention implied a new kind of social relations based on collective responsibility before the Omnipotent God.

Buzand puts one of the most exact definitions of the convention in the mouth of dying Manuel Mamikonean, the spa-rapet: "Would that it had been my lot to die for the true-lords of this realm, the Aršakuni, for our wives, for our children, for the people serving God, for brothers, companions and faithful friends" [Buz., V,44, 260]. According to Eliše, this collective hero was the main actor of the *Vardananc rebellion* against Sasanian Iran for the Christian identity of the Armenians (450-451).

If my interpretation of Dzirav combat is true, Pap deviated from the retro-Hellenistic utopic program of Arshak II. He planned to give a new start to the Armenian unity under powerful royal authority meetting the interests of all the social classes. However, the experience of Dzirav gives reason for another preposition as well. It sounds as follows: choosing the field of the combat and the Assembly in the site of Bagrewand, Bagawan, St. Npat Mount, where the memory of old gods was still alive, the young king, probably, desired to emphasize the peculiarity of Armenian Christianity[55]. Of course, this proposal sounds tentative but it is in full accordance with the fact that Armenian Church gained autocephaly just under Pap[56].

These positive tendencies would have to prevail over the destructive separatist tendencies to secure the homeostasis of Great Armenia both in domestic and in foreign policy. The starting impetus of Pap's reign promised success in this difficult way. As it is obvious from further history, the hopes did not come true, and at last the young king shared the tragic destiny of his father, he was murdered. The causes of his failure were of different character –

[55] In this regard, the observation of Garsoïan sounds very convincing: "[…] the Armenian kings, even after their conversation to Christianity, as well as the Iranian rulers were endowed with valor (k'aĵutiwn), good fortune (baxt), and especially the "transcendental glory" (Mid.Pers. xwarrah, Arm. p'ark)".These sacred potencies came from Zoroastrian deities - Ahura Mazdah, Anahit, Vahagn (Vərətragna). **Garsoïan**, 2004, 436.

Probably, Pap came also from the fact that Armenian Zoroasrianism differed from orthodox Iranian Zoroasrianism in some considerable aspects. Cf. **Russel,** 1987, 14.

[56] **Օրմանեան,** 251-253. Some scholars find Pap (like his father Arsha II) to be an adherent of Christian Arianism. See **Terian**, 18.

political, social, religious, psychological, individual etc. They demand complex investigation which is, however, beyond the limits of the present article.

BIBLIOGRAPHY

Sources

Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Մատենագիրք հայոց, հ. Բ, Անթիլիաս, Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, 2003, էջ1743-2121; **Moses Khorenatsi**, History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary Sources by Thomson R.W., Cambridge (MA), London: Harvard Univ. Press, 1978.

Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, Մատենագիրք հայոց, հ. Բ, Անթիլիաս: Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, 2003, էջ1295-1735; **Agathangelos**, History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary Sources by Thomson R.W., Albany, New York: Univ. of New York Press, 1974.

Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն հայոց, Մատենագիրք հայոց, հ. Ա, Անթիլիաս: Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, 200, էջ 278-428; The Epic Histories Attributed to Buzand, “Buzandaran Patmut’iwnk” Transl., Introduction and and Commentary by Garsoïan N. G.,Cambridge (MA) Harvard Univ. Press, 1989.

Ammianus Marcellinus, Roman History, v.III (Books 27-31), With Engl. Translation by Rolfe J.C., Cambridge (MA), London: Harvard Univ. Press, 1986.

Plato, Complete Works, Edited, with Introduction and Notes by Cooper J.M. (Indianapolis, Cambridge: Hackett Publ. Company, 1997).

Tacitus C., Histories, books, IV-V, Annals, books, I-III, With English Transslation by Jackson J., Cambridge (MA), London: Harvard Univ. Press, 1998.

Studies

Adonz N. (1970), Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the *Naxarar* System, Transl. with partial revision, a bibliographic note and appendices by Garsoïan N.G., Lisbo: Galuste Gulbenkian Foundation.

Asdourian P. (1911), Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom,von 190 v.Chr. bis 428 n.Chr., Venedig: Mechitaristenbuchdrukerei.

Bais M. (2003), La vechiaia nella letteratura armena antica, Bazmavep, n.1-4, pp. 373-434.

Beit-Hallahmi B., **Paluszny M.** (1974), Twinship in Mythology and Science: Ambivalence, Differentation, and Magical Bond, Comprehensive Psychiatry, v.15/4, pp. 345-353.

Calzolari V. (2011), Une page d’histoire arménienne: La affrontement entre le roi mazdéen Tiridate et Grégoire l’Illuminateur près du temple de la déesse Anahit en Akliséne, Religions en perspective, n.24, pp.45-61.

Canepa M.P. (2009), The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Iran, Berkeley, Los Angeles, London: Univ. of California Press.

Chaniotis A. (2005), War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History, Malden (MA), Oxford: Blackwell.

Daryee T. (2008), Kingship in Early Sasanian Iran, *in* The Sasanian Era. The Idea of Iran, v.III, ed.by Curtis V.S. and Stewart S. (London, New York: I.B.Tauris), pp.61-67.

Daryaee T. (2009), Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire, New York: I.B.Tautis.

Dignas B., Winter E. (2007), Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals, Cambridge, New York: Cambridge Univ. Press.

Dumézil G. (1994), Le roman des jumeaux, Paris: Gallimard.

Ehrenberg V. (1964), The Greek State, New York: W.W. Norton.

Երեմյան Ս.Տ. (1984), Պայքար Մեծ Հայքի թագավորության անկախության համար, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 71-110.

Farrokh K. (2007), Shadows in the Desert: Ancient Persia at War, Oxford, New York: Osprey Publ.

Գարագաշեան Ա.Մ. (1895), Քննական պատմութիւն հայոց, մաս, II, Թիֆլիս, Մ. Դ. Ռոտինեանց հրատ.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. (1984), Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко – типологический анализ праязыка и протокультуры. т. I – II, Тбилиси, изд. ТГУ, 1984.

Garsoïan N. G. (1976), Prolegomena to a Study of the Iranian Aspects in Arsacid Armenia, Handes Amsorya, n.90, col. 177-234.

Garsoïan N.G. (1997), The Aršakuni Dynasty, *in* The Armenian People from Ancient to Modern Times, v.1, The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourtennth Century, ed by Hovannisian R.G. (New York: St.Manrtin's Press), pp.63-94.

Garsoïan N.G.(1999),"T'agaworanist Kayank" kam "Banak Ark'uni": Les residences royales des Arsacides Arméniennes, *in* Church and Culture in Early Medieval Armenia, Ashgate: Variorum Collected Studies Series, pp.251-277.

Garsoïan N.G. (2004), Armeno-Iranian Relations in Pre-Islamic Period, Encyclopaedia Iranica, v. 2/4, pp.436.

Goodenough E.R. (1928), The Political Philosophy of Hellenistic Kingship, Yale Classic Studies, 1928, v.2, pp. 55-102.

8. **Gruen E.S.** (1993), The King as Benefactor: Some Remarks on Ideal Kingship in the Age of Hellenism, *in* Imagies and Ideologies: Self-Definition in the Hellenistic World, ed.by.Balloch A.W, Gruen E.S., Stewart A.A., Berkeley, Los Angeles, London: California Univ. Press, pp.7-24.

Heinen H. (2003), Geschichte des Hellenismus.Von Alexande bis Kleopatra, München: Vrlg.C.H.Beck.

Jones A. H. M. (1992), Julianus, F.C., The Oxford Ancient Dictionary, Oxford: Clarendon Press, pp. 567-568.

Leeming D.A. (1998), Mythology: The Voyage of the Hero, NewYork, Oxford: Oxford Univ.Press.

Lenssen J. (1999), The Persian Invasion of 359: Presentation by Suppression in Ammianus Marcellinus' Res Gestae, 18,4.1 -18,6,7, *in* The Late Roman World and its Historian: Interpreting Ammianus Marcellinus, ed.by Drijvers J.W. and Hunt D., London and New York: Routledge, pp. 37-45.

Lincoln B. (1975),The Indo-European Myth of Creation, History of Religions, n.15/2, pp. 121-145.

Lincoln B. 1986), Myth, Cosmos, and Society: Indo-European Themes of Creation and Destruction, Cambridge (MA): Harvard Univ.Press.

Mahé Annie et J.-P. (1986), Histoire de l'Arménie, des origines a; nos jours, Paris: Perrin.

Մանանդյան Հ. (1986), Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում. Արշակունիների ու մարզպանության շրջան, Եր., հրատ. Մելքոնյան ֆոնդի.

Markwart J. (1930), Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechiischen und arabischen Geographen, Wien: Mechitaristen-Buchdruckerei.

Mommsen Th. (1999), A History of Rome under the Emperors, London, New York: Routledge.

Օրմանեան Մ. (2001), Ազգապատում, հ. Ա, էջմիածին, Մայր Աթոռ.

Perikhanian A.G. (1966), Une inscription araménnien du roi Artašes trouvée au Zanguézour (Siwnik), Revue des Études Arméniennes, v.3, pp.17-29.

Perikhanian A.G. (2008), Iranian Society and Law, *in* Cambridge History of Iran, v.3/2, The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. by Yarshater E., Cambridge, London, New York: Cambridge Univ. Press, pp.627-680.

Petrosyan A. (2002), The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, Journal of Indo-European Studies, v.42, pp. 1-236.

Petrosyan A. (2009) , Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology,Journal of Indo-European Studies, v. 37/1-2, pp.155-162.

Pleasants N. (1999), Wittgenstein and Idea of a Critical Social Theory: A Critique of Giddans, Habermas and Bhaskar, London and New York: Routledge.

Russell J.R. (1985), Armeno-Iranica, Acta Iranica, v.25, pp. 447-458.

Russell J.R. (1987), Zoroastrianism in Armenia (Harvard Iranian Series, 5), Cambridge (MA), Harvard Unv. Press.

Степанян А.А.(1991), Развитие исторической мысли в древней Армении. Миф, рационализм, историописанине, Ер., изд АН Арм. ССР.

Ստեփանյան Ա.Ա. (2009), Մեծ Հայքը անտիկ համաշխարհայնացման գործընթացների ծիրում, Պատմության հարցեր, հ.1, Եր., Զանգակ, էջ 10-43:

Ստեփանյան Ա.Ա. (2012), Պատմության կերպափոխությունները Մեծ Հայքում, Գիրք Ա. Արտաշիսյան դարաշրջան, Եր., Ս.Խաչենց • Փրինթինֆո:

Strooman R. (2011), Kings and Cities in the Hellenistic Age, *in* Political Culture in the Greek City after Classical Age, ed.by Nijf O.M. and Aston J., Leuven, Paris, Walpole (MA): Peeters, pp. 143-162.

Terian A. (2011), Patriotism and Piety in Armenian Christianity: The Early Panengyrics on Saint Gregory, New York: St.Vladimir Seminary Press.

Տրահնա Ջ. (2003), Բանտարկության վայր Սասանյան կայսրությունում. Անհուշ բերդը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1, էջ 186-202.

Toumanoff C. (1963), Studies in Christian Caucasian History, Georgetown: Georgetown Univ.Press.

Verlinsky A. (2009), The Cosmic Circle in the *Statesman* Myth, Hyperboreus, v.15/2, pp. 221-250.

Zekiyan B.-L. (1987), L'"ideologie" nationale de Movsēs Xorenac'i et sa conception de l'histoire, Handes Amsorya, n.101, pp. 471-485.

White H. (1984), The Question of Narrative in Contemporary Historical Thought, History and Theory, v.23/1, pp. 1-31.

ԱԼԲԵՐՏ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
Պրոֆ., պատմական գիտությունների դոկտոր
ԵՊՀ համաշխարհային պատմության ամբիոնի վարիչ
bertstepanyan48@.gmail.com

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՄԻ ՀԱՏՎԱԾԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

(Պատմութիւն հայոց, III, 34, 2 - 24)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածը նվիրված է IV դարում Արշակ II-ի (350-368) և (հատկապես) Պապի (370-374) գահակալության տարիներին տեղի ունեցած Հայոց պատմության դրամատիկ իրադարձություններին:

Ի պատասխան տոհմիկ նախարարների անջատողական նկրտումների՝ Արշակ արքան որդեգրել էր մի քաղաքականություն, որն առավել պատեհ է սահմանել իբրև ***հետհայաց հելլենիզմ***: Մի քաղաքականություն, որն ավելի քան հինգհարյուր տարի առաջ հաջողությամբ կիրարկել էր Արտաշես I-ը՝ հիմք դնելով Արտաշիսյան դարաշրջանին: Այն համադրում էր զորեղ արքայական իշխանությունը, ազատ գյուղական համայնքը, արհեստավարժ ծառայողական ավագանին, զարգացած քաղաքային կյանքը: Արշակ II - ի բարեփոխումների հանգուցակետը դարձավ Արշակավանը՝ արքունի դաստակերտը, կառուցված ըստ այս սկզբունքների: Սակայն, երկար կյանք չունեցավ. ընկավ ընդդիմադիր նախարարների հարվածի ներքո: Արշակավանի բախտը կիսեց և արքան. զրկված ներքին ու արտաքին օժանդակությունից՝ նա դարձավ պարսից դավադրության զոհը: Երկիրը մնաց անտերունչ:

Աղետից սթափված նախարարների և հռոմեացիների օժանդակությամբ արքայազն Պապը վերադարձավ Մեծ Հայք և սկսեց ղեկավարել հակապարսկական պայքարը: Գլխավոր ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բագրևանդ գավառում, Ձիրավի դաշտում, սրբազան Նպատ լեռան ստորոտին:

Հոդվածում մանրամասն քննության է ենթարկվում ճակատամարտի մասին Պատմահոր պատումը՝ շեշտադրելով դրա առասպելածիսական բովանդակությունն ու նշանաբանությունը: Հայդմ բացահայտվում է, որ ճակատամարտի տեղը և մարտավարությունն ընտրված էր ըստ Հայոց Աշխարհաժողովի հարացույցի, որի հիմքում դրված էր ***Երկվորյակների*** տիեզերաստեղծ առասպելը: Վերջինս ծավալվում էր ըստ կայուն (հարյուրամյակներով մշակված) խաղընթացի, հընթացս որի *մաշված* տիեզերն ու ընկերային համակեցությունը (հակաժամանակ) վերագտնում էին իրենց համասեռության ու միասնության իդեալական բևեռը (վերժամանակ):

Հաջորդ շրջափուլում վերադարձ էր կատարվում դեպի իրական և կայուն տիեզերք ու համակեցություն (ժամանակ): Սրբազան որսը նկատվում էր իբրև այս անցումների կարևոր նախապայման. զոհաբերվում էր արքայի երկվորյակը (փոխակերպված եղնիկի կամ եղջերուի) և նրա մարմնից վերաձևվում էր տիեզերքը: Նաև՝ նոր համակեցությունը՝ բաղկացած հիմնակազմիկ հանրախմբերից՝ քրմեր, ռազմիկներ, արտադրողներ:

Զիրավի ճակատամարտն ըստ այս խաղընթացի ներկայացնելու նպատակով՝ Պատմահայրն անգամ շրջանցել է պատմական ինչ-ինչ իրողություններ: Համաձայն նրա՝ հենց այստեղ իր անարգ մահն է գտել Մեհրուժան Արծրունին, ում պարսից շահը խոստացել էր Մեծ Հայքի գահը: Այլ խոսքով՝ Մեհրուժանը ներկայացվում է իբրև Պապի ծիսական երկվորյակը, ով անպայմանորեն պետք զոհաբերվի հանուն համընդհանուր կարգի ու խաղաղության:

Ասվածը հիմք է տալիս Պապ արքայի կառավարման սկիզբը լծորդելու ավանդական Աշխարհաժողովի իմաստաբանությանն ու կառույցին: Այն միտված էր պետականության շուրջ համախմբելու հայոց համակեցության բոլոր հանրախմբերին՝ համաձայնեցնելով նրանց շահերն ու նկրտումները: Քառսի հաղթարման այս ***աշխարհաժողովային*** հարացույցը էականորեն տարբերվում էր Արշակ II –ի ***հետհայաց հելլենիզմից***: Ինչպես ցույց է տալիս պատմության փորձը՝ այն վերջին ներունակ քայլն էր փրկելու Արշակունյաց Մեծ Հայքը քաղաքական և ընկերային էնթրոպիայից:

АЛЬБЕРТ СТЕПАНЯН

Проф., доктор исторических наук
Заведующий кафедрой всемирной истории ЕГУ
bertstepanyan48@.gmail.com

К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОДНОГО ФРАГМЕНТА МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

(История Армении, III, 34, 2-24)

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена драматическим событиям армянской истории, произошедшим в период правления Аршака II (350-368) и Папа (370-374).

В ответ на сепаратистские устремления армянской родовой аристократии, царь Аршак и его ближайшее окружение выработали новую политическую линию, которую можно охарактеризовать как ***ретро-эллинизм***. Ее успешно применил еще Арташес I (189-160 до н.э.) – основоположник династии Арташесидов. Она объединяла ряд важных компонентов социального общежития: сильная царская власть, служилая бюрократия, свободная сельская община, развитая городская жизнь.

Средоточием реформаторской деятельности Аршака II стал Аршакаван – новый царский град, построенный по названным принципам. Однако он простоял недолго: пал под натиском родовой аристократии и был сравнен с землей. Горькая учесть выпала и на долю самого царя: лишенный внутренней и внешней поддержки, он стал жертвой козней персидского двора.

Опираясь на поддержку Рима и патриотически настроенных нахараров, царевич Пап возвратился в Великую Армению и возглавил антиперсидскую борьбу. Ее главным событием стало сражение, произошедшее в Багреванде, на Дзиравском поле, на склонах священной горы Нифат.

В статье детально анализируются сведения Хоренаци о сражении, выявляя их мифоритуальный код. Это дало возможность определить, что место и план (сценарий) сражения были выбраны не случайно. Исходной точкой служила модель Общеармянского народного собрания (Ашхаражохов). Она строилась на *Близнечном мифе*, который предполагал трехтактное движение космоса и социума от хаоса (антивремя) к полюсу идеальной гармонии (вечность). Следующая фаза приводила к реальному космосу (время). Священная охота рассматривалась как необходимое условие подобных переходов. На ней ритуально жертвовался двойник царя (чаще, замененный

оленью или косулей) и из его тела воссоздавался космос. Это касалось, естественно, и социума с его основными классами – жрецы, воины, производители.

С целью представить Дзиравское сражение по данному сценарию, Хоренаци порой даже обходит исторические факты. Это, в частности, касается его утверждения о том, что на сражении был убит Меружан Арцруни, которому шах обещал трон Великой Армении. Иными словами, Меружан изображается как ритуальный близнец Папа, которому предстоит быть пожертвованным ради всеобщего порядка.

Все сказанное дает основание связывать начало правления царя Папа с идеей Общеармянского народного собрания. Оно имело целью объединить все слои общества вокруг национального государства. Этот путь существенно отличался от ретро-эллинизма Аршака II. И как показывает история, был последним эффективным шагом избегать политической и социальной энтропии, грозящей Аршакидскую Армению.

ՌՈՒԲԵՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ (ԹԱՐՈՒՄՅԱՆ)
post@tarumian.am

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԹՎԱԳՐՄԱՆ ՓՈՐՁ

Հայկ Նախապետի մասին Խորենացու շնորհիվ մեզ հասած տեղեկությունները հետազոտողների մեծ մասը համարում է առասպելական[1]: Սակայն Խորենացին իր գիրքը գրել է որպես պատմական ստեղծագործություն, այլ ոչ թե որպես առասպելների հավաքածու և զանազանել է առասպելական և պատմական իրադարձությունները[2]: Նա գտել է, որ առասպելական ոճավորմամբ իրեն հասած նյութում կարող են լինել պատմական արժեքավոր տեղեկություններ և իր այդ մոտեցումը արտահայտել է ամենայն հստակությամբ. «... *սակայն եւ ի նոցանէ՝ զոր ինչ հաւատին կարծեմք, առնուլ*»: Փաստորեն ելել է էվհեմերական դիրքերից ու, հավանաբար, նաև գիտակցելով, որ հնագույն ժամանակներից այլ ոճավորմամբ տեղեկություն իրեն չէր էլ հասնի: Ստորեւ կտեսնենք, որ պատմական հիմքեր կարող է ունենալ նաև Հայկի դրվագը:

Ինչպես դիպուկ նկատել է Հովհաննես Կարագյոզյանը, *Հայկ* անունը ինքնին ծագում է *հայ* ցեղանունից, որպես *հայ-իկ*, այն նույն կաղապարով, որով կառուցված են ցեղային պատկանելություն նշանակող հայերեն բազմաթիվ այլ բառերը, ինչպիսիք են. հնդ*իկ*, պարս*իկ*, տաճ*իկ* և այլն[3]: Իսկ դա նշանակում է, որ հայեր եղել են և Հայկից առաջ: Սրանից էլ հետևում է, որ մեր պատմագիտության խնդիրներից մեկը պետք է լինի՝ հնարավորին չափով, նաեւ նախահայկյան Հայքի պատմության վերականգնումը:

Ուստի անհրաժեշտ է թվագրել Հայկի անվան հետ կապված մեզ հայտնի իրադարձությունները: Հնարավոր է, որ դրա համար անհրաժեշտ փաստեր և որոշ տեղեկություններ կարելի է հայթայթել Խորենացու ար-

[1] E. g. *Образы Гайка и последующих этногонических патриархов происходят от древних богов. Образы и имена их противников тоже мифические, например, соперник Гайка Бел (т.е. аккад. Bēl, семит. bʿl 'господь'), повелитель Вавилона, идентифицируется с великим вавилонским богом Бэл-Мардуком.* А. Петросян, О происхождении армянского народа: проблема идентификации протоармян. http://rbedrosian.com/Classic/Petrosyan/Petrosyan_2009_ArmVest.pdf

[2] Թեև այդ անվամբ աստվածներ նույնպես կարող են եղած լինել. մեկը մյուսին չի հակասում: Օրինակ՝ Աշշուրը Ասորեստանի գերագույն աստծո անունն էր, սակայն հայտնի է, որ այդ նաև Ասորեստանի մի շարք թագավորների անվան բաղադրիչն էր:

[3] **Կարագեոզեան Յ.**, 1998, 174:

քայացուցակում, ելնելով այն կանխադրույթից, որ թեև այդ ցուցակը չափազանց անհամասեռ է՝ և ակնհայտորեն կազմված է առանձին հատվածներից, որոնք միայն հետագայում են միավորվել մեկ ցանկում, սակայն առանձին վերցված այդ հատվածները այնուամենայնիվ կազմված են *իրականությունը ճիշտ վերարտադրելու մղումով* և ըստ այդմ, ինչ որ մասերով կարող են համապատասխանել իրականությանը և այլ աղբյուրների որոշ տվյալներին:

Այսպես, Ուրարտուի թագավորներից մի քանիսը բավականին համոզիչ կերպով նույնացվում են[4] Խորենացուց մեզ հայտնի հայոց թագավորների անունների հետ, իսկ նրանց արշավանքների հաջորդականությունը մոտ է Խորենացու գրքում շարադրված հայկյանների տեղաշարժերին[5]: Մասնավորապես *Արգիշտի Ա*-ը նույնացվում է *Արա Գեղեցիկի* հետ: Իսկ ուրարտական *Էրիմենան* Խորենացու երկում հավանաբար համալրել է և՛ *Պարույրի* և՛ *Արամի* կերպարները: Դրանից բացի գոյություն ունի այդ *Արամի և* Ուրարտական *Արամ(ու)* թագավորի անունների գրեթե ճշգրիտ համապատասխանությունը, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ դրանք նույնպես վերաբերում են նույն անձնավորությանը: Սակայն չեն համապատասխանում նրանց դիրքերը երկու արքայացանկերում. ըստ Խորենացու Արամը Արա Գեղեցիկի հայրն է, մինչդեռ, թեև առաջինի ենթադրյալ նախօրինակ Արամուն իրոք նախորդում է Արգիշտի Ա-ին, սակայն հայրը չէ (հավանաբար նույնիսկ նախնին չէ) և թագավորել է նրա իսկական հորից՝ Մենուայից կես դար առաջ: Այնուամենայնիվ, ընդունելով, որ երկու անունների զույգերի նմանությունը՝ *Արամ–Արամ(ու), Արա Գեղեցիկ–Ար Գիշտի* ավելի ծանրակշիռ հիմք է հետագա վերլուծության համար, անտեսենք Մենուայի փոխարեն Արամ(ու)ին Արայի հայր դնելու վրիպումը[6]:

Այժմ, ելնելով *Արամ–Արամ(ու)* համապատասխանությունից, եթե Խորենացու ցուցակը *գոնե որոշ չափով* մոտ է իրականությանը, կարող ենք փորձ կատարել գտնելու Հայկի գահակալման տարիները, ընդունելով որ Արամից մինչեւ Հայկ թվարկված 6 սերունդներից յուրաքանչյուրի միջին

---

[4] **Իշխանյան Ռ.**, 1988, 78-79: **Հակոբյան Ռ.**, 1992, Հմ. 5, 78-81:

[5] **Յակոբեան Ա.**, Հայ էթնոսի կազմաւորման ժամանակը եւ պատմա-մշակութային առանձնայատկութիւնները, http://digilib.am/digilib/?menu=4&mainMenu=mainMenu&wa=yes#scroll

[6] Վրիպումը թերևս կարելի բացատրել այն հանգամանքով, որ Մենուա անվան առաջին վանկը հիշեցնում է Էրիմենա անվան (որն, ինչպես ասվեց, նույնպես առնչվում է Խորենացու Արամի հետ) երկրորդ վանկը: Կարելի է ենթադրել, որ Էրիմենա անունը բարդ բառ է, որի երկրորդ բաղադրիչը կարող էր և առանձին գործածվել՝ առանց սկզբնական վանկի, սակայն Խորենացու աղբյուրում բերված է եղել անվան ամբողջական տարբերակը, և դա էլ հենց բերել է շփոթության: Այսինքն, Մենուայի ամբողջական անունը կարող էր կազմված լինել երկու մասից (ինչպես եղել են՝ Աշուր-դան, Ադադ-նիրարի և այլն)՝ Էրի-Մենուա և դրանով նմանվել Արամ անվանը: Հիշենք, որ Խորենացու ցանկում էլ կան անուններ, որոնցում նկատելի է նույն կառուցվածքը. Արա-մանյակ, Արա-մայիս:

տևողությունը մոտ 30–33 տարի է[7]: Դա կնշանակի, որ եթե Հայկն ու Բելը պատմական դեմքեր լինեին, նրանք պետք է ապրեին մոտավորապես մ.թ.ա. ԺԱ դարի կեսերին:

Եւ ահա ուշագրավ է, որ այդ դարի կեսերին՝ 1074–1057 թվականներին, Ասորեստանի թագավորն էր Բել («Տեր») բաղադրիչով անունը կրող *Աշուր-<u>Բել</u>-կալան:* Արդյո՞ք սա պատահականություն է:

Ասորեստանի արքայացանկում Բել բաղադրիչով կա ևս երկու անձ, սակայն դրանք ապրել են շատ ավելի վաղ: Առաջինը՝ *Բել-Ուբանին*, ապրել է դիտարկվող ժամանակներից 700 տարի, իսկ երկրորդը՝ *Աշուր-Բել-նիշեշուն*՝ 400 տարի առաջ, հետևապես նրանք ոչ մի կերպ չէին կարող Հայկի ժամանակակիցը լինել, եթե ելնում ենք Խորենացու ցուցակի *<u>ընդհանուր մասշտաբից</u>*: Բայց ավելի կարևոր է մեկ այլ հանգամանք՝ նշված թագավորների անունների ստուգաբանությունը: *Բել-Ուբանի* ասուրերեն նշանակում է «*Տերն արարիչ է*», *Աշուր-Բել-նիշեշու*, թարգմանվում է «*Աշուրը տերն է իր ժողովրդի*», իսկ *Աշուր-Բել-կալա*, նշանակում է «Աշուրը *<u>տերն է ամենի</u>*»[8]: Իսկ սա չափազանց հիշեցնում է Խորենացու խոսքերը Բելի աշխարհակալության մասին. «*Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ <u>բռնանալ ունել զամենայն երկիր</u>*»: Թվում է, թե այս նախադասությունը պարզապես Աշուր-Բել-կալայի անվան իմաստի ընդարձակ մեկնությունն է. հնարավոր է, որ Խորենացին կամ նրա աղբյուր Մար Աբասը իրենց առաջ ունեցել են նրա անվան հունարեն թարգմանությունը, որը որպես շարադրանքի մաս են ընկալել և գեղարվեստական հավելումներով ընդարձակել. երեւույթ, որ տեսնում ենք նաև Արգիշտի – Արա Գեղեցիկ, Ռուսա – Հրաչյա[9] դեպքերում:

Սա լրացուցիչ հաստատում է այն, որ Ասորեստանի արքայացանկի Բելը իրոք հենց Խորենացու նկարագրած *Բելն* է:

Ասորեստանյան աղբյուրներից այդ *Բելի* կյանքի և գործունեության մասին, մասնավորապես, հայտնի է, որ նա երկարատև պատերազմներ է մղել քոչվոր արամեացիների դեմ, զորքով հասել Միջերկրական ծով, ուր մասնակցել է «ծովաձիերի» որսի, գրավել է Կարքեմիշը, ստեղծել իր երկրում կենդանիների ցուցադրություն (կենդանաբանական այգի), շինարարություն ծավալել և այլն: Իսկ մեզ համար կարեւոր է այն հանգամանքը,

[7] Այս թիվը միջին ավել է, քան Ուրարտական թագավորների գահակալման միջին տևողությունը, որը կազմում է 25 տարի՝ հաշված Սարդուրի Ա-ից Սարդուրի Գ, սակայն պետք է նաև հաշվի առնել, որ Խորենացին հաճախ չի ընդգրկել իր ժամանակագրություններում աննշան գահակալներին: Նաև դրա հիմքը տալիս է հին աշխարհում սերունդների տևողության գնահատման ավանդույթը: Տե՛ս նաև **Немировский А. А.**, 2003, Vol. III, 3–18:

[8] **Åkerman K., Radner K.,** 1998, Vol. 1, Part I, A գրքում, 171.

[9] **Հակոբյան Ռ,** 1992, Հմ. 5, 78–81:

որ նա *պատերազմել է նաեւ Ուրուատրի*[10] երկրի դեմ. սա մեզ հայտնի *Ուրարտու* երկրանվան վաղ ձևերից մեկն է[11]:

Այսպիսով, պատմական նման հեռավորությունների համար բավականին ընդունելի ճշտությամբ պարզվում է, որ հենց այն դարաշրջանում, որը *տրամաբանորեն* բխում է Խորենացու գրքից, Ասորեստանի թագավորն էր հենց *Բել* անունը կրող գահակալը: Այն, թե ինչու հենց որպես *Բել* է հիշվել նրա անունը, այլ ոչ թե որպես *Աշուր-բել-կալա*, պետք է բացատրել նրանով, որ *Աշուր* սկզբնամասը շատ ընդհանուր էր և չէր բնութագրում հենց ա՛յս թագավորին, կամ էլ, չէր ընկալվում որպես անվան մաս, քանի որ համընկնում էր երկրի անվան և գլխավոր աստծո անվան հետ: Ասորեստանի 100-ից ավելի գահակալներից շուրջ մեկ քառորդի անունները սկսվում էին նույն այդ բառով (ևս 3 էլ պարունակում էին այն) և հավանաբար, տարբերիչ է ընկալվել անվան հենց երկրորդ մասը:

Սակայն, եթե խնդրո առարկա դրվագի գործող անձերից մեկը հիշատակվել է իր իսկական անվամբ, *մեծ հավանականությամբ* նույն կարգի պատմականություն ունեցել է *նույն աղբյուրից* հայտնի նաև երկրորդ անձը, և հիշատակվել է նույնպես իր պատմական անվամբ: Հետևապես, Հայկ Նահապետը կարող է համարվել պատմական դեմք: Ինչպես նաև իրական կարելի է համարել ժամանակագրության *ընդհանուր մասշտաբը, որից էլ ելնելով* նույնացվում է դրվագի գործող անձերից մեկը:

Սպանե՞լ է արդյոք Հայկը Աշուր-բել-կալային: Աշուր-բել-կալան *Ուրուատրի (Հայք)* է արշավել իր գահակալման հենց սկզբում, իսկ հետո կրկին արշավել է *Ուրուատրիի* դեմ երկու տարի անց և պատերազմել է, հավանաբար, Վանա լճի շրջակայքում (ինչը նույնպես համընկնում է Խորենացու հաղորդածի հետ), քանի որ ուրուատրական ցեղերը ձգտում էին ասորեստանցիներին դուրս մղել այդ տարածքներից[12]: Համենայն դեպս այդ երկրորդ արշավանքից հետո նա դեռ շուրջ 15 տարի գահակալել է, այնպես որ այդ երկրորդ արշավանքը եթե նույնիսկ անհաջող եղած լիներ իր համար՝ կործանարար չի եղել: Իհարկե, չի կարելի բացառել, որ նա ևս մի արշավանք է կատարել Հայք, որի ընթացքում և զոհվել է, թեև այդ մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ սեպագիր աղբյուրներից: Փաստ է միայն, որ Աշուր-բել-կալայից հետո Ասորեստանը ծայրաստիճան թուլացել է, և նա փաստորեն, այսպես կոչված Միջին Ասորեստանյան թագավորության վերջին քիչ թե շատ հզոր թագավորն էր: Նրա մահից հետո՝ մ.թ.ա. 1056-ից սկսած, Ասորեստանի համար խառը տարիներ էին: Այդ ժամանակաշրջանից մեզ գրեթե ոչինչ չի հասել՝ մինչեւ մ.թ.ա. 911 թվականը, երբ գահ բարձրացավ Ադադ-նիրարի Բ-ը, որից հետո թագավորությունն ընդունված է անվանել Նոր Ասորեստանյան: Այնպես որ Խորենացու աղբյուր

[10] **Grayson A. K.,** 1976.

[11] **Burney C.,** 2004, 215:

[12] **Садаев Д. Ч.,** 1979, 69. **Дьяконов И. М.,** 1951, № 2, 282:

պատմիչների համար, ովքեր նկարագրել են այդ դեպքերը շուրջ վեց դար հետո, իրողությունը կարող էր պատկերացվել որպես պատերազմ հյուսի-սային երկրի՝ Ուրուատրիի դեմ, որից հետո Ասորեստանը գրեթե կործան-վում է՝ թագավորը մահանում է:

Այժմ, *«քանզի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրու-թեան»,* սկզբունքով փորձենք կազմել ժամանակագրական աղյուսակ: Ստորեւ ներկայացված աղյուսակում ներառված են նաեւ Ուրարտական դարաշրջանի ավարտական տարիների ժամանակագրական վերական-գնումները[13]: Թավով տրված են ճշտված տարեթվերը, շեղով՝ գահակալ-ների նույնացումները: Ալիքով (˜) նշված են պայմանական տարեթվերը: Որպես Հայկի առաջին տարեթիվը՝ 1073-ը *պայմանականորեն* ընտրված է Աշուր-բել-կալայի գահակալման հաջորդ տարին:

Սեպագրեր			**Խորենացի**
	1073 — 1020	˜53	*Հայկ*
	1020 — 990	˜30	Արամանյակ
	990 — 960	˜30	Արամայիս
	960 — 930	˜30	Ամասիա
	930 — 900	˜30	Գեղամ
	900 — 859	˜41	Հարմա
Արամու	859 — 844	25	*Արամ*
Սարդուրի Ա	844 — 828	22	
Իշպուինի	828 — 810	18	
Մենուա	810 — 786	24	
Արգիշտի Ա	786 — 764	22	*Արա Գեղեցիկ*
Սարդուրի Բ	764 — 735	29	
Ռուսա Ա	735 — 714	21	
Արգիշտի Բ	714 — 685	29	*Արա Արայան*

Ասորեստան	
Աշուր-*Բէլ*-կալա	1074 — 1057
Էրիբա-Ադադ Բ	1057 — 1055
Շամշի-Ադադ Դ	1055 — 1050
Աշուր-նածիր-ապլի Ա	1050 — 1032
Շուլմանու-աշարեդու Բ	1031 — 1020
Աշուր-նինարի Դ	1020 — 1016
Աշուր-րաբի Բ	1016 — 973
Աշուր-րեշ-իշի Բ	973 — 967
Թուկուլտի-ապիլ-էշառա Բ (Թկլատպալասար Բ)	967 — 935
Աշուր-դան Բ	934 — 912
Ադադ-նիրարի Բ	911 — 891
Թուկլուտի-Նիուրտա Բ	891 — 883
Աշուր-նածիր-ապլի Բ	883 — 859
Շուլմանու-աշարեդու Գ (Սալմանասար Գ)	858 — 824
Շամշի-Ադադ Ե	823 — 811
Ադադ-նիրարի Գ	810 — 783
Շամուրամաթ, փոխիշխանուհի	810 — 805
Շուլմանու-աշարեդու Դ	783 — 772
Աշուր-դան Գ	772 — 755
Աշուր-նիրարի Ե	754 — 745
Թուկուլտի-ապիլ-էշառա Գ (Թկլատպալասար Գ)	744 — 727
Շուլմանու-աշարեդու Ե	727 — 722
Շարու-կին Բ (Սարգոն Բ)	722 — 705

[13] **Հակոբյան Ռ,** 1992, Հմ. 5, 78–81:

Ռուսա Բ	685 — 639	46	
Սարդուրի Գ	639 — 625	14	
Սարդուրի Դ	625 — 620 625 — **612**	5 (**13**)	
Էրիմենա	620 — 605 **612** — **597**	15 (**15**)	*Պարույր*
Ռուսա Գ	605 — 595 **597** — **561**	10 (**36**)	*Հրաչյա*
Ռուսա Դ	595 — 585 **561** — **560**	10 (**1**)	Երվանդ Սակավակյաց
	560 — 535	25	Տիգրան Երվանդյան

Սին-ախե-էրիբա (Սենեքերիմ)	705 — 681
Աշուր-ախա-իդին (Ասարխադոն)	681 — 669
Աշուր-բան-ապլի (Աշուրբանիպալ)	669 — ˜ 627
Աշուր-էտիլ-իլանի	627 — ˜ 623
Սին-շումու-լիշիր	623
Սին-շար-իշկուն	623 — ˜ 612
Աշուր-ուբալիտ Բ ˜	612 — ˜ 609

Մարաստան	
Կիակսարես	625 — 585
Աժդահակ	585 — 550

Պարսկաստան	
Կյուրոս Բ Մեծ	559 — 530

Այսպիսով, Հայկ նահապետի տարիները հաջողվում է իմանալ այս դարաշրջանի համար ընդունելի ճշտությամբ: Բերված աղյուսակը մի փորձ է ցույց տալու, որ առկա փաստերից բխում է ներքուստ հետևողական ժամանակագրություն:

Շարունակենք վերլուծությունը: Պատմագիտության մեջ այսօր համարվում է, որ մինչև Արամու ուրարտական միասնական պետություն չկար, այլ կային միայն ցեղային միություններ: Սակայն, պետք է նկատել, որ նման եզրակացությանը հանգում են ոչ թե որոշակի փաստերի վրա, այլ հակառակը՝ սեպագիր տեղեկությունների բացակայությունից ելնելով: Այլ տեղեկությունների բացակայության դեպքում նման եզրահանգումը կարելի էր լիովին ընդունելի համարել: Բայց վերոբերյալ դատողություններից կարելի է և այլ ենթադրույթ առաջարկել. այն է, որ միասնական պետությունը կազմավորվել է ոչ թե Արամուի օրոք, այլ նրանից մոտ երկու դար առաջ: Եւ իրոք, ըստ սեպագիր նյութերի, Արամուն ներկայանում է որպես ինչ-որ հարստության վերջին ներկայացուցիչը[14], քանի որ հաջորդ հայտնի թագավոր Սարդուրի Ա-ը նրա որդին չէ, այլ ոմն Լուտիպրիի, որի մասին մենք ոչինչ չգիտենք: Հազիվ թե Արամուն իր հարստության միակ ներկայացուցիչը լիներ: Ավելի հավանական է, որ նրանից առաջ գահակալների մի ամբողջ հարստություն է եղել, որի հիմնադիրը կարող էր լինել հենց Հայկը:

Երբ մեզ արդեն հայտնի են Հայկի գահակալման մոտավոր տարիները, առաջ են գալիս *նախահայկյան* Հայքի հետ կապված խնդիրները: Եւ ամենակարևորը. եղե՞լ է արդյոք Հայկից առաջ հայկական միասնական պետություն: Հավանաբար՝ ոչ. իզուր չէ, որ Հայկը ընկալվել է ազգի հիմնադիր: Սակայն եթե չի եղել միասնական պետություն, դեռևս չի նշանա-

[14] Պետք է նկատել, որ Խորենացու արքայացանկի Արամը նույնպես հատուկ դիրք ունի. նրանով ավարտվում է հայոց նահապետների ցուցակը. «*... ասացեալ ազգաբանութիւնդ հաւաստի է, երեցունց ցեղիցն մետասան զոլով ցԱբրահամ եւ ցՆինոս եւ ցմերն Արամ*»:

կում, թե տարածաշրջանում չի եղել հայկական պետականություն: Թերևս եղել է այն փոքր իշխանությունների տեսքով, որոնց մասին հաղորդում են այդ ժամանակաշրջանի գրավոր աղբյուրները, և որոնք համադաշնություն էին կազմում՝ ընդհանուր թշնամիներին դիմակայելու համար:

Դրանցից առավել խոշորների կամ դրանց համադաշնությունների ղեկավարները կարող էին այնքան երևելի գտնվել, որ իրենց մասին տեղեկությունները կպահպանվեին: Իսկ, քանի որ Հայկը, հավանաբար, լինելով առավել անվանի և ծանրակշիռ առաջնորդը, ընկալվել է, որպես ազգի հիմնադիր, բոլոր մնացածը արքայացանկում պիտի որ հայտնվեին Հայկից հետո՝ նույնիսկ եթե ապրած լինեին Հայկից առաջ: Այդպիսի դեմքերից կարող է լինել *Զարմայրը*[15], որը հաստատապես ավելի վաղ շրջանի անձ է, քանի որ Խորենացին նրան հստակորեն կապում է Տրոյական պատերազմի ժամանակների, այսինքն մոտավորապես՝ մ.թ.ա. ԺԲ դարի առաջին կեսի հետ[16], որն այսպիսով Հայկի դարաշրջանից վաղ է ավելի քան մեկ դարով՝ և համապատասխանում է ուշ Խեթական դարաշրջանին:

Այդ ժամանակաշրջանում մեզ հայտնի է Հայասա պետական միությունը, որի անունը մեծ հավանականությամբ կարող է կապված լինել «հայ» անվան հետ[17]: Հայասայի *մեզ հայտնի* թագավորներից վերջինը՝ Աննիաս ապրել է մ.թ.ա. 1340–1310 թվականներին, և մենք չենք կարող Զարմայրին համեմատել նրանցից որևէ մեկի հետ:

Եւս մի այդպիսի անուն է, օրինակ, Զարմայրին նախորդած *Կար*-ը, որը նման է Հայասայի թագավոր *Կարանիսի* անվանը, թեև պետք է հիշել, որ այդ անվան ընթերցման հարցում կասկածներ կան[18]:

Այսպիսով, առաջարկված ենթադրույթի շրջանակներում հաջողվում է ոչ միայն թվագրել Հայկ Նահապետի դարաշրջանը, այլեւ որոշ դրվագներ նկատել նաև նախահայկյան Հայքի պատմությունից:

---

[15] Նեմիրովսկին անվավեր է համարում Զարմայրի հատվածը, քանի որ նրա անունը կապվում է Կտեսիասի գրքերից հայտնի Տեւտամոսի հետ, իսկ Կտեսիասին, սովորաբար, անվստահելի աղբյուր են համարում: Սակայն անկախ նրանից, թե որքան արժանահավատ են Կտեսիասի գրվածքները, պետք է նկատել, որ Զարմայրը դրանցում չի հիշատակվում: Տրամաբանական է ենթադրել, որ այդ անձը և նրա՝ Տրոյական պատերազմին մասնակից լինելը Խորենացուն կամ Մար Աբասին հայտնի է եղել այլ աղբյուրներից:

[16] **Немировский А. А.,** 2003, Vol. III, 3–18. **Baikouzis C., Magnasco M. O.,** www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0803317105

[17] **Մարտիրոսյան Հրաչ,** 2013, 5, http://armscoop.com/wp-content/uploads/2013/08/00E_DAS_kiraknorya_11.08.13.pdf

[18] **Дьяконов И. М.,** 1968, 213.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Իշխանյան Ռ., – 1988, Հայ ժողովրդի ծագման ու հնագույն պատմության հարցեր, 1988:
Կարագեոզեան Յ., – 1998, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում. Սեպագիր տեղանուններ, Հ. 1, Գիրք1, Ե., 1998:
Հակոբյան Ռ., – 1992, Հրաչյա, որդի Արամի, «Գարուն», Հ№ 5, Ե., 1992:
Յակոբեան Ա., Հայ էթնոսի կազմաւորման ժամանակը եւ պատմա-մշակութային առանձնայատկութիւնները,
http://digilib.am/digilib/?menu=&wrk=1575&wrpg=0&aupg=0
Մարտիրոսյան Հրաչ, – 2013, Հայոց լեզվի պատմություն (կիրակնօրյա առցանց դասընթաց), 2013, էջ 5,
http://armscoop.com/wp-content/uploads/2013/08/00E_DAS_ kiraknorya_11.08.13.pdf
Дьяконов И. М., – 1951, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник древней истории. 1951. № 2:
Дьяконов И. М., – 1968, Предыстория армянского народа, Е., 1968.
Немировский А. А., – 2003, Датировка Троянской войны в античной традиции: к легендарной хронологии «героического века» Эллады, «Studia historica». Volume III. Москва, 2003.
Садаев Д. Ч., – 1979, История древней Ассирии, Москва, 1979.
А. Петросян, О происхождении армянского народа: проблема идентификации протоармян. http://rbedrosian.com/Classic/Petrosyan/Petrosyan_2009_ArmVest.pdf
Åkerman K., – 1998, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire,* 1998, *Volume 1, Part I: A* գրքում:
Baikouzis C., Magnasco M. O., Is an eclipse described in the Odyssey? www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0803317105
Burney C., – 2004, Historical of the Hittites, 2004.
Grayson A. K., – 1976. Assyrian Royal Inscriptions II. Wiesbaden: Harrassowitz

РУБЕН АКОПЯН (ТАРУМЯН)

post@tarumian.am

ПОПЫТКА ДАТИРОВКИ ЭПОХИ РОДОНАЧАЛЬНИКА АРМЯН HАЙКА

РЕЗЮМЕ

В арменоведении распространено мнение, что родоначальники армян hАйк, Арам, Ара Прекрасный и другие, а также противник hАйка – Бел, о которых повествуется в Истории Армении Мовсеса Хоренаци, являются мифическими персонажами. Однако отдельными исследователями были предложены идентификации некоторых из этих персонажей с реальными историческими лицами, известными из клинописных источников. В частности, были попытки идентифицировать Арама с урартским Араму, Ара Прекрасного – с Аргишти I. Если такая идентификация верна, то при соблюдении общего хронологического масштаба изложения Хоренаци, родоначальник армян hАйк, будь он историческим персонажем, должен был бы жить в XI в. до н. э. Следовательно в том же веке должен был бы жить и реальный противник hАйка – Бел. В числе правителей Ассирии в XI в. до н. э. действительно был царь, притом единственный, в составе имени которого такой элемент был – Ашшур-Бел-Кала. Интересен также тот факт, что в описании деяний царя Бела у Хоренаци есть пассаж о том, что ему «выпала в то время удача *завладеть всей землей*», что по смыслу совпадает со значением этого асирийского имени «*Ашшур господин всего*». Таким образом можно предположить, что этот пассаж не что иное, как развёрнутое изложение перевода его имени, и что мы имеем дело не со случайным совпадением, и в книге Хоренаци речь идёт именно об этом царе. Но если Бел является реальной исторической личностью, то естественно полагать, что реальной исторической личностью был и hАйк.

RUBEN AKOPYAN (TARUMYAN)
post@tarumian.am

ATTEMPYTS AT DATING THE ERA OF HAYK (HAIK), THE ANCESTOR OF THE ARMENIANS

SUMMARY

In the Armenian Studies it is widely believed that the ancestors of the Armenians Hayk, Aram, Ara the Beautiful, and others, as well as the adversary of Hayk – Bel, which is narrated in the History of Armenia by Movses Khorenatsi, are mythical characters. However, some researchers have proposed the identification of some of these characters with real historical persons known from cuneiform sources. In particular, there have been attempts to identify Aram with the Urartian Aramu, Ara the Beautiful – with Argishti I. If these identifications are correct, subject to the overall presentation of the chronological scale of Khorenatsi, Armenian Hayk originator, whether a historical figure, would have to live in the XI century BC. Hence, the real adversary of Hike would have to live in the same century as well. Among the rulers of Assyria in the XI century BC really there was a king with Bel as part of his name – Ashur-Bel-Kala. It is also interesting that in the description of the acts of the king Bel at Khorenatsi, there is passage about the fact that he "fell while luck to take over all the land" though the value of the name "Ashur is lord of all." Thus we can assume that this passage is nothing more than a detailed presentation of the translation of his name, and that we are not dealing with a coincidence, and in the Khorenatsi book are talking about this king. But if Bel is a real historical figure, the historical figure was Hayk too.

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու
Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական
ինստիտուտ –Մատենադարան
vterghevondian@gmail.com

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԵՎ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՍՈՐԻՔԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԴԵՄ ԴԱՇԻՆՔԻՆ

XI-XIV դդ. դարերը (սելջուկյան և ապա մոնղոլական տիրապետության դարաշրջան) Մերձավոր Արևելքում նշանավորվում են շրջադարձային պահերով, որոնք բախտորոշ են տարածաշրջանի երկրների համար: Դրանք առաջին հերթին մի քանի վճռական ճակատամարտեր են, որոնք կշեռքի նժարը այս կամ այն կողմ թեքելով պայմանավորել են տեղի պետությունների ճակատագիրը հաջորդող մի քանի տասնամյակների համար: Դրանցից են 1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտը, երբ սելջուկները վճռական առավելություն ստացան բյուզանդացիների հանդեպ, կամ 1243-ի Քյոսե Դաղի (Չմանկատուկի) ճակատամարտը, երբ մոնղոլները ջախջախիչ հարված հասցնելով Իկոնիայի սելջուկներին, տեր ու տիրական դարձան Մեծ Հայքում, Փոքր Ասիայում ու հարևան երկրներում: Սակայն ոչ պակաս ուշադրության են արժանի այդ դարաշրջանի ևս մի քանի բախտորոշ ճակատամարտեր:

Խոսքը առաջին հերթին 1230 թ. Երզնկայի[1] (կամ Յասի Չիմենի) ճակատամարտի մասին է, երբ փոքրասիական սելջուկների ու Այյուբյանների միացյալ զինուժը վերջնականապես ջախջախեց շուրջ վեց տարի ողջ տարածաշրջանը ահ ու սարսափի մեջ պահող Ջալալ ալ-Դինի խորեզմյան բանակը: Վերջինիս հաղթանակի դեպքում առաջին հերթին նվաճման վտանգի առաջ էին կանգնելու Այյուբյանների տիրույթները Ջազիրայում (Վերին Միջագետք)՝ Մոսուլ կենտրոնով և Վանա լճի ավազանում՝ Խլաթ կենտրոնով:

Կարելի է ասել, որ գոյություն չուներ միասնական ու կենտրոնաձիգ

---

[1] Այս ճակատամարտը առավել հայտնի է Յասի Չիմենի ճակատամարտ անունով, որը մի գյուղ է Երզնկայի մոտակայքում: Մենք հետնել ենք ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետ Ռընե Գրուսեին, որն այն կոչել է «Երզնկայի ճակատամարտ», տե՛ս **René Grousset,** 2006 (1936,1991), 382-383.

Այյուբյան պետություն: Դա փաստորեն մի շարք պետությունների "համադաշնություն" էր, որի մեջ հատկապես խոշոր միավորներ էին 3-4-ը, իսկ սրանց մեջ գերագահ էր համարվում Եգիպտոսի սուլթանը, թեև դա էլ երբեմն ձևական բնույթ էր կրում: Դամասկոսը, Հալեպը, Համան, Հոմսը, Մոսուլը կամ Խլաթը ուղիղ ձևով Եգիպտոսին չէին ենթարկվում, թեև այս բոլոր քաղաքներում իշխում էին Այյուբյան տոհմի տարբեր ներկայացուցիչները: Միաժամանակ այդ առանձին միավորները գտնվում էին գրեթե մշտական ներքին պայքարների մեջ:

Էլ ավելի բարդ էր Հյուսիսային Ասորիքի վիճակը 1216-1231 թվականներին, որի ինքնիշխան տիրակալը մինչ այդ Սալահ ալ-Դինի որդի ալ--Մալիք ալ-Զահիրն էր: Սկսած 1193-ից մինչև իր մահը նրան նույնիսկ հաճախ կոչում էին «սուլթան», իսկ երկիրը՝ «սուլթանություն»: Սակայն ալ--Մալիք ալ-Զահիրի մահվանից (1216) հետո, երբ գահին բազմեց մանկահասակ որդին՝ալ-Ազիզը իրավիճակը փոխվեց: Ճիշտ է ալ-Ազիզի խնամակալը կամ աթաբեկը՝ Շիհաբ ալ-Դին Տուղրիլը իմաստուն կերպով կառավարում էր երկիրը (մինչև 1231 թ.), բայց և այնպես Հյուսիսային Ասորիքը գտնվում էր Մոսուլի հովանավորության տակ:

Այդ ընթացքում Հալեպը բավականաչափ անկախ էր ներքին և նույնիսկ որոշ չափով արտաքին հարցերում, բայց և այնպես այն գտնվում էր կրկնակի գերիշխանության տակ: Մեկը Եգիպտոսի սուլթանն էր, որի գերիշխանությունը հիմնականում բարոյական բնույթ էր կրում, իսկ մյուսը՝ Ջազիրայի ալ-Աշրաֆը, որի ազդեցությունն ավելի շոշափելի էր և որը մի տեսակ հովանավորի դեր էր ստանձնել Հալեպի հանդեպ:

Ահա այս բարդ «համադաշնության» հետ դիվանագիտական բնույթի նամակագրություն սկսեց Խորեզմշահերի թագաժառանգ Ջալալ ալ-Դինը, այն բանից հետո երբ մոնղոլներից հալածվելով իր բանակի հետ հայտնվեց արևմտյան Իրանում և նվաճեց Ատրպատականը, վերջ դնելով Ելտկուզյանների (Իլդեգիզյանների) ամիրությանը[2]:

1225-ին, երբ Ջալալ ալ-Դինը հայտնվեց տարածաշրջանի սահմանագլխին Այյուբյան եղբայրները, գրեթե ինչպես միշտ, գտնվում էին ներքին պայքարների ու մրցակցության մեջ: Ընդ որում ուժերի հարաբերակցությունն այսպիսին էր՝ Եգիպտոսին տիրում էր ալ-Քամիլը, Կենտրոնական ու Հարավային Ասորիքին՝ ալ-Մուազզամը (կենտրոն ունենալով Դամասկոսը) իսկ Ջազիրային (Վերին Միջագետք) և Վանա լճի ավազանին՝ ալ-Աշրաֆը: Սրանցից հատկապես վերջին երկուսի միջև լուրջ պայքար էր ընթանում:

1225 թվականին Ջալալ ալ-Դինի մոտ երկու անգամ պատվիրակություն եկավ ալ-Մուազզամից, որի արդյունքում կնքվեց դաշինք ընդդեմ ալ-

[2] Այստեղ տեղին է հիշել, որ դեռևս 1218 թվականին իր հայրը՝Խորեզմշահ Մուհամմադ իբն Թեքիշը, նամակով դիմել էր այդ ժամանակվա Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթան ալ-Ադիլին օգնություն խնդրելով ընդդեմ մոնղոլների (Տե՛ս **Stephen Hemphreys,** 1977, 176).

Աշրաֆի: Նպատակը հստակ էր՝ ջախջախել Ջազիրայի ու Հայաստանի[3] տիրակալին: Ընդ որում այս դաշինքին մասնակցում էին նաև Իրբիլի տեր Արտուխյան Գյոքբորնին, որն ըստ նախատեսված պլանի պիտի հարձակվեր Մոսուլի վրա, ալ-Մուազզամը, որը պիտի գրավեր Հոմսն ու Համան, իսկ Ջալալ ալ-Դինը հարվածելու էր Խլաթին ու Վանա լճի ողջ ավազանին[4]:

Ջալալ ալ-Դինն ու իր նոր ձեռք բերած դաշնակիցները իրենց նվաճողական պլանների իրագործմանն անցան շուրջ մեկուկես տարի անց միայն, քանի որ 1225-1226 թվականներին խորեզմցին ամբողջովին զբաղված էր Վրացական պետության դեմ արշավանքներով ու ասպատակություններով: Այդ ընթացքում նա Գառնիի (1225) բախտորոշ ճակատամարտում հաղթանակ տարավ և 1226-ի սկզբին գրավեց մայրաքաղաք Թբիլիսին, այդ ընթացքում նաև ավարառության ենթարկելով Վրաստանի և Հյուսիսային Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր[5]:

1226 թ. նոյեմբերին Ջալալ ալ-Դինը անսպասելի հայտնվեց Խլաթի մոտ: Նրանք գրոհեցին Խլաթի պարիսպների վրա ու թեև շուտով ներխուժեցին քաղաք, բայց այնքան տարված էին կողոպուտով, որ բնակչությունն ու կայազորը ի վերջո դուրս շպրտեցին նրանց: Այս անգամ արդեն Ջալալ ալ-Դինը կանոնավոր պաշարման ենթարկեց քաղաքը, սակայն սաստիկ ցուրտն ու Ատրպատականից ստացած տագնապալի լուրերը ստիպեցին նրան հեռանալ Խլաթից[6]:

Դրանից հետո շուրջ երկու տարի (1226-ի վերջից մինչև 1228-ի երկրորդ կեսը) Ջալալ ալ-Դինը գտնվում էր Իրանում և Իրաքում, ուստի Այյուբյանների տիրույթները հարավ-արևմտյան Հայաստանում (որոնց նրանք տիրացել էին 1207-ին) մնացին անձեռնմխելի:

Շուտով Դամասկոսի տեր ալ-Մուազզամը հիվանդացավ ու մահացավ 47 տարեկան հասակում: Դրանով իսկ Ջալալ ալ-Դինը տարածաշրջանում կորցրեց իր գլխավոր դաշնակցին:

1228 թվականի երկրորդ կեսին Ջալալ ալ-Դինը կրկին անսպասելի հայտնվեց տարածաշրջանում: Նա բավական հաջող պատերազմ էր մղել մոնղոլների դեմ Իրանում, որի պսակը իր հաղթանակն էր Իսֆահանում: Ահա այնտեղից նա արշավեց ուղիղ դեպի Խլաթի գավառը՝ ամայացնելով այն: Դրանով նա կարծես վրեժ լուծեց իր նախկին անհաջողության համար, ապա կրկին վերադարձավ Ատրպատական: 1229 թվականին խո-

[3] Այդպես էին արաբական աղբյուրներն անվանում Վանա լճի ավազանը, կամ Մեծ Հայքի հարավ-արևմտյան մասը (Վ.Տ.-Ղ.):

[4] **Stephen Hemphreys,** 176-178.

[5] **Մարգարյան Հ.,** 1981, 125-139:

[6] Նույն տեղում:

րեզմցիները դարձան Այյուբյանների գլխավոր մտահոգությունը արտաքին հարաբերություններում[7]:

Թեև ժամանակակիցներն ու պատմագիրները Ջալալ ալ-Դինին համարում են մի բախտախնդիր[8], իսկ նրա բոլոր արշավանքները բնորոշում որպես կողոպտչական, սակայն հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ 1225-1230 թվականներին գրեթե ողջ Իրանն ու Վրացական թագավորությունը (Հյուսիսային Հայաստանի հետ միասին) գտնվում էին Ջալալ ալ-Դինի տիրապետության տակ: Խլաթի երկրորդ պաշարումից հետո (1229) ակնհայտ էր, որ նույն ճակատագիրն է սպասում Հարավ-արևմտյան Հայաստանին, Ջազիրային, Ասորիքին (Այյուբյան տիրույթներ), Փոքր Ասիային (Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանություն), ինչպես նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորությանն ու խաչակրաց տիրույթներին:

1229թ. օգոստոսի վերջին Ջալալ ալ-Դինը անսպասելի հայտնվեց Խլաթի պարիսպների տակ իր հետ բերելով պաշարողական մեքենաներ: Խլաթի գրավումը այս անգամ ևս շատ դժվար խնդիր դարձավ նրա համար: Քաղաքը դիմացավ գրեթե 10 ամիս: Խլաթցիները դիմադրեցին աներևակայելի քաջությամբ ու տոկունությամբ, բայց ի վերջո, 1230 թ. ապրիլի 14-ին խորեզմցիները գրոհեցին պարիսպների վրա և մի աշտարակից կարողացան ներխուժել քաղաք: Սկսվեց կոտորածն ու կողոպուտը: Կայազորի մնացորդները փախան միջնաբերդ, բայց երկար դիմադրել չկարողացան:

Փաստորեն 1230 թ. գարնանը Ջալալ ալ-Դինը արդեն ի վիճակի էր կատարելու նոր լայնածավալ նվաճումներ: Իրավիճակը ստիպեց տարածաշրջանի պետություններին սթափվելու և կտրուկ քայլերի դիմելու մի կողմ դնելով նախկինում եղած հակասությունները: Խլաթի անկումը Այյուբյաններից ոչ պակաս անհանգստացրել էր Իկոնիայի սուլթան Քայ Կուբադին, որը որոշեց հարթել իր բոլոր հակասությունները Այյուբյանների հետ: Նա անմիջապես բանագնացներ ուղարկեց ալ-Քամիլի և ալ-Աշրաֆի մոտ, որի արդյունքում մի դաշինք գոյացավ նրանց միջև: Եգիպտոսի սուլթանը ալ-Աշրաֆին նշանակեց բոլոր Այյուբյան զորքերի հրամանատար[9]:

Ալ-Աշրաֆը սկզբում իր հետ ուներ ընդամենը 700 զինվոր: Նրան միացան Հալեպի, Հոմսի, Համայի, Դիյար Մուդարի և Մոսուլի ուժերը: Ի

---

[7] Ռընե Գրուսեն վկայակոչելով լատին պատմիչների տեղեկությունները եզրակացնում է, որ Ջալալ ալ-Դինի հրոսակների ներխուժման վտանգը այնքան մեծ էր, որ երկու Այյուբյան եղբայրները՝ ալ-Քամիլը և ալ-Աշրաֆը դիմեցին անգամ Ֆրիդրիխ II կայսրի օգնությանը: (Տե՛ս **R. Grousset**, 382)

[8] Առաջին հերթին այն պատճառով, որ նա թեև ուներ շատ մարտունակ մի բանակ, բայց կորցրել էր իր երկիրն ու պետությունը, հետևաբար ավելի նման էր թափառական ավազակի, քան մի մեծ պետության ղեկավարի, որը նվաճումներով ընդարձակում է իր տիրապետությունը: (Վ.Տ.-Ղ.)

[9] **Stephen Hemphreys,** 217-218.

վերջո նաև Բանյասի ու Մայյաֆարիկինի ուժերի միանալով զորքը հասավ 5000-ի: Խառռանի մոտ բանակ կազմելով ալ-Աշրաֆը Եփրատի հովտով գնաց դեպի Սեբաստիա, որտեղ միացավ Քայ Կուբադի 20000-անոց հեծելազորին:[10]

Երբ Ջալալ ալ-Դինը լսեց իր դեմ ստեղծված զինակցության մասին նա դուրս եկավ Խլաթից փորձելով հարվածել սելջուկներին նախքան նրանց միանալը ալ-Աշրաֆի հետ: Բայց Խարբերդի մոտ նա անսպասելի հիվանդացավ ու թեև մի քանի օրից ստիպեց իրեն շարունակել առաջխաղացումը, բայց արդեն պահը կորցրել էր: 1230 թ. օգոստոս 7 -ին Խարբերդից Երզնկա ուղղվելով Ջալալ ալ-Դինը դեմ հանդիման դուրս եկավ սելջուկների 6000-անոց[11] մի զորաբանակի: Վերջիններս հանկարծակիի գալով այդ օրը ջախջախիչ պարտություն կրեցին: Բայց սա ընդամենը նախերգանքն էր:

1230 օգոստոս 9 –ին, Երզնկայից ոչ հեռու, Յասի-Չիմեն գյուղի մոտ Ջալալ ալ-Դինը հանդիպեց դաշնակիցների հիմնական ուժերին: Եթե հավաստի է Բար Հեբրեոսի հիշատակած թիվը, ապա Ջալալ ալ-Դինն ուներ թվական գերազանցություն՝ 40 հազարն[12] ընդդեմ 25 հազարի: Նրա առաջապահները ուժեղ հարձակման ենթարկվեցին սելջուկ-այյուբյան բանակի կազմում կռվող բեդուինների կողմից: Հաջորդ օրը խորեզմցիները քիչ էր մնում գրավեին այն բլուրը, որի վրա դաշնակիցները տեղավորել էին իրենց ուժերը, բայց հանկարծ ինչ որ մի քամի մեծ փոշի առաջացրեց, որի հետևանքով նրանք միմյանց տեսադաշտից անհետացան: Ըստ երևույթին Ջալալ ալ-Դինի հիվանդ լինելը ևս ինչ որ դեր խաղաց: Ի վերջո խորեզմցիներն սկսեցին նահանջել: Ապա նահանջը վերածվեց փախուստի և Այյուբյանների ու սելջուկների հեծելազորը նետվեց նրանց հետևից վերջնականապես ջախջախելով հակառակորդին: Ջալալ ալ-Դինը մի կերպ փրկվեց փախչելով Խլաթ, ապա հասնելով մինչև Խոյ[13]:

Երզնկայի ճակատամարտի մասին հիշատակող արաբական[14] և ասորական[15] աղբյուրներից և ոչ մեկը չի հիշատակում հայերի և ֆրանկների մասնակցության մասին: Ուստի բացառիկ են 13-րդ դարի երկու հայ հեղինակների տեղեկությունները: Այդ մասին է վկայում Կիրակոս Գանձակեցին իր «Հայոց Պատմության» մեջ, ինչպես նաև 13-րդ դարի Անանուն Սեբաստացի տարեգիրը իր «Ժամանակագրության» մեջ:

---

[10] Նույն տեղում:
[11] Ըստ Բար Հեբրեոսի սելջուկների թիվը 4000 էր: Bar Hebraeus, 1976, 395.
[12] Նույն տեղում:
[13] **Stephen Hemphreys**, 219.
[14] **Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави**, 1973, 256-257, **Ibn al-Athir**, 2003, 486-487, տես նաև **Իբն ալ-Ասիր**, 1981, 339-340:
[15] **Bar Hebraeus**, 395.

Պատմիչների մեծամասնությունը նշում է, որ դաշնակիցների բանակը շուրջ 25.000 էր, որը հիմնականում բաղկացած էր Իկոնիայի սելջուկների 20 հազարանոց բանակից[16]:

Համաձայն Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդման, Երզնկայի ճակատամարտին բացի սելջուկներից ու Այյուբյաններից մասնակցել են նաև հայերն ու խաչակիրները: Նկարագրելով Խլաթի պաշարումն ու գրավումը խորեզմցիների կողմից, պատմիչը հիշատակում է երեք սուլթանների՝ Քամիլ և Աշրաֆ Այյուբյանների և Իկոնիայի Քայ Կուբադի զինակցությունն ընդդեմ Ջալալ ալ-Դինի, ապա ավելացնում է. «Կոչեցին իւրեանց օգնական և ի զօրացն հայոց, որ յաշխարհին Կիլիկեցւոց, և ի ֆռանկացն ծովեզերեայց, և եկին տալ պատերազմ ընդ խորազմեցւոյն Ջալալադնի»[17]: Ապա նկարագրում է Երզնկայի ճակատամարտը հետևյալ կերպ. «Եւ իբրեւ եկին մօտ առ միմեանս, զանգիտեցին երկոքին կողմանքն և ոչ իշխէին խառնիլ ընդ իրեարս: Ապա քրիստոնեայքն, որ ի հայոց և ֆռանկաց, խրախուսեալք յԱստուած, դիմեցին ի վերայ նոցա: Եւ էին թուով սակաւք, պակաս քան զհազար մի, և զօրութեամբն Քրիստոսի հարին զզօրսն և ի փախուստ դարձուցին: Եւ զայն տեսեալ զօրացն տաճկաց՝ յարձակեցան և նոքա. և հարին կոտորեցին զբազումս մինչ ի մուտս արևուն: Ապա հրաման ետուն սուլտանքն ոչ պնդել զհետ փախստէիցն, իբր այն՝ թէ հաւատակիցք նոցա իցեն: Եւ դադարեցին ի պնդելոյ զհետ նոցա: Իսկ սուլտանքն, զի արք բարեպաշտք էին, ոչ ապերախտ լինէին առ զօրն քրիստոնէից, զի գիտացին, թէ ի ձեռն նոցա ետ տէր զյաղթութիւնն»[18]:

Բացի Կիրակոս Գանձակեցուց նման տեղեկություն գտնում ենք նաև նրա ժամանակակից Անանուն Սեբաստացու տարեգրության (XIII դ.) մեջ[19]:

«…Իսկ սուլտանն դառնայ ի Թավրէզ: Ջկնի տարո մի գա ի Գագ և ի Տփխիս և զքրիստոնայքն զոր կոտորեաց և զոր ի հաւատոց հանէին: Ջնոյն ի Գանձակ և ի Նախչւան առնէին: Եւ ապայ երթայ ի վերայ Ալատին սուլտանին Հոռոմոց, աւերէ զբազում գաւառս: Իսկ սուլտանն փախուցանէ զնայ և նայ զնայ ի Մուղան: Ալատինն և Աշրափն և Քէմիլ, եղբայր իւր, կոչեն յաւգնութիւն ի զօրուն Հայոց և ի Կիլիկեայ և ի ֆռանկաց. և փախուցանէն զնայ մինչև ի Մուղան. և Թաթարն փախուցանէ զնայ մինչև յԱմիթ և ոմանք ասեն սպանել ի Թաթարէն, և այլք, թէ հետիոտս փաղչէր և ճանաչեալ զնա ոմն եսպան. և խնդրեցաւ վրէժ արեան մանկանց անմեղաց»[20]:

Չի բացառվում, որ այս Անանուն ժամանակագիրը իր տեղեկությունը քաղած լինի հենց Կիրակոս Գանձակեցու երկից: Առաջին հայացքից

[16] **ан-Насави,** 256-257.
[17] **Կիրակոս Գանձակեցի**, 228-229:
[18] Նույն տեղում, 229-230:
[19] Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, 1956, 118-172:
[20] Նույն տեղում, 138:

տպավորություն է ստեղծվում, որ այստեղ հավելյալ տեղեկություն կա՝ բացի կիլիկեցի հայերից ևս ինչ որ «Հայոց զորքի» մասին: Սակայն ուշադիր ընթերցումը ցույց է տալիս, որ մեծ հավանականությամբ գործ ունենք գրչական սխալի հետ, ավելորդ մի «և» կա (որի դիրքը ևս անտրամաբանական է), որը հանելով ստանում ենք՝ «ի զօրուն Հայոց ի Կիլիկեայ և ի ֆռանկաց»: Սա առավել հավանական է, եթե նկատի ունենանք, որ Անանուն Սեբաստացու տեքստը ընդհանուր առմամբ անփույթ է գրված:

Կիլիկիայի պատմության վաստակաշատ ուսումնասիրող Գրիգոր Միքայելյանը իր աշխատության մեջ լիովին հենվում է Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկության վրա. «Բայց 1230 թ. Աշրաֆը, իր եղբայր Քամիլը և Իկոնիայի սուլթան Ալա ադ-Դին Քեյ Կուբադը միավորվելով օգնության կանչեցին նաև ծովեզրյա ֆրանկներին և Կիլիկիայի հայկական զորքը և Խլաթի մոտ տեղի ունեցած եռօրյա ճակատամարտում ջախջախեցին Ջելալ էդ-Դինին»[21]: Միքայելյանը չի փորձում այլ աղբյուրներով հաստատել հայերի ու ֆրանկների մասնակցության հավաստիությունը, ինչպես նաև կոալիցիայի մեջ մտնելու դրդապատճառները, զինվորների թիվը, ովքե՞ր էին նրանց հրամանատարներն ու վերջապես ի՞նչ ենք հասկանում ասելով «ծովեզրյա ֆրանկներ»: Նշենք նաև, որ ճակատամարտը տեղի ունեցավ ոչ թե Խլաթի, այլ Երզնկայի մոտ:

Քլոդ Մութաֆյանը նույնպես անդրադառնում է այս ճակատամարտին, ընդ որում, բացի Կիրակոս Գանձակեցուց նա հղում է նաև Անանուն Սեբաստացու «Ժամանակագրությունը» այն դնելով շրջանառության մեջ[22]:

Հույն պատմաբան Ալեքսիս Սավվիդիսը, նույն ճակատամարտի մասին գրելուց հետո, ավելացնում է. «Քայկուբադ I-ը դիվանագիտական հաղթանակ տարավ ընդունելով ալ-Քամիլի և ալ-Աշրաֆի օգնության առաջարկը, քանի որ հաղթանակի դեպքում նա կկարողանար իր պայմանները թելադրել Փոքր Ասիայի ապագա ստատուս քվոյի հարցերում: Կիլիկյան թագավոր Հեթում Ա-ը նույնպես ստիպված էր Կոնիային մատակարարել ֆրանկոհայկական մի զորամիավորում»:[23]

Փորձենք պարզել, թե Երզնկայի ճակատամարտին կիլիկեցիների մասնակցությունը որքանով էր հավանական և որքանով էր թելադրված հայոց թագավորության մինչ այդ վարած արտաքին քաղաքականությամբ:

Հայտնի է, որ Կիլիկյան Հայաստանը Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության հանդեպ 1216-ից հետո ուներ որոշակի վասալական պարտավորություններ: Դա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ Լևոն Ա թագավորը,

---

[21] **Микаэлян Г.,** 1952, 296. Մոտավորապես նույն միտքը կրկնվում է նաև Հայ ժողովրդի պատմության (ՀՀ ԳԱ բազմահատորյակ) 3-րդ հատորի (Երևան, 1976) 605 էջում (հեղ. Բաբայան Լ.):

[22] **Moutafian C.,** 2012, 127-128.

[23] **Alexis G. C. Savvides,** 1981, 181.

որն իր գահակալության նախորդ տարիներին միայն հաղթանակներ էր տարել, իր սիրելի սպարապետ Կոստանդինին սելջուկյան գերությունից ազատելու համար թե տարածքային զիջումներ կատարեց և թե ընդունեց Իկոնիայի սուլթանի գերակայությունը, որն ըստ երևույթին ենթադրում էր նաև ռազմական ուժ տրամադրելու պարտավորություն:

Երեք տարի անց՝ 1219-ին, նման առիթ ներկայացավ, ըստ Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» հայերեն տարբերակի շարունակողի: Երբ սուլթան Քեյքաուսը արշավանքի դուրս եկավ ընդդեմ Հալեպի Այյուբյանների (Մոսուլի հովանավորության տակ գտնվող) նա օգնական ուժեր ստացավ Հայոց թագավորից: Ըստ աղբյուրի՝ սելջուկները մի շարք բնակավայրեր գրավեցին Այյուբյաններից և արդեն սպառնում էին մայրաքաղաք Հալեպին: Հենց այդ ժամանակ Հալեպի աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դին Տուղրիլը օգնության համար նամակ է ուղարկում Լևոն թագավորին: Վերջինս հարևան պետությանն օգնելու նպատակով դիմում է խորամանկության: Նա իր հերթին նամակով Իկոնիայի սուլթանին հաղորդում է, որ իբրև թե տվյալներ ունի սուլթանության ներսում ձևավորված դավադրության մասին: Այս լուրն առնելով, սելջուկները վերադառնում են Իկոնիա՝ թողնելով նախապես գրավված բնակավայրերը: Դրանով իսկ ոչ միայն Հալեպը փրկվեց սելջուկյան հարձակումից, այլև ալ-Աշրաֆը ետ խլեց մինչ այդ կորցրած բնակավայրերը[24]:

Փաստորեն, եթե մինչև 1216 թ. Հայոց թագավորության և Հալեպի Այյուբյանների միջև կային բավական լարված հարաբերություններ, որոնց գագաթնակետը 1203-1206 թվականների պատերազմն էր, ապա 1216-ից հետո բոլորովին այլ իրավիճակ է ստեղծվում: Այդ տարիներին Հալեպի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Զահիրի մահը, Լևոն Մեծագործի վերջին երեք տարիների թուլությունն ու կորուստները, Իկոնիայի սուլթանության աննախադեպ հզորացումը և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության հարձակողական պահվածքը հարևանների հանդեպ, Սսին ու Հալեպին դարձնում էին բնական դաշնակիցներ:

Ինչպես արդեն վերևում նշվեց Այյուբյան տոհմի ավագ ներկայացուցիչների և առաջին հերթին Ջազիրայի տեր Մալիք ալ-Աշրաֆի հովանավորությունը չէր վերացնում Հալեպի ինքնիշխանությունը: Ինչպես նշում է արևելագետ Անն-Մարի Էդդեն, այն թույլ էր տալիս Հալեպի ամիրությանը պահպանելու եթե ոչ լիարժեք անկախությունը, բայց առնվազն ինքնավարությունն ու բարգավաճելու հնարավորությունը[25]: Համենայն դեպս Հալեպի աթաբեկը այնքան ինքնուրույնություն ուներ, որ կարող էր մի այլ (այն էլ քրիստոնյա) պետության միապետին դիմել օգնության խնդրանքով: Հատկանշական է, որ աթաբեկը դիմում է մի պետության, որի զինվորները

[24] Տեառն Միխայէլի պատրիարքի ասորւոց ժամանակագրութիւն, 1870, 520-522: Տես նաև **Վահան Տեր-Ղևոնդյան,** 2010, 45-55:

[25] **Anne-Marie Eddé,** 1999, 89.

(թեկուզ և ստիպողաբար) միացել են իրենց թշնամու բանակին: Ավելին, դա մի պետություն էր, որի հետ մինչ այդ եղել էին հիմնականում թշնամական հարաբերություններ: Մյուս կողմից աչք է զարնում Լևոն թագավորի արագ և համարձակ արձագանքը, որով նա մեծ ծառայություն է մատուցում երեկվա հակառակորդին: Այս ամենը ցույց է տալիս, թե որքան շատ բան էր փոխվել տարածաշրջանում և որ ժամանակի թելադրանքն էր զինակցությունը Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի Այյուբյանների միջև:

Այդ զինակցության մի նոր փաստ արձանագրվեց 1226-ին[26], որի համառոտ նախապատմությունը հետևյալն է: Այն բանից հետո, երբ Զաբելի հետ ամուսնանալով Հայոց թագավոր հռչակված Ֆիլիպին (1222-1224) Կիլիկիայի վերնախավը մեկուսացրեց ու բանտարկեց, ռազմական բախում տեղի ունեցավ Հայոց թագավորության և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության միջև: Ֆիլիպի հայրը՝ Բոհեմունդ IV-ը, իր նպատակին չհասնելով, փորձեց հակակիլիկյան պետությունների մի դաշինք ստեղծել՝ հայոց դեմ գրգռելով Իկոնիայի սուլթանությանը: Վերջիններս 1225-1226-ի ձմռանը ներխուժեցին Կիլիկիա, գրավեցին չորս ամրոց, բայց ձյան ու ցրտի պատճառով՝ վերադարձան իրենց երկիրը:

Ահա այստեղ է, որ կրկին գործեց Սիս-Հալեպ զինակցությունը, որի մասին պերճախոս կերպով վկայում է Իբն ալ-Ասիրը. «Հայերը լուր ուղարկեցին Հալեպի աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դինին՝ օգնության կանչելով և զգուշացնելով, որ վատ կլինի, եթե բրինսը գրավի իրենց երկիրը, քանի որ Հալեպի գավառներին դրացի է»[27]: Աթաբեկը անմիջապես «զորք ու զենք» ուղարկեց հարևան հայկական պետությանը: Դրանից հետո թեև Բոհեմունդը անձամբ արշավեց Կիլիկիայի վրա, բայց ձախողվեց ու նահանջեց: Փաստորեն Հալեպի օգնությունը վճռական նշանակություն ունեցավ Բոհեմունդին վերջնականապես ետ մղելու և թշնամական շրջափակումից դուրս գալու գործում[28]: Հավանական է, որ հալեպցիներին առանձնապես համոզելու կարիք էլ չկար, քանի որ նրանք գիտակցում էին կիլիկեցիների հետ ունեցած շահերի ընդհանրությունը: Չի բացառվում նաև, որ 1226-ին Հալեպի Այյուբյանների ցուցաբերած աջակցությունը կիլիկեցիներին փոխհատուցումն էր 1219-ին Լևոն թագավորի մատուցած ծառայության:

Իկոնիայի սելջուկներին օգնական զորք տրամադրելու պարտավորությունը, որի մասին պայմանավորվածություն կար 1216-ից, գործել է ընդամենը մեկ անգամ 1219-ին, այն էլ փաստորեն՝ ոչ լիարժեք: Ավելին, ինչպես տեսանք, ի վերջո այն ստացավ հակասելջուկյան բնույթ: Այդ պարտավորության նշաններ այլևս չեն երևում ոչ 1226-ին, ոչ էլ դրանից հետո՝ մինչև 1230-ը: Ուստի որևէ հիմք չկա Երզնկայի ճակատամարտին հայերի մասնակցությունը բացատրել Իկոնիայի սելջուկների հանդեպ

[26] Տե՛ս **Իբն ալ-Ասիր**, 333, **Վ. Տեր-Ղևոնդյան**, 1994, 131-133:

[27] **Ibn al-Athir**, 469-470, **Իբն ալ-Ասիր**, 333:

[28] **Ibn al-Athir**, 470.

վասալական պարտավորությամբ: Իսկ եթե կիլիկեցիները արձագանքել են երկու հիմնական ուժերից (սելջուկներ և Այյուբյաններ) որևէ մեկի կոչին՝ («կոչեցին իւրեանց օգնական») կամ առաջարկին, ապա դա մեծ հավանականությամբ Այյուբյաններն էին:

Իբն ալ-Ասիրը Երզնկայի ճակատամարտում հաղթանակի գործում կարևոր դեր է վերապահում Այյուբյանների զինուժին, թեև այն քառակի զիջում էր սելջուկներին: Այդ մասին նա գրում է «…իսկ Աշրաֆի հետ կար մոտավորապես հինգ հազար [զինվոր], սակայն ընտիր, քաջ ու պատերազմներում կոփված զորքեր էին, լավ զինված ու արաբական կրակոտ նժույգներով: Նրանց հրամանատարն էր Հալեբի զորքերի ամիրներից մեկը, որը կոչվում էր Իզզ ալ-Դին Օմար իբն Ալի, որը Հաքքարի քրդերից էր և վերին աստիճանի քաջարի, ընտիր հատկություններով ու ազնիվ բարքի տեր»[29]:

Այն, որ անկախ իրենց թվից հենց Այյուբյաններն էին խորեզմցիների դեմ հիմնական կռվողները, հաստատում է նաև ասորի պատմիչ Բար Հեբրեոսը՝ ճակատամարտի նկարագրությունից հետո նշելով, որ «… և Մալիք Աշրաֆը հաղթական էր» (չի գրում «Քայ Կուբադը հաղթական էր»)[30]:

Կիրակոս Գանձակեցին հայերի ու ֆրանկների թվի մասին գրում է. «Եւ էին թուով սակաւք, պակաս քան զհազար մի»: Սա ենթադրել է տալիս, որ նրանց թիվը միասնաբար հավանաբար հասնում էր մոտ 800-900-ի: Հավանական է, որ 25000-անոց բանակի մեջ 800-900 զինվորը կարող էր նկատի չառնվել ժամանակի պատմագիրների կողմից, մանավանդ եթե որևէ միապետ, կամ նշանավոր իշխան նրանց չէր առաջնորդում:

Կիլիկեցիների հնարավոր մասնակցությունը քննելիս ավելորդ չէ նկատել, որ Երզնկայի (Յասի Չիմենի) ճակատամարտի ժամանակ թեև Կիլիկիայի թագավորն էր Հեթում Ա-ը, սակայն իրականում երկրի ղեկավարն էր նրա հայրը՝ Կոստանդին Պայլը: Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշում է «Սկսած 1221 թվականից, երբ Կոստանդինն ստանձնեց Զապել թագուհու խնամակալությունը, մինչև 1236 թվականը, այն է՝ Հեթում թագավորի չափահաս դառնալու ժամանակը, նա, ըստ էության, Հայոց թագավորության միահեծան տերն էր…»[31]:

Միաժամանակ, թեև խորեզմցիների դեմ պայքարը Այյուբյանների կողմից ղեկավարում էր ալ-Աշրաֆը, սակայն Հալեպում մինչև 1231-ը փաստացի ղեկավարն էր աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դին Տուղրիլը, Կոստանդին Պայլի գործակիցը 1226-ին, որը 1230-ին ևս կարող էր որոշակի դեր խաղալ Ջալալ ալ-Դինի դեմ կոալիցիայի մեջ կիլիկեցիներին ներգրավելու հարցում:

---

[29] **Իբն ալ-Ասիր,** 340:

[30] **Bar Hebraeus,** 395.

[31] **Տեր-Պետրոսյան Լ.,** 2007, 286:

Այսպիսով, 1216-ից հետո Սիս-Հալեպ հարաբերություններում (անուղղակիորեն նաև Սիս-Մոսուլ հարաբերություններում) տիրապետող է դառնում համագործակցությունն ու զինակցությունը: Վերջինիս վկայությունն են պատմիչների հաղորդումները 1219-ի և 1226-ի իրադարձությունների մասին: Այս շարքին կարելի է ավելացնել նաև 1230-ի Երզնկայի ճակատամարտը:

Այսպիսով ուրվագծվում է հետևյալ պատկերը: Երզնկայի ճակատամարտում թվական մեծ գերազանցություն ունեին Ռումի սելջուկները, սակայն բուն ռազմական գործողություններում վճռական դեր են ունեցել Այյուբյանները:

Ամենայն հավանականությամբ հայերի մասնակցությունը որևէ ձևով կապված չէ Իկոնիայի սուլթանի հանդեպ տարիներ առաջ ստանձնած պարտավորությունների հետ և նրանց մասնակցությունը ինքնիշխան որոշում է եղել և ավելի շուտ թելադրված ընդհանուր թշնամու դեմ միավորվելու և արհավիրքը Կիլիկիայից հեռացնելու գիտակցությամբ: Բացի այդ, ըստ երևույթին, քրիստոնյաները մաս են կազմել Այյուբյան միացյալ զորաբանակի:

Հայերին ընդգրկելու գործում դեր են խաղացել երկու խնամակալների՝ Հալեպի աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դինի և Կիլիկիայի Կոստանդին Պայլի վաղեմի կապերն ու բարեկամությունը: Հայկական (նաև ֆրանկ) ուժերը կռվել են հենց Այյուբյան (հավանաբար Հալեպի) զորաբանակի կազմում: Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը թեև չի հիշատակում քրիստոնյաների մասնակցության մասին, սակայն եթե մեր վերոհիշյալ ենթադրությունը (որ քրիստոնյաները ներառված էին Հալեպի Այյուբյանների զորաբանակում) ճիշտ է, Իբն ալ-Ասիրի հաղորդումը չի հակասում Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությանը: XIII դարի արաբ պատմիչը նկարագրելով Երզնկայի ճակատամարտը, գրում է «Ճակատամարտն սկսեց Իզզ ալ-Դին Օմար իբն Ալին՝ Հալեբի զորքի գլուխն անցած: Ջալալ ալ-Դինը չկարողացավ դիմադրել կամ դիմանալ, այլ փախուստի դիմեցին ինքը և իր զորքը»[32]: Եթե համարենք, որ նախահարձակ եղած Հալեպի զորքի կազմում էին նաև քրիստոնյաները, ապա դա համընկնում է Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկության հետ: Մյուս կողմից իհարկե վերապահությամբ պետք է ընդունել և ակնհայտ չափազանցություն համարել, երբ հայ պատմիչը հաղթանակի դափնիներն ամբողջությամբ վերագրում է հայերին ու ֆրանկներին:

Լուսաբանման կարիք ունի նաև ֆրանկների մասին հիշատակությունը, որոնք Կիրակոս Գանձակեցու և Անանուն Սեբաստացու մոտ մշտապես հիշատակվում են հայերի հետ միասնաբար. «Եւ էին թուով սակաւք, պակաս քան զհազար մի»[33] արտահայտությունը ևս հուշում է, որ սրանք մեկ միասնական զորամիավոր են եղել և չեն շեշտում, թե դրա հատկա-

---

[32] **Ibn al-Athir,** 487, տես նաև **Իբն ալ-Ասիր**, 340:

[33] **Կիրակոս Գանձակեցի,** 229-230:

պես ո՞ր մասն էին կազմում հայերը և ո՞ր մասը խաչակիրները: Մնում է պարզել, թե հատկապես ո՞ր խաչակիրների մասին է խոսքը: Ալեքսիս Սավվիդիսի «Կիլիկյան թագավոր Հեթում Ա-ը նույնպես ստիպված էր Կոնիային մատակարարել ֆրանկոհայկական մի զորամիավորում»[34] արտահայտությունը այն տպավորությունն է ստեղծում, որ «ֆրանկ» զինվորներին ոչ թե ինչ որ մի խաչակիր պետություն էր տրամադրել, այլ դրանք արդեն իսկ Կիլիկյան Հայաստանի տարածքում հաստատված խաչակիր ռազմիկներ են: Եթե դա ճիշտ է, ապա մեծ հավանականությամբ դա կարող էին լինել հոգևոր-ասպետական միաբանությունների անդամներ: Ինչպես հայտնի է, 1230-ին արդեն իսկ Կիլիկիայում հաստատված էին բոլոր երեք միաբանությունները՝ Հիվանդախնամներ, Տաճարականներ և Տևտոններ: Հաշվի առնելով որոշ հանգամանքներ կարելի է ենթադրել, որ Երզնկայի ճակատամարտին հայերի հետ կարող էին մասնակցել Հիվանդախնամներ կամ Տևտոններ[35], հավանաբար հաշվի առնելով այն մեծ վտանգը, որ հաղթանակի դեպքում Ջալալ ալ-Դինը կարող էր սպառնալ Արևելյան Միջերկրականի քրիստոնյա պետություններին:

XIII դարի առաջին չորս տասնամյակները համարվում են Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության հզորագույն շրջանը: Հենց այդ շրջանում այս պետությունը մեծ ծաղկում ապրեց, միաժամանակ այս կամ այն չափով իր ազդեցությունը տարածելով ողջ Փոքր Ասիայի վրա: Սակայն այդ քառասնամյակի մեջ պետք է առանձնացնել վերջին տասներեք տարին (1230-1243), երբ Ռումի սուլթանությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Դրանք Ալա ալ-Դին Քայ Կուբադի գահակալության (1220-1237) վերջին ու Ղիյաս ալ-Դին Քայ Խոսրովի II-ի (1237-1246) առաջին տարիներն էին, երբ Ռումի սուլթանության ազդեցությունը տարածվեց Փոքր Ասիայից էլ դուրս, դեպի Ասորիք, Վերին Միջագետք, Մեծ Հայքի հարավ-արևմուտքը և Վրաստանի արևմտյան որոշ շրջանները: Սա պայմանավորված էր հենց Երզնկայի հաղթանակով:

Նշանավոր պատմաբան Կլոդ Կայենը գտնում է, որ խորեզմցիների արշավանքներից ու Յասի Չիմենի ճակատամարտից հետո Իկոնիայի սելջուկների գերիշխանությունը Փոքր Ասիայում առավել ակնհայտ դարձավ: Նրանց բացահայտ հավակնությունները նաև Հարավ-արևմտյան Հայաստանի և Ջազիրայի Այյուբյան տիրույթների հանդեպ ստիպեցին Այյուբյաններին կրկին միավորվել ընդդեմ երեկվա դաշնակցի[36]: Պատահական չէր նաև, որ Հեթում Ա-ի հատած երկլեզվյան՝ հայ-սելջուկյան դրամները վերաբերում են հենց այդ շրջանին: Հեթումը նման դրամներ է հատել իր և Ռումի երկու սուլթանների՝ Քայ Կուբադ I-ի (1220-1237) և նրա որդու՝ Քայ Խոսրով II-ի (1237-1246) անունով: Քայ Կուբադի օրոք հատված դրամ-

[34] **Alexis G. C.Savvides,** 181.
[35] **Մարի-Աննա Շեվալիե,** 2007, 66-67:
[36] **Claude Cahen,** 1940, 645.

ներում թվականը նշված չէ, սակայն կարելի է մեծ հավանականությամբ նշել, որ դրանք վերաբերում են Քայ Կուբադի վերջին տարիներին՝ 1233-1237 (ամեն պարագայում 1230-ից հետո), իսկ Քայ Խոսրովի հետ համատեղ դրամները ընդգրկում են վերջինիս գահակալության ողջ շրջանը (1237-1246)[37]:

Ակնհայտ է որ, Երզնկայի ճակատամարտը դրական նշանակություն ուներ նաև Կիլիկիայի համար, քանի որ Ջալալ ալ-Դինի հրոսակների ներխուժումը Հայոց թագավորություն մի իսկական աղետ կլիներ իր ծաղկուն շրջանը ապրող Կիլիկիայի համար: Մյուս կողմից պարզ էր, որ խորեզմցիների ահարկու բանակի ջախջախումից հետո, չունենալով լուրջ մրցակից, Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը փորձելու էր իր գերիշխանությունը տարածել դեպի արևելք ու հարավ: Ստեղծված իրավիճակում Հեթում Ա-ը չէր կարող բացահայտ առճակատման գնալ և պետք է ողջամիտ համարել նրա կողմից Իկոնիայի գերիշխանության ժամանակավոր ընդունումը: Միաժամանակ ակնհայտ է, որ առաջին իսկ հարմար առիթի դեպքում կիլիկեցիները փորձելու էին թոթափել վասալական կախվածությունը Իկոնիայից, մի բան որ մեծապես պայմանավորեց Հայոց թագավորության դիրքորոշումը հետագայում՝ մոնղոլների և սելջուկների միջև Չմանկատուկի 1243-ի ճակատամարտում և դրան հաջորդած եռանդուն դիվանագիտական քայլերը հայ-մոնղոլական դաշինք հաստատելու ուղղությամբ:

1230 թ. ճակատամարտին հայերի և խաչակիրների մասնակցությունը հաստատող այլ աղբյուրներ (բացի Կիրակոս Գանձակեցու և Անանուն Սեբաստացու գործերից) առայժմ չեն հայտնաբերված, բայց Հայոց թագավորության նախորդ տարիների (1216-1230) արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրումն ու տարածաշրջանում ձևավորված ուժերի հարաբերակցության վերլուծությունը գալիս է հաստատելու հայ պատմիչների վերոհիշյալ հաղորդումները:

Կիլիկյան Հայաստանի համար Երզնկայի ճակատամարտի նշանակությունն ու Ջալալ ալ-Դինի բանակի վերջնական ջախջախմանը հայ զինվորների մասնակցության բացահայտումը կարևոր նշանակություն ունեն Հայոց թագավորության արտաքին հարաբերությունների պատկերը վեր հանելու առումով: Առավել ևս, որ Հեթում Ա-ի երկարատև գահակալման առաջին շրջանի (1226-1243) վերաբերյալ տեղեկությունները սակավ են, մի բան, որ ստիպում է հետազոտողին եղած բոլոր աղբյուրների հաղորդումներից առավելագույնը քաղելով լույս սփռել Կիլիկիայի ավելի քան մեկուկես տասնամյակի արտաքին քաղաքականության վրա:

[37] **Nercessian Y.T.**, 1995, 126-127.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կիրակոս Գանձակեցի, – 1961,Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961
Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1956:
Մարգարյան Հ., – 1981, Ջալալ ադ-Դինի Հայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքի պատմության շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 1981:
Շևալիե Մարի-Աննա, – 2007, Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 2007:
Տեառն Միխայէլի պատրիարքի ասորւոց ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1870:
Տեր-Ղևոնդյան Վ., – 1994, Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները 1145-1226 թթ., Երևան, 1994:
Տեր-Ղևոնդյան Վահան, – 2010, Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն ու Հալեպի սուլթանությունը՝ դաշնակիցներ, Հայոց պատմության հարցեր, 11, Երևան, 2010:
Տեր-Պետրոսյան Լ., – 2007, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, Երեւան, 2007:
Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Իբն ալ-Ասիր, Երևան, 1981:
Микаэлян Г., – 1952, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.
Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, – 1973, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, пер.с арабск. З. М. Буниятова, Баку, 1973.
Alexis G. C.Savvides, – 1981, Byzantium in the Near East:Its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c.1192-1237, Thesalonics, 1981.
Anne-Marie Eddé, – 1999, La principauté Ayyoubide d'Alep (579/1183 – 658/1260), Stuttgart, 1999.
Claude Cahen, – 1940, La Syrie du Nord a l'epoque des croisades et la principaute franque d'Antioche, Paris, 1940.
Hebraeus Bar, – 1976, The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj Bar Hebraeus, eng.tr.Ernert A.Wallis Budge, Amsterdam, 1976.
Ibn al-Athir, – 2003, Al-Kamil fi l-Tarikh, t. X, Beirut, 2003.
Moutafian C., – 2012, L'Armenie du Levant, t. I, Paris, 2012.
Nercessian Y.T., – 1995, Armenian coins and their values, Los Angeles, 1995.
René Grousset, – 2006, Histoire des Croisades et royaume franc de Jerusalem, v.III, 2006 (1936,1991).
Stephen Hemphreys, – 1977, From Saladin to the Mongols, The Ayyubids of Damascus,1193-1260, New York, 1977.

ВААН ТЕР-ГЕВОНДЯН
Кандидат исторических наук
Институт древних рукописей Матенадаран имени
св. Месропа Маштоца
vterghevondian@gmail.com

УЧАСТИЕ КИЛИКИИ И СЕВЕРНОЙ СИРИИ В КОАЛИЦИИ ПРОТИВ ДЖАЛАЛ АЛ-ДИНА

РЕЗЮМЕ

Возникновение и развитие государства в Киликии примерно совпадает с эпохой владычества сельджуков и монголов на Ближнем Востоке (XI-XIV вв.). За этот период произошло несколько судьбоносных сражений регионалного значения, каждое из которых предопределило далнейшую судьбу местных государств на несколько десятилетий вперед.

К числу таких сражений можно отнести битву 1230 г. при Ерзинка (Йаси - Чименскую битву), во время которой обьединенные вооруженные силы местных государств разгромили хорезмскую армию Джалал ал-Дина, державшую в страхе весь регион в течение шести лет.

Безусловно, в победе при Ерзинка основную роль сыграло Иконийское сельджукское государство и различные воинские подразделения (из Дамаска, Алеппо, Хомса, Хамы, Дийар Мудара, Банйаса, Майяфарикина) Аййубидской “конфедерации”.

Арабские и сирийские историки (Ибн ал-Асир, Ал-Насави, Бар Эбрей и др.), передающие сведения об этом сражении и о составе коалиции против хорезмского принца, упоминают лишь сельджуков и Аййубидов. Однако, армянский историк Киракос Гандзакеци (“История Армении”) и летописец Аноним Севастийский (“Летопись”) сообщают также об участии армян и франков в сражении в рядах коалиции. Правда, они отмечают, что число армян и франков вместе взятых не достигало и 1000-и человек (при общей численности войска в 25.000). И тем не менее, сам факт участия важен для выявления нюансов внешней политики Киликийского царства в годы, о которых сохранилось мало сведений.

Поскольку дополнительные источники, подтверждающие сведения вышеупомянутых армянских авторов пока не найдены, была сделана попытка проверить насколько эти сведения соответствовали политике и межгосударственным взаимоотношениям предыдущей эпохи. Исследование внешней

политики Армянского царства, а также анализ баланса сил установившихся в регионе в 1216-1230 гг., полностью подтверждают правдоподобность сведений армянских источников.

После смерти Салах ал-Дина (1193г.) Аййубидский султанат был поделен на части между его сыновьями и братом. Северная Сирия с центром в Алеппо перешла к одному из его сыновей – ал-Малик ал-Захиру, который правил как суверенный правитель и даже величался “султаном”. При его правлении взаимоотношения с Киликийской Арменией были напряженные, а иногда и вражеские (война 1203-1206 гг.). Однако многое изменилось в 1216 году. Скончался ал-Малик ал-Захир, правителем стал его малолетний сын, находящийся под опекой регента (атабека) – Шихаб ал-Дин Тугрила, а сам Алеппский эмират перешел под покровительство Аййубидских правителей Мосула. В то же время некоторый спад, наметившийся в последние годы правления Левона I (1216-1219) в Киликии совпал с беспрецедентным усилением Иконийского султаната и подчеркнуто агрессивным поведением графства Антиохии -Триполи. Все эти изменения в регионе сделали Сис и Алеппо естественными союзниками.

Свидетельством о взаимопомощи (войском, оружием или дипломатией) между Армянским царством и Алеппским эмиратом являются следующие события: в 1219 г. армяне поддерживают Алеппских и Мосульских Аййубидов в их борьбе против Иконийского султаната (источник: Продолжатель Михаила Сирийца). Алеппо же, в свою очередь, в 1226 г. помогает Армянскому царству в его борьбе против графства Антиохии-Триполи и того же Иконийского султаната (источник: Ибн ал-Асир).

Вероятнее всего, участие армян в коалиционных силах в битве против Джалал ал-Дина является продолжением того же сотрудничества. Сопоставление сообщений историков показывает, что воины-христиане участвовали в битве при Ерзинка по всей вероятности в составе Аййубидских формирований. Последние уступали по численности сельджукской армии в четыре раза, но именно они сыграли решающую роль в разгроме огромной армии хорезмийцев.

Вхождению киликийцев в состав коалиции мог способствовать и человеческий фактор. Дело в том, что в 1230 г. фактическими правителями Северной Сирии и Киликии были регенты Шихаб ал-Дин Тугрил и Константин Байл, которые уже имели опыт налаживания сотрудничества между этими странами.

Очевидно, что битва при Ерзинка в 1230 г. имела положительное значение для Киликии, так как вторжение орд Джалал ал-Дина в процветающее армянское царство стало бы настоящей катастрофой. С другой стороны было ясно, что после разгрома могущественных хорезмийцев, Иконийский султанат, не имея серьезных противников, постарается расширить зону своего влияния на восток и на юг. В создавшейся ситуации армянский царь Хетум I в 30-ые и в начале 40-ых гг.13-го века не мог пойти на прямую конфронтацию и счел целесообразным временно принять главенство иконийских султанов. В то же

время киликийцы были готовы использовать любой шанс, чтобы избавиться от всякой зависимости от Иконии. Именно этим во многом обьясняется позиция Армянского царства в 1243 г. во время битвы при Чиманкатуке и последующие энергичные шаги армянской политической элиты за установление прочных союзнических отношений с монголами.

VAHAN TER-GHEVONDIAN
Ph.D in History
The Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts-Matenadaran
vterghevondian@gmail.com

THE INVOLVEMENT OF CILICIA AND NORTHERN SYRIA IN THE COALITION AGAINST DJALAL AL-DIN

SUMMARY

The creation and development of the Armenian state in Cilicia approximately coincides with the epoch of Seldjuk and Mongol domination in the Middle East (XI-XIV cc.). During that period a number of decisive battles took place each of them defining the fate of local states for some decades.

The Yerzinka (or Yasi Chimen) battle of 1230 can be considered as one of those decisive fights, where the united forces of the local states defeated the Khorezm army of Djalal al-Din. The latter was keeping in terror the whole region for about six years.

There were two leading forces in the battle of Yerzinka: the Seldjuk sultanate of Iconium and the united forces (Damascus, Aleppo, Homs, Hama, Diyar Mudar, Banyas, Mayyafarikin) of the Ayyubid "confederation".

The Arab and Syriac historians (Ibn al-Athir, al-Nasawi, Bar Hebraeus et c.) reporting about this battle provide information only on seldjuks and the Ayyubids as members of the coalition. In that sense the reports of Armenian historians of 13th c. Kirakos Gandzakeci (History of Armenia) and Anonimus of Sebaste (Chronicle) are exceptional. They inform about participation of Armenians and Franks together with the Muslim contingents in the coalition. Though they precise that the number of Armenians and Franks was less than 1000 (in an army of 25.000 soldiers), all the same the fact of participation is important to reveal the nuances of the foreign policy of the Kingdom of Cilicia, especially in a period of time when there are few reports.

We haven't yet found additional evidences confirming the statements of above-mentioned Armenian authors. At the same time a thorough research of the foreign policy of Armenian kingdom and the analysis of the power balance in the region in 1216-1230 demonstrates the credibility of their reports.

Following the death of sultan Salah al-Din (1193) his empire was divided among his sons and his brother. The Northern Syria, with a center in Aleppo, became the possession of his son al-Malik al-Dhahir. He governed as a sovereign

ruler and sometimes was called “sultan”. During his governance the relations with Cilician Armenia were tense and even hostile for some years (the war of 1203-1206). But the conditions were completely changed in 1216. After al-Malik al-Dhahir passed away, his infant son came to the power under the tutelage of a regent (atabek) – Shihab al-Din Tughril. Meanwhile the Aleppo emirate itself came under the patronage of Ayyubide rulers of Mosul. In the same period, through the last years of Levon I (1216-1219) certain weakening became apparent in Cilicia, which coincided with an unprecedented strengthening of the sultanate of Iconium and an aggressive behavior of the County of Antiochia-Tripoli. All these changes that took place in the region eventually made Sis and Aleppo natural allies.

One can find at least two eloquent evidences of mutual assistance (with soldiers, weapons or diplomacy) between the Armenian kingdom and the Aleppo emirate. In 1219 Armenians helped the Ayyubids of Aleppo and Mosul confronting the sultanate of Iconium (source: Continuer of Michael the Syrian) while in 1226 it was the turn of Aleppo to help the Armenian kingdom in its struggle against the County of Antiochia-Tripoli and the sultanate of Iconium (source: Ibn al-Athir).

Most probably the battle against the army of Djalal al-Din was another occasion to continue the established cooperation between the two countries. The comparison of the reports of historical sources makes us to think that the Christian soldiers participated in the Yerzinka battle together with the contingents of the Ayyubid army. The latter was four times smaller than the Seldjuks’, however it played a decisive role in defeating the huge army of Khorezm. Personal relationship also could contribute to the involvement of the Cilician Armenians in the coalition: in 1230 the *de facto* rulers of both Northern Syria and Cilicia were the regents – Shihab al-Din Tughril and Constantin Bayl, who had already played a role in the establishment of previous alliances and had preserved personal contacts.

Obviously the result of Yerzinka battle in 1230 had a positive impact on Cilicia, as the invasion of the hordes of Djalal al-Din into the flourishing kingdom of Cilicia could be a disaster. On the other hand after the defeat of the khorezmian army the sultanate of Iconium got rid of serious adversaries and started to extend its influence towards east and south. Under the new circumstances Armenian king Hethum I had to avoid the direct confrontation with the powerful sultanate in 30ees and early 40ees of 13th c. and temporarily recognize the supremacy of the sultans of Iconium. At the same time the Cilician Armenians were ready to use any opportunity to get rid of dependency from the northern neighbor. To a large extent it explains the position of the Armenian kingdom towards the battle of Chimankatuk in 1243 and subsequent dynamic efforts of Armenian political elite for the sake of establishing a durable alliance with the Mongols.

ԳԱՅԱՆԵ ԱՅՎԱԶՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու
Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական
ինստիտուտ –Մատենադարան
forgayane@gmail.com

ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻ ՔՅՈՄՈՒՐՃՅԱՆԻ «ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ», «ՏԱՐԵԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ» ԵՐԿԵՐԸ ԵՎ ՄԻՔԱՅԵԼ ՉԱՄՉՅԱՆԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԲՆԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Հայ պատմագրական մտքի ականավոր ներկայացուցիչ Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» և «Տարեգրական պատմութիւն» երկերը անգնահատելի աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն XVII դարի ինչպես Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախի, այնպես էլ օսմանյան կայսրության պատմության վերագնահատման հարցում: «Տարեգրական պատմութիւն» երկը տակավին անտիպ է, ձեռագիրը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում (ձեռ. հմր. 476): Գործի կառուցվածքի և ժամանակագրական ընդգրկման վերաբերյալ առաջարկված տարբերակները որոշ հակասություններ ունեն թե՛ մեկմեկու և թե՛ Պատմության բնագրի հետ[1]: Ձեռագրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երեմիա Քյոմուրճյանը նպատակ է ունեցել գրելու օսմանյան պատմությունն առհասարակ, ավելի ստույգ՝ օսմանյան նվաճումների պատմությունը, կայսրության ձևավորման ընթացքը: Անգամ նախանշել է այն հիմնական ուղղությունները, որոնցով պետք է առաջնորդվի հետագա շարադրանքը գրելիս: Սակայն այդ ծրագիրը նա այդպես էլ չի իրագործել, և շարադրանքը կառուցիկ ու համակարգված է դառնում թեմատիկ և ժամանակագրական բոլորովին ուրիշ առանցքի շուրջ. թեմատիկ առումով «Տարեգրական պատմութիւն»-ը բաժանված է երեք հիմնական ուղղության՝ Կ. Պոլսում և մերձակայքում եղած իրդեհների պատմությունը, Կ. Պոլսի հայկական գաղթավայրի անցքերը, օսմանյան ներքին ու արտաքին կյանքի հարցերը: Շարադրանքի առանց-

[1] **Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան,** 1913, հ. Ա, 185-186: **Զարպհանալեան Գ.**, 1878, հատ. Բ, 441-444: **Патканов К.**, 1897, 51. **Երեմեան Ս.**, 1902, թիւ 8, 367-369; թիւ 9-10, 473-479:

քային մասը սկսվում է հրդեհների նկարագրությամբ. ժամանակագրական ամենավաղ հիշատակությունը վերաբերում է 1565 թ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած հրդեհին, հրդեհների պատմությունը նա ավանդում է մինչև 1694 թ.՝ մահվանից մեկ տարի առաջ: Պատմական անցքերի շարադրման վերջին վկայված տարեթիվն է 1690-ը[2]:

Ապրո Չելեպիի Ավետարանի հիշատակարանում, որ հեղինակել է Երեմիա Քյոմուրճյանը, խնդրին աղերսվող մի հետաքրքիր վկայություն է պահպանվել.

«...Ունէի եւ ըղձայի ըստ **երկրորդ հատորն** (ընդգծումը-Գ.Ա.) յարմարման.

Մինն զՊատմութիւնս նարդենիս ի Հայումս զոր ինչ գործեցան.

Տեսի զի առականք են անցեալ իրք եւ քամահական

Որպէս ոմն որ զվատաշուէրս անգոսնէ յոյժ եպերական.

Արգելի թողի եւ զայն՝ զի չլինիցիմք մեք պարսաւական...

Թէ Աստուած լիցի ինձ հաշտ առնելոյ տեսլեան իւր արժան.

Ժըտեմ չթողուլ կարօտ, յաջողէ զայնս ի յաւարտման»[3]:

Ն. Ակինյանը «երկրորդ հատոր» ասվածը վերագրում է Տարեգրական պատմությանը: Երեմիա Քյոմուրճյանը «Տարեգրական պատմութիւն»-ը գրի է առել «Օրագրութիւն»-ը ավարտելուց շատ ավելի ուշ: Եթե Տարեգրությունը նա անվանում է «երկրորդ հատոր», ապա Օրագրությունը կոչում է «նախակարգեալ», այսինքն՝ նախընթաց պատմություն. «**Նախակարգեալ պատմութիւնս մեր՝** (ընդգծումը-Գ.Ա.) զոր սկսայ ի ծննդենէն Քրիստոսի թվականի ՌՉՃԽԸ, որ է թվական մեր ՌՂԷ»[4]: Մենք համեմատել ենք Օրագրության ամեն մի էջը Տարեգրական պատմության համապատասխան ժամանակաշրջանի դեպքերի հետ. կասկածից վեր է այս երկու գործի միջև սերտ կապը: Տարեգրությունը, սակայն, Օրագրության շարունակությունը չէ. Երեմիան իր «երկրորդ հատորը» չի շարունակել այն հատվածից, որտեղ դրել է Օրագրության վերջակետը: Չենք վարանի պնդել, որ «Օրագրութիւն»-ը Տարեգրության սկզբնաղբյուրներից ամենագլխավորն է: Ըստ էության, Քյոմուրճյանը վստահություն է տածել առավելապես իր՝ ավելի հասուն տարիքում արված գրառումներին: «Տարեգրական պատմութիւն»-ը հետևում է Օրագրությանը՝ սկսած 1652 շարունակական հաջորդականությամբ, սակայն, 1656-1657 թթ. մինչև 1662 թվականը: Հիմնական տարբերությունն այն է, որ «Տարեգրական պատմութիւն»-ը, բացառությամբ առանձին դեպքերի, պատմությունը ներկայացրել է համառոտակի, ինչի մասին վկայում է նաև հեղինակը. «Ես զայս համառօտ պատմեցի, թէ զինչ

---

[2] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 251ա:

[3] **Ակինեան Ն.**, 1933, 93:

[4] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 20ա: Օրագրությունը հիշատակված է նաև մեկ այլ տեղ. «Որպէս յառաջ քան զժամանակս պատմագրութեանս մերում զոր սկսայ ի ծննդենէն Քրիստոսի թվականի ի ՌՉՃԽԸ մինչև ցայս վայր...», նույնը, թ. 19բ:

կրեցին ազգս ողջոյն և առաւել զքարերարութեան աղանեռացն օճաղին շատ իմացիս»[5]: Երկու երկերի սերտ հարազատությունը ցուցող օրինակները բազմաթիվ են, սակայն մենք կներկայացնենք մի քանի հատված միայն

Օրագրութիւն

Յաւուրքս (սեպտ. 30-ից հետո 1656- Գ.Ա.) վէզիրն էանց զՂարակեօզ քէհեա Մուրատ փաշային առաջի թագաւորին և հրամանաւ թագաւորին զնա սպանեաց[6]:

Օրս զմուֆտին փոխեցին և եղին տեղի նորա զՊալիզատէն:

Գշի օրս /11 Նոյ. 1656/ եկն էլչի դեսպան Պարսից արքայէն առ թագաւորն և եմուտ ի քաղաքս և ունէր փիղ մի ընդ իւր ընծայ եւ այլքն ի ծածուկ և գնաց ի սարայ Սալիհ փաշային: Գշիս/18 Նոյ. 1656/ օլօֆէն ելեալ, երեր էլչին զընծայս առ թագաւորն՝ ուղտ ԽԵ, փիղ մի և թուր մի և մի աղեղ, ՃԾ մսխալ մարգարիտ, Ծ մսխալ մոմեայի քեանի և մէկ քանի խալիչա ապրշմեղէն և այլ ատլասք և կերպասք, և խընդրեալ զՊաղտատայ կեօռխանէ իմամոցն. և թագաւորն ասացեալ թէ Գրաւ տվէք ինձ, զի ոչ հաւատամ ձեզ թէ նստիք խաղաղ. և դեսպանն ասացեալ թէ Ի՞նչ գրաւ ուզես. և թագաւորն ասացեալ թէ Զդուստր և զորդի Շահին ձեր. և նա լուռ լեալ ի դուրս հանեցին[8]:

Տարեգրական պատմութիւն

Եւ յաւարտ ամսոյ սեպտեմբերի համեալ վէզիր զկամս արքայի արգել յապարանս զՂարակեօզ տէֆթէրտարն և առեալ զհաշիւ նորա և սպան զնա[7]:

Ի մետասան նոյեմբերի արար մազուլ զհանիֆի էֆէնտի մուհտին եւ եդ ի տեղի նորա զՊալիզատէն: Յորում աւուրն եկն ըստ զալստեան դեսպանին պարսից արքային և մեծ դեսպան յարքայէն պարսից և նստուցին զնա ի դարպաս Սալիհ փաշայի պատուով եւ յետ աւուրց եմուտ առ վէզիրն մատուցանելով և զընծայս նմա եւ վէզիրն խիլայեաց զնա Ժ արամբք և պայման եառուն նոյեմբեր ԺԸ մտանել առ թագաւորն եւ եմուտ յաւուր որում զոռճիկս բաշխիւր ծառայիցն և մատոյց թագաւորին ֆիլ մի և ուղտս ԽԵ եւ թուր մի և աղեղ մի եւ ՃԾ մսխալ մարգարիտս պատուականս և Ծ մսխալ մոմեայի մատենի եւ խալիչայք ապրշմեղէնք և կերպասք և խնդրեալ զՊաղտատայ կեօռխանէ իմամոցն և թագաւորն ասէ Տուք ինձ գրաւ զդուստր և զորդի շահին ձերոյ և լուռ լեալ դեսպանին ել արտաքս[9]:

Երկու երկի համադրությունը հանգեցնում է ժամանակագրական որոշ անհամապատասխանությունների բացահայտմանը, որը շատ մեծ չէ, ընդամենը՝ մեկ կամ մի քանի օրվա տարբերությամբ. Օրագրության մեջ Քյո-

[5] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 157ա:

[6] Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի, 1939, 210:

[7] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 110ա:

[8] Օրագրութիւն, 214, 217:

[9] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 110աբ:

մուրճյանը հազվադեպ է նշում ամսաթվերը, գլխավորապես հիմք է ընդունում շաբաթվա օրերը: Ձեռագիրը հրատարակության պատրաստելիս ամսաթվերը վերականգնել է Մ. Նշանյանը: Մեր հաշվումներով Մ. Նշանյանը չի սխալվել, տոմարական հաշվարկներում վրիպել է Երեմիա Քյոմուրճյանը՝ Օրագրության շաբաթվա օրերը նա փորձել է Տարեգրության մեջ վերածել ամսաթվերի և ոչ միշտ է կարողացել ճշգրտության հասնել:

Օրագրութիւն	Տարեգրական պատմութիւն
*[1652] Բշ (երկուշաբթի-Գ.Ա.) (**26 ապրիլ**) ի դէմ երեկոյիս անցեալ զետինքն եղեւ անձրեւ մեծ մինչեւ կէս ժամ եւ ապա էանց: Եւ երեկոյիս՝ ի մէջ աղշամպաղուն եւ եաթսուին նստեալ կայի ի Մղտեսցն, աղաղակ մեծ ելաւ թէ Երոցք կայ, եւ մեր ելեալ ի դուրս, տեսեալ զի եկեղեցի մեր էր որ այրէր, որ ասի Սուրբ Սարգիս. այրեցաւ եւ տանիսն ի վայր իջաւ եւ կանգնեալ մնաց չորս պատն:*	*ՌՃԱ թվականի **ԻԳ ապրիլի** նոր կիրակէի յերկրորդում ժամու երեկոյի մինչ նստեալք ընդ պապոյն իմոյ Ամբակումի սպասելաւ ի կատարումն աղօթից եկեսցէի: Աղաղակ բարձավ յանկարծակի և բօղ ձայնի ի փողոցի և դղրդումն ոտից երթևեկի թէ հրկիզութիւն գոյ ի մերում սահմանի և Սուրբ Սարգիս եկեղեցին ահա հրով բորբոքի: Եւ յորժամ ելաք ի բարձրադիտակ տեղի տեսաք անտանօր զի ինքնինքեան վառի և ի քաղաքս բոցն տարածանիւր լուսովն հրոյ ձգի. Խնայեաց Տէրն ամենակալ մեր ազգի որ ոչ գոյր ինչ հողմոյ նշոյլ ի պահն պատուհասի[10]:*
*Շաբաթ օրս /**10 Յունվ. 1657**/ (ընդգծումը-Գ.Ա.) ել դեսպանն Պարսից և անց յՈւսկիւտարն[11]:*	*Ի **մետասան յունվարի** (ընդգծումը-Գ.Ա.) յուղարկեն զդեսպան պարսից[12]:*

Ինչպես վերը տեսանք, «Տարեգրական պատմութիւն»-ը Օրագրության բառացի կրկնությունը չէ: Երեմիա Քյոմուրճյանը որոշակիորեն աշխատասիրել է երկը՝ անգամ ինքն իրենից օգտվելու դեպքում, ավելին՝ «Տարեգրական պատմութիւն»-ը շատ տեղերում լրացնում է Օրագրությանը, հաղորդում է տվյալներ, որոնք Օրագրության համապատասխան հատվածներում բացակայում են, երբեմն դրանք ծառայում են որոշ ճշտումներ անելուն, ինչպես նաև տարատեսակ իրադարձությունների բացահայտմանը:

[10] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 27բ:

[11] Օրագրութիւն, 224:

[12] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 113ա:

Օրագրութիւն	Տարեգրական պատմութիւն
*Եւ գրեաց պատասխանի առ որդին Թայարի կնքով, **ոչ գիտացաք**[13]:*	*Եւ գրեաց առ որդին Թայարի Քեօփրուլին թէ **տվեալն տվեալ է**[14] (ընդգծումները-Գ.Ա.):*
...չարակամք ընդարձակացուցին զբերանս իւրեանց յերկինս[15]:	*Այլ ըստ մեր խորհեալ գրեցին առ Եղիազարն թէ ահա յայտնեցին Թյլթեանք զնստեղյ տեղդ…[16]:*
Գալուստ վէզիրին ասացաք Հոկտեմբերի ԺԴ էր, որ բանակ արար ամենայն զօրօք ընդ թագաւորին[17]:	*Եւ հրաման արար (Քյոփրուլու վեզիրը-Գ.Ա.) կալան զգունդս և զերամս զուսանացն իւրեանց համբաւուք. Ճէվահիրճի ղօլի, Մէվի ղօլի, Ահմէտ ղօլի, Փօստալճի ղօլի, Աքիտէ ղօլի և այլք որք ժողովէին զգեղեցկատեսիլ մանկունս և զարդարէին պէսպէս պայծառ հանդերձիւք խաղային երգէին՝ մտանելով ի ձև և ի կերպարանս հեռաստան ազգաց՝ հնդկաց, պարսից, ֆռանկաց զլեզուս և զբարբառս կատակերգութեամբ չքնաղ իմն ցուցանելով տեսողաց և լսօղաց յարկ առ յարկ պատուաւոր տիկնեաց և խնճոյս և ի հարսանիս մեծամեծաց: Եւ զնային, խմբէին մանկունք յամենայն ազգաց մինչև նս ի հայոց և օրըստօրէ ջանային նախանձու մի քան զմի յաւելուլ զանուն /լուս. համբաւուն/, կալաւ զոսա և եդ ի նաւս պատերազմացն և ոմանք ի նոցանէ փախեան և ոմանք տաճկացան[18]:*

Տարեգրական պատմությունը երբեմն հնարավորություն է տալիս նաև ճշտելու անձնանուններն ու տեղանունները, որոնք կա՛մ բաց են թողնված Օրագրության մեջ, կա՛մ այլ կերպ են ավանդված: Այսպես, տարբեր կերպ է տրված օսմանյան մոգպետի (մուֆթի) անունը: Տարեգրության մեջ առկա է

[13] Օրագրութիւն, 272:

[14] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 128ա:

[15] Օրագրութիւն, 306:

[16] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 154բ:

[17] Օրագրութիւն, 300:

[18] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 114աբ:

Հալեպի մերձակայքում գտնվող Ամըղ դաշտի անվանումը, որ բացակայում է Օրագրության մեջ.

Օրագրութիւն	Տարեգրական պատմութիւն
Պօլուլի Մուստաֆա[19] *Եւ իբր զթագաւորս նստէր, նստէր անահ և անհոգ, նաև զքաղաքսն տիրապետէին և նստեալ էին ամենայն բանակօք մերձ քաղաքին Բերիոյ՝ ի դաշտն, որ ասի (պարապ)*[21]:	*Պօլէվի Մուստաֆայ*[20] *…զօրօքն եւ ի դաշտէն Պրուսայու խաղաց գնաց մերձ առ Բերիա և նստաւ ի դաշտն որ կոչի* ***Ամըղ*** *(ընդգծումը-Գ.Ա.):*

Ի տարբերություն Օրագրության՝ Տարեգրությունը ավանդում է պոլսահայ նշանավոր այրերի անունները, սակայն ոչ բոլորինը, 24-ից միայն՝ 15-ինը[22], նույն կերպ հաղորդվում է նաև Թլթյան կոչված խմբի անդամների անունները[23]: Տարեգրական պատմության էջերում շատ ավելի հանգամանալի են ներկայացված Երեմիա Քյոմուրճյանի պատմահայեցողությունը լուսաբանող որոշ դրվագներ. «Եւ ի նոյն սերմանց յարմատոց և յերակաց նոցուն հովիւք և հոտապետք ինքնամատոյցք ըստ Սրբոյն Սահակայ և Ներսիսի տեսլեան և (լուսանցք՝ Քերթողահօրն) և Կոզեռին ասից»[24]: Օրագրությունը տեսիլների հեղինակներից պահպանել է միայն Ներսես Մեծի անունը, հիշատակված չէ նաև Մովսես Խորենացին[25]: Տարեգրական պատմությունն առավել ընդարձակ է ներկայացնում նաև ջալալիների ապստամբության պատմությունը, դեպքերի նկարագրության հաջորդականությունը այստեղ առավել տրամաբանված է. «Օրագրութիւն»-ը, այսպիսով, ջալալիների ապստամբությունը ներկայացնելու համար սկզբնաղբյուր չի ծառայել[26]: Դիտելի է նաև, որ «Տարեգրական պատմութիւն»-ը Օրագրության համեմատությամբ առավել բաց շարադրանք ունի, հեղինակն այստեղ

---

[19] Օրագրութիւն, 326:

[20] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 164ա:

[21] Օրագրութիւն, 300:

[22] «Եւ ԻԴ արքն այսոքիկ են. Վանլի Ռուհիճան, Խօճա Տաւուտ, Խանճի Սէֆէր, Արայճի Շէհրի, Էքմէքճի Պէկլէր, Քէրէստէճի Գրիգօր, Յարութիւն Եաղճի, Հաճի Կօստիկ, Սիմոն Երէց, Քիւրքճի օղլի Երէց, Պօտուռ Սիմօն, Մկրտիչ, Մուրատ, Ֆէրհատ օղլի, Յարութիւն պալի», Տարեգրական պատմութիւն, թ. 165բ-166ա:

[23] «Աստուածատուր Թլթլ, որ թոթովախօս էր և վայրահաչ, Աստուածատուր Փա/անընթեռնելի/, և Կովրծուծ Գարկա զէրիֆ Աստուածատուր, էսիլի թօռն ի Աստուածատուր երէց և Պօտուռ Մանուկ օղլի Աստուածատուր երէց եղբայր Թլթլի, Թօրօս Մօրօս, Պօտուռ Սիմօն և Կորեկ Մղտեսի սուտ վկայ և հայհոյիչ», նոյնը, թ. 174բ:

[24] Նույնը, թ. 143ա:

[25] Օրագրութիւն, 289:

[26] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 144բ-145աբ-146ա: Հմմտ. Օրագրութիւն, 292-294:

որոշակիորեն ավելի անկաշկանդ է ժամանակակիցների հանդեպ իր գնահատականներում:

Այսպիսով, Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» և «Տարեգրական պատմութիւն» երկասիրությունների միջև կապը անհերքելի է. Օրագրությունը Տարեգրական պատմության համար սկզբնաղբյուր է հանդիսացել 1652-1662 թթ. իրադարձությունները շարադրելիս: Տարեգրության սկզբնաղբյուրների շարքում Օրագրությունը առաջնային տեղ է գրավում:

*

* *

Ասվածը զարգացնելով՝ անդրադառնանք նաև Երեմիա Քյոմուրճյան-Միքայել Չամչյան ակներև կապին[27]: Հայագիտությունը վաղուց է հնչեցրել այս նմանության հարցը[28], իր Պատմության մեջ Մ. Չամչյանը ինքն էլ քանիցս հիշատակում է Երեմիա Չելեպիից օգտվելու հանգամանքը. «...բայց սակայն մի ումն 'ի ծանօթից Եղիազարու՝ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանց՝ այր երևելի և զգօն, տուեալ դրամս պահապանաց՝ եմուտ առ նա և որպէս ինքն պատմէ, ետես»[29] կամ «Երկար գրէ զսոյն և Երեմիա Չէլէպի Քեօմիւրճեանց Կոստանդնուպօլսեցի»[30]: Սակայն գերադասում է սահմանափակվել այսքանով և չի ցուցում, թե Երեմիա Քյոմուրճյանի որ գործից է այդչափ շատ օգտվում:

Բնագրային-համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ իր «Պատմութիւն հայոց» երկի վեցերորդ գրքի («Յաղագս անիշխանութեան հայոց. սկսեալ 'ի թուականութենէ ամաց Տեառն 1380 մինչև 'ի 1784») ԼԲ-ԼԹ գլուխների (ԼԹ գլուխը՝ ներառյալ մինչև Մարտիրոս Ղրիմեցու մահը՝ 1683 թ.[31]) շարադրանքում, որ ընդգրկում է XVII դարի երկրորդ կեսի արևմտահայոց պատմության անցքերը, Մ. Չամչյանը գլխավորապես հետևել է Երեմիա Քյոմուրճյանի «Տարեգրական պատմութիւն» երկին: Արդ, ներկայացնենք որոշ հատվածներ.

---

[27] Մ. Չամչյանի պատմահայեցողության խնդիրների տեսակետից մեզ համար ուղենշային է եղել. **Ութուջյան Ա.**, 1974, N 3, 127-138:

[28] Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, 1932, հ. Բ, 718: **Նշանեան Մ.**, 1913, 49-52:

[29] **Չամչեան Մ.**, 1786, 680:

[30] Նոյնը, 691:

[31] Ղրիմեցու մահվան մասին Մ. Չամչյանը գրում է. «Եւ եղև յետ այսորիկ 'ի չուել Մարտիրոսի յԵրուսաղէմ՝ հասեալ յԵգիպտոս՝ հիւանդացաւ և մեռաւ անդ, և թաղեցաւ յեկեղեցւոջ Սրբոյն Մինասայ, յամի 1683. ՌՃԼԲ» (**Չամչեան Մ.**, 720): Երեմիա Քյոմուրճյանը ավանդում է. «Եհաս Մարտիրոսն յԵգիպտոս և անդ ախտացեալ սպասաւորին միոյ մեռանէր՞ և յետ աւուրց ինքն ևս վախճանէր թաղեալ յեկեղեցի Սրբոյն Մինասայ» (Տարեգրական պատմութիւն, թ. 240բ): Մարտիրոսի մահվան տարին Մ. Չամչյանը հաղորդում է՝ Երեմիա Չելեպիի հետևությամբ: Ամփոփելով նրա մասին իր կենսագրական հաղորդումը՝ Երեմիան գրում է. «Մարտիրոսիս ջանքն այն էր, թէ յայսմ ամի ցուցանէր զառաջնորդութիւն իւր յԵրուսաղէմ…և ոչ ևս եհաս բաղձանաց իւրոց, քանզի ՌՃԺԴ թվականէ մինչև ՌՃԼԲ թւականիս բաւեաց աղմունքն…» (Տարեգրական պատմութիւն, թ. 241ա):

Տարեգրական պատմութիւն

Եւ ի հասանել յաւուր Ղազարու յարութեան շաբաթ մեծամեծք ընդ վէզիրին ի տիւան զի գտեալ թուղթ մի գրեալ ի պատրիարքէն հոռոմոց որ Բարդենիոսն կոչէր՝ առ Մօսկօֆն և առ Պուղտան եթէ տաճիկք նուաստացեալ կան բայց կամին գալ ի վերայ ձեզ պատերազմ եթէ զլեհ ի միջոյ ձեր բառնայք և հեշտ է ձեզ ի վերայ սոցա գալ: Այսմ թղթի սակի արարին խորհուրդ եւ ելեալ ի տիւանէ եկն առ յարկ իւր վէզիրն և կոչեալ զպատրիկն առ իւր եւ նա երթայր առ նա և ի ցուցանելն զկնիք թղթին թէ քո է և նա ասէ իմ է և ապա բացեալ ասէ ընդէ՞ր արարէր զայս խայինութիւն, տայ ի ձեռս սուպաշուն և տարան ի զուբս մահապարտացն և վէզիրն ազդեալ թագաւորին և Ժ երորդ ժամու նոյնաւուր շաբաթու հանին ի բանտէ սուպաշովք և հասասպաշովք եղեալ չուան ի պարանոցն և մունետիկն աղաղակեալ առաջի նորա երթայր թէ թագաւորին խայինութիւն առնողին հալն այս է և յրտեսին պատուհասն՞ այս է և անցուցեալ ամենայն շուկայովք տարան ի Պարմաղ ղափուն և պատրիարքական զգեստիւն և վեղարովն և սամուր մուշտակաւն կախեցին զնա և երթայր առ նա ի տեսութիւն և այգուցն դահիճն կողոպտէ զգեստն նորա ի նմանէ և միայն վարտօքն և վեղարիւն թողոյր զնա ի կախաղանին և ԲՇԻ հրաման տայ առնել առնել զնայ ի վայր և յազգացն յունաց յունաց սպառնայ մի իշխեսցեն որ անդ երնիլ այլ

Պատմութիւն Հայոց

Այլ յառաւելն ճոխանալ յունաց ՛ի վերայ հայոց՝ աղետալի իմն գործեցաւ ընդ նոսա ՛ի նմին ամին ՛ի Կոստանդնուպօլիս. (զոր ոմանք համարին ՛ի նախընթաց ամի). մանզի գտաւ գիր գրեալ ՛ի Բարթենիոս պատրիարգէն յունաց առ Մոսկովս և առ Պուղտանս ընդդէմ տէրութեան օսմանցւոց. և պարտաւորեալ նորա յատենի եպարքոսին՝ կախեցաւ ՛ի Պարմախ Խաբու ասացեալ տեղւոջ իւրով զգեստիւն և վեղարով և սամոյր մուշտակաւ և ապա արկաւ մարմին նորա ՛ի ծով: Խնդրեցան և մեծամեծք յունաց, նաև յոյն պատրիարգն Երուսաղէմի. այլ ոմանք եղան ՛ի բանտ մահապարտաց. և յայնմ օրէ հրաման եղև, զի յոյնք գտակ դիցեն ՛ի գլուխս, և հայք կապեսցեն զխայտ փակեղս. և յառաւելուլ երկիւղի ՛ի վերա յունաց՝ բազում գանձուք և պատարազօք դիմեցին յոտս եպարքոսին, և հազիւ ուրեմն հաշտեցուցին զերեսս նորա[33]*:*

[33] Չամչեան Մ., 670:

եղեալ ի վերայ բեռնակրի տարեալ ի ծովեզր կապեցին պարան ի պարանոցն և հեռացուցեալ արկին ի ծով եւ վէզիրն որոնէր զմեծամեծսն յունաց և զպատրիկն Երուսաղէմի որք նսեմացեալ փախեան յորմէհէտէ այն գործեցաւ և զոմանս եզիտ և եղ ի բանտս մահապարտաց: Եւ մունետիկ գոչէր ի քաղաքս թէ հայք զփակեղս խայտ կապեսցեն և յոյնք զտակ և առաւել զամենայն ազգն յունաց ահաբեկեցան և դողումն կալաւ զնոսա և կասկածէին ի սուր մաշել զնոսա և բազումք փախեան և շատք ի տունս իւրեանց ամփոփեցան մինչև բազում կաշառս ետուն վէզիրն և ցածուցին ի բարկութենէ[32]:

Կցանկանայինք մի փոքրիկ նկատառում անել սկզբնաղբյուրն օգտագործելու Մ. Չամչյանի աշխատելաոճի վերաբերյալ. Երեմիա Քյոմուրճյանի շարադրանքում իրադարձությունների պատկերը տեղ-տեղ վայրիվերո է և անփույթ: Մ. Չամչյանը որոշակիորեն համակարգված մոտեցում ունի, նրա շարադրանքում դեպքերը իրար են կապված պատճառահետևանքային կապով: Առավել ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ թեև բովանդակային առումով Մ. Չամչյանը հավատարմորեն հետևում է Երեմիա Չելեպիին, ժամանակագրության հարցում երկու հեղինակների մոտ տարբերություն կա: Արդեն նշեցինք, որ «Օրագրութիւն» և «Տարեգրական պատմութիւն» երկերը ժամանակագրական չնչին անհամապատասխանություններ ունեն, որ վերաբերում է 1-2 օրվա տարբերությանը. սակայն հիշատակված տարեշրջանները երկու երկում էլ, առանց բացառության, նույնական են, ինչը չի կարելի ասել «Պատմութիւն Հայոց»-ի համար: Պատահում է՝ Մ. Չամչյանը, Երեմիա Քյոմուրճյանի համեմատությամբ, դեպքերը թվագրում է մեկ-երկու տարվա տարբերությամբ:

Տարեգրական պատմութիւն	**Պատմութիւն Հայոց**
Թվին ***ՌՃԷ*** *ապրիլ ԺԱ Զատիկն սուրբ ի մահճի մնալով արգելաք բայց զԹումայի ումեմն վարդապէտ կոչելոյ զոչ ընդունելն քաղաքացոց մեր զրեցաք ի վերոյ որ և նա անկեալ ի դրունս բռնակալաց բազում ջանիւ հաճեալ զկամս տէֆտէր-*	*[****1657****] (ընդգծումները՝ Գ.Ա.) Զայն իբրև ետես Թովմա վարդապետ Բերիացի, որ զհետ էր պատրիարքութեան, անկաւ ի վարանս տարակուսի. և ապա դեգերեալ ի դրունս այլազգեաց ծանրագին ընծայիւք՝ ջանացաւ հաւանեցուցանել զնոսա,*

[32] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 115բ-116ա: Հմմտ. Օրագրութիւն, 233-236:

տարի ըստ բաղդատութեան պատրիարքութեան յունաց խնդրէ տալ զպարաթն որպէսզի ամենայն եպիսկոպոսունք որ յարնելս և յարևմուտս ընդ իշխանութեամբ թագաւորիս ի ներքոյ հրամանաց իստապօլոյ պատրիարքիս լիցին որոյ պատճառէ և յաւելցուցեալ զհարկն դիմոսական որ ՃԽՌ ըստակ էր, ի տարւոջն ԴՃՌ ըստակ արար և այնպէս գրեաց ի պարաթն զամենայն եպիսկոպոսական գաւազանսն և զԵրուսաղէմ ընդ նոսա: Եւ տվեալ պարգևս բազում առ հրաման ի Քեօփրուլիէ անդ ի յԷտրէնէ: Եւ առաքեաց այր մի թղթիւք ընթեռնուլ յեկեղեցիսն և գրեալ թէ վէքիլ իմէ Նիկողայոս վարդապետն Թուլկուրանցի դիտեսցէ զիրաւունս և զարդիւնս աթոռոյս մինչև դարձայց ի ձեզ: Եւ աշխարհական աթոռակալքն ի մի վայր հաւաքեալ հանին նախատանօք յեկեղեցացն զԴաւիթ Հալեպցին և զՆիկողոսն և զԱստուածատուր Վանեցին[34]*:*

մանաւանդ զդիւանադպիրն, զի մարթացի հասանել ՙի պատրիարգութիւն. և այն առաւելութեամբ իշխանութեան քան զոր նախընթաց պատրիարգք ունէին՝ հաւասար իշխանութեան պատրիարգին յունաց. մինչև ունիլ ընդ իշխանութեամբ իւրով և զպտրիարգն Երուսաղէմի. և վասն այսր իսկ խոստացաւ տալ յարքունիս ամ ըստ ամէ փոխանակ ՃԽՌ փողոյ, ԴՃՌ փող: Եւ իբրև հաճեցոյց զբազումս, գնաց յԱդիանուպօլիս առ ոտս եպարքոսին, և մատուցեալ երևելի ընծայս ՝ հանդերձ խոստմամբք դրամոց՝ էառ ՙի նմանէ հրովարտակ պատրիարգութեան. յորում ետ գրել ընդ իշխանութեամբ իւրով՝ ընդ այլ եպիսկոպոսունս և զպատրիարգն Երուսաղէմի: Եւ առաքեաց անտի թուղթ ՙի Կոստանդնուպօլիս՝ ընթեռնուլ զայն յեկեղեցիս, և ծանուցանել ամենեցուն, թէ ես ընկալայ աստ զպատրիարգութիւն իշխանութեամբ արքունի և այժմ կարգեմ ինձ փոխանորդ այդր զՆիկողայոս վարդապետ Թուլկուրանցի. և նա տեսցէ զգործ և զիրաւունս աթոռոյն՝ մինչև դարձայց առ ձեզ. և յաւելոյր ևս ասել, թէ գործակից նորա լիցին Դաւիթ վարդապետ Բերիացի, և Աստուածատուր երէց Վանեցի՝ Թլթլն կոչեցեալ, այն է թոթովախօս[35]*:*

«Տարեգրական պատմութիւն»-ը ոչ միշտ է հետևողականորեն ավանդում տարեթվերը, ինչն էլ թերևս կարող էր դառնալ Մ. Չամչյանի սխալմունքի պատճառը: Ժամանակագրական կարգը խստագույնս պահպանված է «Օրագրութիւն» երկում, որտեղ շարադրանքի առանցքը այն 14 տարիներն են, որ ընկած են երկի ժամանակագրական ընդգրկման հիմքում

[34] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 138ա: Հմմտ. Օրագրութիւն, 275-280:

[35] **Չամչեան Մ.**, 671-672:

(«Օրագրութիւն»-ը, հայտնի է, որ ներառում է 1648 թ. հունիսի 11-ից 1662 թ. հոկտեմբերի 24-ը ընկած ժամանակաշրջանը, բացառություն է 1651 թվականը, որը հեղինակը գրի չի առել): Ամսվա, օրվա և անգամ օրվա ժամերի ճշգրիտ հիշատակմամբ 14 տարվանից յուրաքանչյուրը գրի է առնված առանձին և հեղինակի կողմից հստակ տարբերակված է: Տարեգրական պատմության ժամանակագրական բացթողումները, այսպիսով, անհրաժեշտության դեպքում լիովին վերականգնելի են Օրագրության տրամադրած տվյալների միջոցով, որոնք, մեր կարծիքով, կարող են արժանահավատ հիմք դառնալ նաև «Պատմութիւն Հայոց»-ի համապատասխան հատվածներում հանդիպող ժամանակագրական անճշտությունները շտկելու համար[36]: Ահավասիկ.

Օրագրութիւն	Տարեգրական պատմութիւն	Պատմութիւն Հայոց
*[**1658**] ...յետ որոյ ապստամբիլն Թէյարին, որում ի վէզիրէն գիր երթայր առ նա թէ Անհնազանդ ես թագաւորի և հակառակ իմ, վասն որոյ և մարդ առաքեալ՝ տալ զՍուրբ Յակոբ ի ձեռս Յունաց մերձ յաւուրս տօնի սրբոյ Հոգոյն Պենտեկոստէի. որ յետ աւուրց ոչ բազմաց ելին ի ճանապարհ ամենայն մեծամեծօք և ընդ այլ փաշայիցն, եթէ կամայ և յակամայ Թէյարի որդին առեալ զՎարդապետն՝ առ իւր բերէր ի բանակին զբուն ամառս մինչ ի Պուրսայ՝ եթէ վէզիր լինելոց է և կամս*	*Եկն դարձեալ թուղթ ի Քեօփրուլիէն Թէ անհնազանդ ես թագաւորի և իմ հակառակ: Եւ յապստամբելն Թէյարի որդոյն ընդ այլովք մարդ առաքեալ յԵրուսաղէմ տալ զՍուրբ Յակոբ ի յոնս, որ էր յաւուրս Պէնտէկոստէի: Եւ զԵղիազարն կամա թէ յակամայ առեալ ընդ իւր շրջեցուցանէր մինչև եկին հասին ի Պրուսա իբրու այն յուսով, եթէ լիցի վէզիր կամ փոխեսցեն զվէզիրն արարսցէ ըստ կամաց նորա: Եւ Եղիազարն եթէ գայր առ վէզիր, ի նոցանէ երկնչէր և առ*	*[**1657**] Յայնժամ Թէյար Օղլուն կոչեալ առ ինքն զԵղիազար՝ պահեաց զնա առ իւր՝ ակն ունենալով առնուլ և այլ ինչ ՚ի նմանէ. և յուսացուցանէր զնա ՚ի վերայ վանից Սրբոյն յակոբայ, ասելով՝ թէ մեք հանդերձեալ եմք փոխել տալ զեպարքոսն, և կարգել նմին ՚ի մենջ եպարքոս. և յայնժամ ՚ի գլուխ տարայց զխնդիր քո: Եւ թէպէտ Եղիազար ոչ հաւատայր այսմ, և աղաչէր արձակել զինքն, բայց Թէյար Օղլուն ոչ եթող զնա իբր տարի մի[39]:*

[36] 1662 թ. ի վեր՝ Տարեգրական պատմության մեջ Երեմիա Քյոմուրճյանը կանոնավորապես գրանցել է միայն 1663, 1664, 1665 թվականները՝ համապատասխան իրադարձություններով: Դրանից հետո, չհաշված արդեն իսկ նշած մեկ-երկու բացառությունը, նա դադարում է թվագրել իր վկայությունները: Դրանք թվագրում է Մ. Չամչյանը «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ:

ամենայնիւ արասցէ: Եւ նա կայր դեգերեալ ընդ նոսա. եթէ զայր ի նոցանէ երկնչէր, եթէ մնայր՝ զկատարածն նկատէր զի յերկաբեցաւ. եթէ նոքա պարտին՝ յայսցանէ աh կրէր [37]*:*	*նոսա զդեգերելն կասկածէր ի վէզիրէ և մնայր անդ ի բանակ նոցա* [38]*:*

Արդ, ներկայացնենք Երեմիա Քյոմուրճյանի և Միքայել Չամչյանի կիրառած ժամանակագրական համակարգի տարբերության ուրիշ օրինակներ ևս.

Պատմութիւն Հայոց	Օրագրութիւն
[**1656**] Զայս այսպէս գրեալ բդեշխին Դամասկոսի (էջ 667)	[**1658**] (էջ 268-269)
[**1656**] Յայնժամ առեալ նորա ընդ իւր զոմանս (էջ 667-668)	[**1658**] (էջ 269)
[**1657**] Ի նոյն աւուրս հրաման յղեաց եպարքոսն (էջ 668)	[**1658**] (էջ 294-300)
[**1657**] Իսկ Ղազար խոյս տուեալ անտի գնաց ի Կիւլիկիա (էջ 669-670)	[**1659**] (էջ 336)
[**1657**] Իսկ Մարտիրոս վարդապէտ յորդորեալ ի բազմաց (էջ 670)	[**1658**] (էջ 269, 272)
[**1657**] Ի նոյն աւուրս յետ մահու պատրիարգին յունաց (էջ 671)	[**1658**][40]
[**1657**] Զայն իբրև ետես Թովմա վարդապէտ Բերիացի (էջ 671-672)	[**1658**] (էջ 276-277)
[**1657**] 'Ի ժամանել այսր թղթոյ Թովմայի 'ի Կ. Պոլիս (էջ 672)	[**1658**] (էջ 277)

Այսպիսով, քննարկված գործերը իրենց աղբյուրագիտական հենքով միմյանց կապվում են այս հաջորդականությամբ՝ Օրագրութիւն→Տարեգրական պատմութիւն→Պատմութիւն Հայոց: «Օրագրութիւն»-ը դեպքե-

[39] **Չամչեան Մ.**, 668:

[37] Օրագրութիւն, 305:

[38] Տարեգրական պատմութիւն, թ. 153բ-154ա:

[40] Մ. Չամչյանի նկարագրած հատվածը բացակայում է Օրագրության մեջ, սակայն Երեմիա Քյոմուրճյանը հուշում է. «յայտնեալ եմք ի սոսկ մատեանս (նկատի ունի «Տարեգրական պատմութիւն»-ը») զարարմունք նոցին սուղ բանիւ», Օրագրութիւն, 273, հմմտ. Տարեգրական պատմութիւն, թ. 138ա:

րի շարադրանքը ներկայացնում է 1648 թ.-ից մինչև 1662 թ., «Տարեգրական պատմութիւն»-ը, տեղ-տեղ լրացնելով իր սկզբնաղբյուրին, սկսած 1652, իսկ անխախտ հաջորդականությամբ՝ 1656-1657 թթ. հետևում է «Օրագրութիւն» երկին: 1662-ից մինչև 1680-ական թթ. ընկած ժամանակահատվածի դեպքերի սկզբնաղբյուրի ջահը վերցնում է «Տարեգրական պատմութիւն»-ը՝ հանդես գալով հիմնականում իբրև ինքնուրույն աղբյուր: «Պատմութիւն Հայոց»-ի Վեցերորդ գրքի ԼԲ-ԼԹ գլուխների շարադրանքի հիմնական սկզբնաղբյուրը մինչև 1683 թ. «Տարեգրական պատմութիւն» երկն է: Վերջինիս անտիպ լինելու պայմաններում Մ. Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց» գործը տարիներ շարունակ սկզբնաղբյուրային նշանակություն է ունեցել Կ. Պոլսի հայ գաղթավայրի XVII դարի երկրորդ կեսի պատմության լուսաբանման համար: Անհերքելի է հայագիտության համար այս երեք գործի ունեցած հիմնարար նշանակությունը, սակայն մեր օրերում անհրաժեշտ է վերագնահատել դրանք՝ ըստ ունեցած աղբյուրագիտական արժեքի և առաջնայնության:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ակինեան Ն., – 1933, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան. կեանքն եւ գրական գործունէութիւնը, Վիեննա, 1933:

Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, – 1913, Ստամպօլոյ պատմութիւն, հ. Ա, հրատ. և ծանօթ.՝ Վ. Թորգոմեան, Վիեննա, 1913:

[**Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյան**], Տարեգրական պատմութիւն (անտիպ, Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռ. հմր. 476):

Երեմեան Ս., – 1902, Երեմիա Չէլէպի Տարեգրական պատմութիւն, «Բազմավէպ», 1902, թիւ 8, էջ 367-369; թիւ 9-10, էջ 473-479:

Նշանեան Մ., – 1913, Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քեօմիւրճեանի, «Շողակաթ», հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 49-52:

Զարպհանալեան Գ., – 1878, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, հատ. Բ, Վենետիկ, 1878:

Չամչեան Մ., – 1786, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ, Վենետիկ, 1786:

Ութուջյան Ա., – 1974, Թադեոս Սեբաստացու «Ողբերը» որպես Միքայել Չամչյանի «Պատմության» աղբյուր, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, N 3, էջ 127-138:

Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի, հրատ. Մեսրոպ արք. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939:

Патканов К., – 1897, Библиографический очерк армянской исторической литературы, С.-Петербург, 1897:

ГАЯНЭ АЙВАЗЯН
Кандидат исторических наук
Институт древних рукописей Матенадаран имени св. Месропа Маштоца
forgayane@gmail.com

СОЧИНЕНИЯ ЕРЕМИИ КЕМУРЧЯНА “ДНЕВНИК” И “ЛЕТОПИСНАЯ ИСТОРИЯ” И “ИСТОРИЯ АРМЕНИИ” МИКАЭЛА ЧАМЧЯНА (ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

РЕЗЮМЕ

Взаимосвязи исторического наследия известного историографа 17-ого века Еремии Челеби Кемурчяна многогранны и разнообразны. Статья посвящена вопросу источниковедческих связей между двумя основными работами Еремии Кемурчяна - “Дневником” и “Летописной историей” и “Историей Армении” Микаэла Чамчяна. Вопрос рассматривается не впервые, но по объему использованных произведений, результатом выводов и уточнений эта публикация не повторяет прежний опыт.

Цельное и обстоятельное текстуальное исследование показало, что “Дневник” является первичным источником “Летописной истории”. Начиная с 1652 и с непрерывной последовательностью с 1656-1657 гг. до 1662 г. “Летописная история” несмотря на то, что доверительно следует “Дневнику”, не является кратким пересказом последнего. “Летопись” во многом дополняет свой источник, уточняет проблемы и упущения. Выявлены также причины хронологических неточностей “Летописи”. В “Дневнике” Еремия Кемурчян в указывает основном дни недели, М. Ншанян подготавливая текст к изданию восстановил также даты числа месяцев. Выясняется, что Еремия Кемурчян ошибался в своих календарных расчетах. Приступить к написанию “Летописи” намного позже, Еремия Челеби взялся согласовать указанные в “Дневнике” даты чисел месяца с днями недели, но сделал это неверно.

В свою очередь, “Летопись” Еремии Кемурчяна была важнейшим источником для “Истории Армении” Микаэла Чамчяна. В изложении 32-39 глав шестой книги трехтомника, охватывающей памятные события западноармянской истории второй половины 17-ого века до 1683 года включительно, М. Чамчян неуклонно следует Кемурчяну. Но в отличие от Еремии Кемурчяна он четко систематизировал представленный материал, и очистил

от армянобуквенного турецкого. Особенно примечателен тот факт, что с точки зрения содержания М. Чамчян верен Кемурчяну, но иногда в вопросе хронологии у них разница 1-2 года. Но это в свою очередь вполне поправимо благодаря отражающими события сведенииям Еремии Кемурчяна.

Таким образом, последовательно взаимосвязаны три произведения: “Дневник”→”Летописная история”→”История Армении”.

GAYANE AYVAZYAN
Ph.D in History
The Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts -Matenadaran
forgayane@gmail.com

“DIARY” AND “ANNALISTIC HISTORY” BY JEREMIA QYOMURTCHYAN AND “HISTORY OF ARMENIA” BY MIKAYEL CHAMCHIAN (TEXTUAL RESEARCH)

SUMMARY

Interrelation of historiographical heritage of the XVIIth century eminent historiographer Jeremia Chelebi Qyomurtchyan is multifaceted and diversified. This article focuses on the issue of source study interrelations between two valuable works of Jeremia Qyomurtchyan: “Diary” and “Annalistic history” and “History of Armenia” by Mikayel Chamchian. It’s not the first time that this issue gains the attention of scientists, but this publication does not repeat the previous experience from the standpoint of conclusions and clarifications that are put forward, and also in terms of used works' extent.

Holistic and thorough textual study showed that "Diary" is the primary source of "Annalistic history". Beginning with 1652, and with a continuous sequence from 1656-1657 up to 1662 "Annalistic history", despite the fact that it follows "Diary", is not just a brief recount of the latter. In many ways, "Annals" complements its source, clarifies the omissions. So, the causes of chronological inaccuracies of "Annals" are being revealed. Jeremia Qyomurtchyan mainly indicated the days of the week in "Diary", and M. Nshanian restored the dates preparing the text for publication. Thus, it turned out that Jeremia Qyomurtchyan was wrong in his calendar calculations. As he wrote in "Annals" much later, Jeremia Chelebi turned the dates of "Diary" into weekdays in a wrong manner. Beginning with 1662 "Annals" is a primary source by itself, as it transfers history since 1662 until the 80s of the 17th century.

In its turn, "Annals" of Jeremia Qyomurtchyan has had overriding importance for the "History of Armenia" by Mikayel Chamchian. The author steadily followed Qyomurtchyan while stating chapters 32-39 (including 1683) of the sixth book of the three-volume edition, which includes Western Armenian history's memorable events of the second half of the 17th century. But unlike Jeremia Qyomurtchyan, he clearly systematized the submitted material, cleansed it of Turkish words written in Armenian letters. Especially noteworthy is the fact that M. Chamchyan stood by

Qyomurtchyan in terms of content, but when it came to the question of chronology, it sometimes differs 1-2 years. In turn, it is quite correctable due to the data provided by Jeremia Qyomurtchyan.

Thus, the above-mentioned three works are consecutively interrelated: "Diary" → “Annalistic history " → "History of Armenia".

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ ՆԵՐ – REPORTS

ԱՇԽՈՒՆՋ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու
Մշակութային արժեքների փորձագիտական կենտրոն
ashxung@rambler.ru

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմական հակիրճ ակնարկ: Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգը ձգվում էր Վանա լճի արևելյան ու հարավ արևելյան ափերից մինչ Գողթան գավառ ու Արաքսպար, արևելքում ու հարավ-արևելքում էլ՝ Ուրմիա լճի ափերն ու Արևելյան Տիգրիսի վերին հոսանքների ավազան: Այս տարածաշրջանը հայոց հնամենի թագավորություններից մեկի՝ Վանի թագավորության կենտրոնական հատվածն էր, իսկ Վան քաղաքն էլ՝ նրա մայրաքաղաքը Տուշպան: Արշակունիների գահակալման դարաշրջանում դրա հարավ արևելյան ու հյուսիս-արևելյան տարածքների մեծ մասը պատկանում էր Արծրունի ու Մարդպետական ազդեցիկ նախարարական տներին: Աղբակն իր Հադամակերտ ամրոցով ու նաև Փոքր Աղբակը Արծրունիների նախարարական տան ժառանգական սեփականությունն էր՝ հայրենի կալվածքն ու այդպիսինն էլ մնաց մինչ XI դարի կեսերը[1]: Վասպուրականը հայոց մշակույթի ձևավորման ու հետագա զարգացման հանրահայտ բնօրրաններից մեկն էր՝ հատկապես Արծրունիների թագավորության շրջանում այնտեղ բուռն զարգացում էին ապրում շինարարական արվեստը, գրչությունը, բոլոր տեսակի արհեստներն ու հատկապես ոսկերչությունն ու զինագործությունը: Տարածաշրջանը ուներ նաև երկրագործության ու անասնապահության զարգացման համար միանգամայն նպաստավոր պայմաններ, որի արդյունքում էլ հնարավորություններ կային նաև օժանդակ զբաղմունքների զարգացման համար: Վասպուրականում գորգագործության զարգացմանը նպաստող կարևոր հանգամանք էր բրդատու ոչխարի ցեղատեսակների առկայությունը[2]: Վան քաղաքն էլ հայտնի էր որպես արհեստների և առևտրի կենտրոն՝ մասնավորապես այստեղ բարձր մակարդակի էին ոսկերչությունը, զինագործությունը, ոստայնանկությունը՝ այդ թվում նաև գորգագործությունը և կարպետագործությունը:

[1] **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, 1985, 185: **Աղոնց Նիկողայոս**, 1987, 355:

[2] **Թոխմախյան Արսեն**, 1881, 85:

Վասպուրականի գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրման հարցում անտարակույս, կարևորագույն սկզբնաղբյուր է «Պազիրիկ» կոչված գորգը[3]: Վասպուրականում գորգագործության զարգացած լինելու մասին բավականին տեղեկություններ են պարունակում արաբական գրավոր սկզբնաղբյուրները: Յակուտ ալ-Համավին (1178-1229 թթ.) Վանի մասին պատմելով, վկայակոչում է IX դ. արաբ ճանապարհորդ Աբու Ավնիի դիտարկումները, ըստ որոնց, այդ քաղաքում գործում էին խոշոր գորգեր[4]: Պետք է ասել, որ արաբ պատմիչները, լինելով Հայաստանի տարբեր վայրերում, առաջին հերթին ուշադրություն են դարձրել իրենց համար հետաքրքրություն ներկայացնող զբաղմունքներին, սովորույթներին ու առարկաներին՝ մի հանգամանք, որն ըստ երևույթին հատուկ է առհասարակ բոլոր ճանապարհորդներին: Մեր մատենագիրները դրանք դիտել են իբրև սովորական առարկաներ, ուստի և հարկ չեն համարել արձանագրելու դրանց հետ կապված որևէ տեղեկություն:

Աբու Ավնին, նկատի ունենալով իշխանական ապարանքների ու ընդհանրապես վերնախավի ընդարձակ սրահներն ամբողջությամբ ծածկող մեծ գորգերը, հարկ է համարել անդրադառնալ իր աչքով տեսածին: Այն որ Հայաստանում մասնագիտացած էին մեծ մակերեսով գորգեր գործելուն, հաստատվում է Յուսուֆ Աբու Սաջի՝ Թավրիզի ամիրայի կողմից 911 թվականին խալիֆ Մուքտադիրին նվիրած մոտ 960 քառակուսի մետր մակերես ունեցող հայկական գորգի օրինակով: Աբու Ավնիի այս դիտարկումը վկայում է, որ այդ ավանդույթը կար նաև նախորդ դարում: Թովմա Արծրունու պատմությունից հայտնի է, որ Արծրունիները Վանում, Աղթամարում, Ոստանում ու Արծրունյաց տան իշխանության ներքո գտնված այլ քաղաքներում ու ամրոցներում մեծածավալ շինարարական գործունեությամբ էին զբաղված: Ուստի՝ բնական է որ գորգագործական ավանդույթներով հայտնի Վասպուրականում էլ պետք է ավանդական լինեին պալատական վիթխարի սրահները ծածկող խոշոր գորգերի արտադրությունը: Նկատենք, որ Վասպուրականը շատ ավելի աղերսներ ուներ Պարսկաստանի հետ ու վերնախավն էլ բնականաբար տեղյակ էր պարսից պալատական նիստուկացին, որտեղ, կար Խոսրով Անուշիրվան արքայի հանրահայտ հսկայական գորգի ու նրա նմանների ավանդույթը:

Վասպուրականում ու հարակից գավառներում գորգագործության զարգացած լինելը վկայում են նաև այլ ուղեգիրներ: X դ. տաջիկ անանուն ուղեգիրը իր «Հուդուդ ալ-Ալամ» /Աշխարհի սահմանները/ գրքում նշում է, որ Դվինն ու Սալմաստը հայտնի էին գոտիների արտադրությամբ, Դվինը՝ նաև գորգերի, իսկ Խոյը, Բերկրին, Ախլաթը, Արճեշը նշանավոր էին իբրև կարպետագործության կենտրոններ[5]:

---

[3] **Պողոսյան Ա.**, 2008, ԺԲ, 63–79: **Պողոսյան Ա.**, 2013, 10:

[4] **Յակուտ ալ-Համավի**, 1965, 119:

[5] http://odnapl1yazyk.narod.ru/hudud00.htm: **Փափազյան Հ.**, 1953, 78–79:

Նկատենք, որ այդ ամենն էլ անմիջականորեն առնչվում են գորգագործական մշակույթին, իսկ Խոյը, Բերկրին ու Արճեշն էլ արևելյան Վասպուրականի քաղաքներից էին: Սակայն ուղեգրի հաղորդման մեջ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում գորգին վերաբերող բառերը՝ նա օգտագործում է զիլի-կալի /zilu-ha-yi qali/ բառակապակցությունը, որը Մինորսկին թարգմանել է «զիլի գորգ» տեսքով[6]:

Պետք է ենթադրել, որ դրանով սկզբնաղբյուրը փաստորեն ներկայացրել է գործվածքի մի տեսակ, որն արտադրում էին Դվին-Ամիդ առևտրական ուղու վրա գտնված այդ քաղաքներում: Անշուշտ, այն պետք է ունեցած լիներ բավականին բարձր պահանջարկ: Մենք հակված ենք ենթադրելու, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է «շուլալ կար» ու «օղաճիտ» եղանակներով բնորոշվող կարպետներին, որոնք սովորական երկերես կարպետներից տարբերվում են նրանով, որ նախշերը դիտելի են միայն դիմային կողմից, մինչդեռ մյուս կողմում, աստառին՝ միայն նախշերը գործելու թելերի ծայրերն են կամ ուղղակի նախշերի հակադիր /նեգատիվ/ պատկերները: Բացի դրանից էլ, այս տեսակների կարպետներն ավելի փափուկ են, ավելի դիմացկուն ու գործող թելերից ձևավորված հյուսվածքի շարքերն էլ հնարավոր է նմանեցնել խավահանգույցների: Հիշատակված եղանակներից առաջինով բնորոշվող կարպետները հայոց և քրդական մի շարք ցեղերի միջավայրում հայտնի են հենց **«զիլի»** անվանումով:

Վասպուրականում գորգագործության զարգացած լինելու ու դրա առանձնահատկությունների մասին ինչ որ չափով պատկերացում են տալիս տարածաշրջանի գրչության կենտրոններում XIII-XVI դարերում ստեղծագործած մանրանկարիչների՝ Կիրակոս Աղբակեցու, Ռստակեսի, Ծերուն Ծաղկողի մանրանկարներում տեղ գտած գորգապատկերներն ու գեղազարդման առանձին տարրերը: Դրանցում բավականին հստակորեն դիտարկվում են «օձագալար» պատկերի ոճավորումներով, «շուշան» կամ «տիկնիկ» նախշով եզրագոտիները, բուսածաղկային, խաչազարդերով, շեղանկյունատիպ՝ իրար կցված հորինվաքներով կենտրոնական դաշտը, գունային հիմնական երանգավորումներն ու այլ հատկանիշներ, որոնք այս կամ այն չափով թույլ են տալիս պատկերացում կազմել Վասպուրականի միջնադարյան գորգագործական մշակույթի տեղական առանձնահատկությունների մասին[7]: Դրանք, օրինակ՝ շեղանկյունատիպ հորինվածքներով գորգապատկերները պատմահամեմատական կարևոր սկզբնաղբյուր են ու համադրվելով այլ՝ համանման աղբյուրներին, մասնավորապես Արցախի Ջրվեր գյուղի մոտի 1693 թ. վերաբերող մի տապանաքարի վրա պատկերված նմանատիպ հորինվածքով գորգապատկերին, հնարավորու-

[6] http://odnapl1yazyk.narod.ru/hudud00.htm: **Փափազյան Հ.**, 1953, 78–79:

[7] **Հակոբյան Հր..**, 1975, գիրք 1, տախտակ III,VI,VII, մանրանկարներ՝ 4, 13,14, 37, 1982, գիրք 2, տախտակ I, մանրանկարներ՝ 11, 39, 54, 68:

թյուն են տալիս պարզել այդ տիպի գորգերի ծագումնաբանական մանրամասերն ու տարածման արեալները[8]:

Վասպուրականում գորգագործության միջնադարյան ավանդույթները շարունակվել են նաև հետագա դարերում: XVIII–XIX դդ. Վասպուրականից արտահանում էին գորգեր, կարպետներ, Շատախի շալ, կտավ, ոսկերչական և այլ արտադրանք ու նաև «Վանա կատու»[9]:

Վասպուրականի խնդրո առարկա գավառները, որոնք Օսմանյան Թուրքիայում XIX երկրորդ կեսում կազմավորված վարչական բաժանումներով կազմում էին Հաքյարիի սանջակը,[10] շարունակում էին մնալ գորգագործության կենտրոններ: Այս առումով հատկանշական են 1880-ական թվականներին վերաբերող Մ.Միրախորյանի դիտարկումները: Նա նկարագրելով Հայոց ձորի հայերի կենցաղն ու զբաղմունքները, նշում է, որ նրանք «ձմռան ամիսներին գործում էին ընտիր գորգեր»[11]: Աղբակի հայուհիների մասին էլ հիշատակում է, որ նրանք «կգործին դիմացկուն գորգեր և այլ գործվածքներ»[12]: Այս տարածաշրջանի հայոց գորգագործությամբ զբաղվելու մասին Հ. Էփրիկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանում» հիշատակված է, որ տեղի հայ կանայք հռչակված էին գունազեղ գորգեր գործելու իրենց վարպետությամբ[13]: Աղբակի հայերի գորգագործությամբ զբաղվելու մասին, որպես ականատես, հաղորդում է նաև Րաֆֆին՝ «նրանք գիտեն յուրիյանց անասունների բրդից գործել հագուստի բոլոր պիտույքները, որոնցից պատրաստում են վերարկուներ /ապա/, շալվարներ, քազախաներ, զանազան տեսակ օթոցներ, կապերտներ և այլն, որք վաճառքի նյութ ևս դառնում են»[14]: Վասպուրականի մի շարք այլ գավառներում էլ՝ Արծկեում, Բերկրիում, Հայոց ձորում կարպետագործության ու գորգագործության զարգացած ու տարածված լինելու մասին ազգագրական տեղեկություններ է հրապարակել Վարդան Թեմուրճյանը[15]:

Այդպիսով, մեր ձեռքի տակ եղած գրավոր ու պատկերային սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ ինչպես ամբողջ Վասպուրականում, այնպես էլ նրա արևելյան ու հարավ արևելյան գավառներում հայոց համար գորգագործությունը միշտ էլ եղել գործունեության կարևոր ու զարգացած ոլորտ:

Ամեն պարագայում հայոց գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրման ու դրա ամբողջական պատկերի բացահայտման առումով կարևոր է պարզել այս տարածաշրջանին բնորոշ գորգերի տիպերն ու դրանց գեղար-

---

[8] **Мкртчян Ш.**, 1989, 163, նկ. 216-217:

[9] Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, **Ինճիճեան Ղ.**, 1806, 136: **Պողոսյան Հ. Մ.**, 1988, 33:

[10] **Ա-դօ**, 1912, 9: **Պողոսյան Հ.**, 11:

[11] **Միրախորյան Մ.**, 1885, 18:

[12] **Միրախորյան Մ.**, 1885, 56:

[13] **Էփրիկյան Հ. Ս.**, 1903, 98: **Հակոբյան Հր..**, 1982, գիրք 2, 18:

[14] **Րաֆֆի**, հ. 9, 108:

[15] **Թեմուրճյան Վ.**, 1955, 117:

վետական ու տեխնոլոգիական հատկանիշները: Անշուշտ, այս հիմնահարցերին պատասխանելու համար անհրաժեշտ են ծավալուն ուսումնասիրություններ, մինչդեռ ինչպես պատմական Հայաստանի, այնպես էլ այս տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթի մասին այդպիսիք ուղղակի բացակայում են: Սույնով մենք փորձելու ենք մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում ներկայացնել խնդրո առարկա տարածաշրջաններում գործունեության այդ ոլորտի զարգացման գործընթացներն ու դրա առանձնահատկությունները: Միաժամանակ՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդտեղ պատմականորեն ձևավորվել էր ժողովրդագրական բարդ նկարագիր ու դրա մաս կազմողների թվում կային գորգագործությամբ ավանդաբար զբաղված էթնիկական տարրեր, անհրաժեշտ ենք համարում, նախ անդրադառնալ այդ հարցին:

<u>Ժողովրդագրական զարգացումների շարժընթացի մասին:</u> Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության անկումից հետո, երբ նրա բնակչության մի մասը Սենեքերիմ թագավորի հետ միասին տեղափոխվեցին Փոքր Հայք, հայոց թվաքանակն այդտեղ համեմատաբար նվազեց, իսկ արաբական տիրապետության շրջանում Վասպուրականի հարավային գավառներում հաստատված քրդական ցեղերն էլ աստիճանաբար տարածվեցին նաև հյուսիսային գավառներում[16]: Աշխարհաքաղաքական հետագա իրադարձությունների արդյունքում դրան հաջորդում են այլ ներթափանցումներ ու տարածաշրջանի բնակչության կազմում սկսում են նկատելի տեղ զբաղվել մահմեդական տարրերը: Դա հատկապես տեսանելի էր հարթավայրային շրջաններում, որտեղի հայ բնակչությունը մեծ մասամբ տեղափոխվում էին լեռնային համեմատաբար ապահով ու անվտանգ վայրերը: Օրինակ, XVI դարում ապրած քուրդ առաջին պատմագիր Շարաֆ խան Բիթլիսին անդրադառնալով պատմական Հայաստանի Աղձնիք նահանգի, մասնավորապես Բաղեշի /Բիթլիս/ ու նրա մերձակա տարածաշրջանների ժողովրդագրական նկարագրին, շեշտել է, որ այդտեղ բնակչության մեծ մասը հայեր են[17]: Սակայն այդ ամենով հանդերձ, հենց XVI-XVII դարերից էլ ավելի ծավալուն ու նպատակային են դառնում պատմական Հայաստանի ժողովրդագրական նկարագրի փոփոխման գործընթացները: Դա առաջին հերթին Օսմանյան Թուրքիայի վարած քաղաքականության արդյունքն էր, որի համաձայն կայսրության արևելյան սահմանների պաշտպանության ապահովման համար Պարսկաստանի հետ ունեցած սահմանամերձ շրջաններում բնակեցվում էին քրդական քոչվորական ցեղեր, որոնց մի մասն էլ հետագայում դառնում է նստակյաց: XVI դարի առաջին քառորդին քրդական խոշոր ցեղապետերի շրջանում մեծ հեղինակություն ունեցած Բիթլիսի քրդական իշխանապետության առաջնորդ Իդրիս Բիթլիսցու առաջնորդությամբ ու Օսմանյան Թուրքիայի սուլթան Սելիմ Յավուզի

---

[16] **Հակոբյան Թ.**, 1984, 277:

[17] **Шараф хан Бидлиси**, 1967, 387:

խրախուսամամբ Միջագետքի հյուսիսային շրջաններից, Հայաստան հորդացին քրդական ցեղերը: Բնակության համար նրանց ցեղապետերին ժառանգական իրավունքներով հատկացվեցին հայահոծ տարածքներ: Քոչվոր, կիսաքոչվոր ու նստակյաց քրդական մի շարք ցեղեր հաստատվեցին Վասպուրականում, Տարոնում ու Բարձր Հայքում: Հատկապես մեծ թվով քրդեր բնակեցվեցին Իրանին սահմանամերձ Բերկրի /Կոգովիտ ու Արտազ գավառներում/, ինչպես նաև Արարատյան դաշտավայրում ու Արցախի և Սյունիքի արանքներում[18]: Այդ հանգամանքն ու նաև այն, որ Վասպուրականը 1550-ական թվականներից թուրքական տիրապետության տակ էր, մեծապես նպաստել էր հայեցի տեղանունների փոփոխություններին՝ երբեմնի հայկական անվանումները թուրքական անվանումներով՝ Աղբակը-Ալպաք, այնուհետև Հեքիարի, Անձևացյաց գավառը՝ Նորդուզ, Բերկրին՝ Պարկրի, Բուժունիքը՝ Խոշապ, Հադամակերտ քաղաքը՝ Հեքիարի-Պաշկալե և այլն[19]: Ասվածը չի նշանակում, թե այդ տարածաշրջաններում հայ հանրույթը դադարում է գոյություն ունենալուց, սակայն փաստ է նաև այն, որ հայերին պատկանող հողատարածքները հիմնականում հանձնվում են քրդերի ցեղապետերին: Այդքանով հանդերձ, ըստ էության որոշակիորեն մնում է նաև հայոց դերն ու նշանակությունը՝ համենայնդեպս 1780-ական թվականներին վերաբերող մի փաստաթղթից պարզվում է, որ Աղբակում եկեղեցիներից մեկի առաջնորդ նշանակելու խնդրանքով տեղի քուրդ բեկերից մեկը դիմել էր Ղուկաս Կարնեցուն[20]: Այդ նույն թվականներին վերաբերող կաթողիկոսական կոնդակներից նկատելի է, որ հայահոծ էին Ուրմիա լճի ավազանի գավառները՝ Մարաղան, Սուլդուզը, Ուրմիան, Սալմաստը, Խոյը և այլն[21]: Հիշատակված տարածաշրջանների ժողովրդագրական նկարագրի մասին այս կամ այն չափի հավաստի տեղեկությունները վերաբերում են XIX դարի երկրորդ կեսին: Ըստ այդմ 1880- ականների կեսերին Վասպուրական նահանգում կային 249361 հայեր, 86368 ասորիներ, 51828 քրդեր, 13964 թուրքեր, 7760 եզդիներ, 809 հրեաներ[22]: Վասպուրականը Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ նահանգներից էր, որտեղ հայոց ընդհանուր թվաքանակը գերազանցում էր մյուս էթնիկական տարրերի թվաքանակին՝ միասին վերցրած:

Հայաշատ էին նաև հարակից Սալմաստի և Ուրմիայի գավառները: Ըստ Րաֆֆու դիտարկումների, 1880-ական թվականների սկզբին Սալմաստում կար մինչև հազար տուն հայ ժողովուրդ, մինչդեռ 1827 թվականից առաջ հայոց գերդաստանների թիվն այդտեղ հասնում էր մի քանի հազա-

[18] **Բայբուրդյան Վ.**, 2008, 16–18: **Աղոնց Ն.,** 1996, հատոր Ա, 87: **Հակոբյան Թ.**, 387: **Ալպոյաճեան Ա.**, 1950, 438:

[19] **Պողոսյան Հ. Մ.,** 6:

[20] Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք առաջին, **Ղուկաս Կարնեցի**, հատոր Ա, 1780-1785, 1984, 68:

[21] Նույն տեղում, էջ 178, 419 և այլն:

[22] **Պողոսյան Հ. Մ.,** 15:

րի՝ «նրանք գաղթեցին Ռուսաստան, թողնելով ամբողջ գյուղորայք դատարկ, որոնց մեջ հետո բնակվեցին թուրքերը»[23]: Այդ նույն թվականներին Վասպուրականի Աղբակ գավառի վարչական կենտրոն Բաշկալե քաղաքում ապրում էին 100 տուն հայեր, 150 տուն հրեաներ, 10 տուն մահմեդական: Բնակչության հիմնական զբաղմունքը հողագործությունն ու անասնապահությունն էր: 1880 թվականին այդ գավառում ըստ հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Արսեն Թոխմախյանի հավաքած նյութերի, ապրում էր 9959 հայ, 8608 քուրդ, 1447 ասորի, 489 հրեա: Աղբակի հայ բնակիչները սակավացան շեյխ Ջալալեդդինի արշավանքների հետո՝ 1877-1878 ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում[24]: Այդ պատերազմից հետո Աղբակի, ինչպես նաև Ալաշկերտի ու Մոկաց գավառների 150 գյուղ դատարկվեցին հայերից: Աղբյուրների հաղորդումներից պարզվում է, որ 1858-1878 թվականների ընթացքում Վանա լճի հարավային մասում ընկած վեց գավառների 2440 հայ ընտանիքներից մնացին 585-ը[25]: 1891 թվականին վերաբերող մի վիճակագրության համաձայն Հաքյարիում բնակվում էին 15 հազար հայ, 180 հազար մահմեդական և այլ ցեղերի պատկանող 105 հազար մարդ[26]: Այսպիսի ժողովրդագրական նկարագրի պայմաններում այս տարածաշրջաններում ընդհանրապես տեր ու տիրական էին քուրդ ցեղապետերը՝ նրանք միայն ձևականորեն էին ենթակա սուլթանին՝ իրականում վարում էին միանգամայն ինքնուրույն ներքին, մասամբ էլ նաև արտաքին քաղաքականություն: Այդքանով հանդերձ, քրդերը միանգամայն թշնամական վերաբերմունք ունեին թուրքերի նկատմամբ ու դրա մասին վկայում է այն հանգամանքը, որ քրդերն ու թուրքերը ոչ մի գյուղում համատեղ չէին բնակվում: Ընդհանրապես՝ քրդական ցեղերի միջավայրում թուրքական ցեղերի համար ընդունված էր «**ռոմի**» անվանումը, ըստ որի տարածաշրջանի համար դրանք համարվում էին օտարական ու խորթ տարր[27]: Թուրքական իշխանությունների քաղաքականությունն էլ ուղղված էր քրդերի ու հայերի միջև հակադրություններ ստեղծելուն ու զարգացնելուն, որի դրսևորումներից մեկն էլ հենց քուրդ ցեղապետերին լայն լիազորություններ տալն էր: Այստեղ կիսանկախ իշխանություն ունեին նաև **«Ջուլը»** ցեղին պատկանող ասորիները, որոնք մեծամասնություն էին կազմում Աղբակին հարակից Ջուլամերիկ գավառում, որն էլ երբեմնի Փոքր Աղբակի մի մասն է հանդիսանում[28]:

XIX դարի երկրորդ կեսին՝ մասնավորապես 1894-1896 թթ. հայկական ջարդերից հետո Վասպուրականի հարավ-արևելյան այս գավառներում

---

[23] **Րաֆֆի**, հ. 9, 70:
[24] Նույն տեղում, 19:
[25] **Պողոսյան Հ.**, 20:
[26] **Ա.-Դօ**, 240-241: **Պողոսյան Հ.**, 49:
[27] **Թոխմախյան Արսեն**, 76: **Մ. Ա.**, 1890, 32: **Պողոսյան Հ. Մ.**, 83:
[28] **Ա.-Դօ**, 10, **Պողոսյան Հ. Մ.**, 84: **Րաֆֆի**, 117: **Հակոբյան Թ.**, 230:

Նկ. 1. Գորգագործի տապանաքար,
1901 թ., Ուրմիա, գ. Ռահվար

Նկ. 2. Գորգ «Աղբակ», Սալմաստ-Աղբակ,
19-րդ դ. կեսեր

Նկ. 3. Գորգ «Կենաց ծառ»
19-րդ դ. վերջ, Խոյ-Սալմաստ

Նկ. 4. Գորգ «Կենաց ծառ»
19-րդ դ. վերջ, Գողթան
գավառ-Սալմաստ

Նկ. 5. Գորգ «Նշանախշով» 19-րդ դ. վերջ,
Խոյ-Սալմաստ

Նկ. 6. Մանրանկար՝ շեղանկյունազարդ
գորգապատկերով, Կարսի ավետարան,
10-րդ դ.

Նկ. 7. Գորգ շեղանկյունազարդ
հորինվածքով, քրդական, Աղբակ

Նկ. 8. Գորգ խաչազարդ հորինվածքով,
Աղբակ-Սոուջբուլաղ

Նկ. 9. Գորգ խաչազարդ հորինվածքով,
Աղբակ-Սոուջբուլաղ

Նկ. 10. Խորանազարդ,
Հաղբատի ավետարան, 1211

Նկ. 11. Գորգ խաչազարդ հորինվածքով,
1847 թ., Գողթան գավառ-Սալմաստ

Նկ. 12. Գորգ «Մեմլինգ»,
Աղբակ-Սալմաստ

տեղի էին ունենում ժողովրդագրական այլ փոփոխություններ ևս՝ օրինակ, Հայոց ձորում հաստատվում ու թվական գերակշռություն են ստանում քրդերը, Խոշաբում եղած շուրջ հազար տուն հայերից մնում է աննշան մասը:[29] Այս ամենի հետ միասին, անհրաժեշտ է հաշվի առնել մի հանգամանք ևս՝ տարածաշրջանում քրդական տարրի գերիշխանությունը պայմանավորված էր տարատեսակ ցեղերի ներկայությամբ, որոնք իրենց հերթին իրար հետ թշնամական հարաբերությունների մեջ էին ու դա արտահայտվում էր փոխադարձ ասպատակությունների ու ավարառությունների տեսքով: Այդ ամենի հետևանքով է նաև, որ Վասպուրականի հարավ-արևելյան գավառներից՝ հատկապես Հայոց ձորից հայերը սկսում են զանգվածաբար տեղափոխվել Խոյի ու Սալմաստի գավառներն ու հաստատվել Աբաղայի դաշտում: Արամ Մանուկյանն իր դիտարկումներում պատմում է, որ Աբաղայի կամ Սալմաստի հայերի մեծ մասը վերջին 40-50 տարվա ընթացքում /1860-1910 թվականներ՝ **Ա.Պ.**/ քրդերի հալածանքների պատճառով Նորդուզից գաղթածներն են, որոշներն էլ՝ Սարայից: Բնակության այդ նոր վայրերում հայերն իրենց միջոցներով մշակում էին քուրդ աղաներին պատկանող հողատարածքներն ու ստանում էին բերքի կեսը: Բացի այդ, նրանք վարում էին աղայի տան գործերը, կատարում պետք եղած տնտեսական ու կենցաղային աշխատանքները: Այս վիճակը անվտանգ ու նպաստավոր էր հայերի համար[30]: Նման իրավիճակի մասին նշել է նաև Ա-Դօն, ըստ որի հողատեր քրդերից ճորտային կախման մեջ գտնված գյուղացու կինն ու աղջիկը իրենց հերթին «պետք է կատարեին աղայի տնային աշխատանքները՝ կար, լվացք, **գործվածքներ գործել** և այլն»[31]:

Վասպուրականի մեզ հետաքրքրող ու հարակից տարածաշրջանների ժողովրդագրական նկարագրի XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած փոփոխությունների մի պատճառն էլ արևելյան Անդրկովկասում նավթարդյունաբերության բուռն վերելքն էր: Այդ հանգամանքն ու դրան անհրաժեշտ ու բանվորական ուժի կարիքը պատճառ են դառնում ժողովրդագրական նոր գործընթացների՝ տեղի է ունենում հայոց զանգվածային արտահոսք դեպի արդյունաբերական կենտրոններ՝ հատկապես Բաքու: 1909 թվականին Թիֆլիսում կայացած տնայնագործական համագումարում կայացած ելույթներից մի քանիսում ներկայացնելով խնդրո առարկա տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթի նկարագիրը, անդրադարձել են նաև դրա զարգացումներին: Դրանցում մասնավորապես շեշտվում է, որ «դեռևս 1860-ական թվականներին Սալմաստը ներկայացնում էր մի գործարանական Բալախանի իր գորգագործությամբ /***այսինքն զարգացած էր ինչպես նավթարդյունաբերությունը Բաքվի համանուն թաղամասում***-ԱՊ/, նույնը և Թավրիզը: Սակայն նրանցից այսօր բեկորներ են մնում: Սալմաստում գոր-

[29] **Ա.-Դօ**, 45,49: **Պողոսյան Հ.**, 49:

[30] **Արամ Մանուկյան**, 1990, 29–30:

[31] **Ա.-Դօ**, 277: **Պողոսյան Հ.**, 49:

գագործությունը ոչնչացել է, իսկ Թավրիզում մնում է միայն մի հատիկ գործարան»: Ելույթ ունեցողն այդ իրավիճակի հետևանք էր համարում այդտեղից կատարված «հսկայական արտագաղթը, որ վերջին տարիներս սկսված է Սալմաստում», իսկ արտագաղթի պատճառն էլ համարում էր տնայնագործության, մասնավորապես գորգագործության անկումը[32]: Պարսկաստանում ապրած ու Սալմաստի իրավիճակին քաջատեղյակ Յ. Արիստակեսյանի կարծիքով էլ, որը նաև Բաքվում 1908 թվականին կազմակերպված ջուլհականոցի վարպետն էր, հենց արտագաղթի վարակիչ դարձած շարժումն էր համարում այդ տարածաշրջանում տնայնագործական զբաղմունքների ու գյուղատնտեսության անկման պատճառը[33]: Անշուշտ, անկախ գորգագործական մշակույթի անկման պատճառներից ու ծավալից, մեր համար կարևոր է այն հանգամանքը, որ այդ երկու տեղեկություններում էլ շեշտվում է մեզ հետաքրքրող տարածաշրջաններում գորգագործական մշակույթի զարգացած լինելն ու նաև այն՝ որ դրանում առանցքային էր հայոց նշանակությունը՝ այլապես հայոց արտահոսքը չէր կարող վճռորոշ հետևանք ունենալ դրա հետագա զարգացումների վրա: Ավելորդ չէ այդ առումով, նշել, որ նույնիսկ 1880-ական թվականներին Սալմաստի տարածաշրջանում ապրում էր 11700 հայ[34]:

Վասպուրականի հարավ-արևելյան ու արևելյան գավառներին վերաբերող ժողովրդագրական նկարագրին վերաբերող այս հակիրճ տեղեկատվությունից արդեն իսկ ակնհայտ է, որ այդտեղ տնտեսական մշակույթի բոլոր ոլորտներով զբաղվող հիմնական հանրույթը հայերն էին, որոնք նաև կազմում էին բնակչության նշանակալից մասը:

Վասպուրականի հարավային ու հարավ-արեւյան գավառների գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրման արդի նկարագիրը: Վերը բերված պատմազգագրական նյութերը հնարավորություն են տալիս նշել, որ խնդրո առարկա տարածաշրջանների հայերին բնորոշ էր գորգագործությունը: Գոյությություն ունեն բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ու հրապարակումներ, որոնք վերաբերում են քրդական ցեղերի գորգագործությանն ու որոնցում քրդական ցեղերը ներկայացվում են որպես այդ մշակույթի կրողներ[35]: Դրանցում խոսք չկա հայոց կողմից գորգագործությամբ զբաղվելու մասին: Միաժամանակ՝ հասկանալի է, որ տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթին վերաբերող վերը բերված գրավոր տեղեկությունների հիմամբ ու հատկապես դաշտային ազգագրական նյութերի բացակայության պայմաններում ծայրահեղորեն դժվար է Վասպուրականի

---

[32] **Տնայնագործական համագումար**, 1909, 256:

[33] Նույն տեղում, 258:

[34] **Մ. Ա.**, 1890, 38:

[35] **Michael Wendorf** Kurdish Rugs and Related Weavings - an 8000 Year Weaving Tradition? http:// www.turkotek.com/salon_00088/salon.htmlw, **William Eagleton**, The Emergence of a Kurdish Rug Type Oriental Rug Review, Vol. 9, No. 5 http://www.rugreview.com/95kurd.htm, նույնը՝ An introduction to Kurdish rugs and other weavings, 1988 և այլն:

գործագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի գեղազարդման ու տեխնոլոգիական հատկանիշների մասին պատկերացում կազմելն ու մանավանդ՝ հայոց ու քրդական գորգերի տարանջատումը: Մինչդեռ Վասպուրականի հայոց գործագործական կենտրոններում հնամենի ու տեղական ավանդույթներ լինելը կարևորվել էր դեռ XX դարի սկզբներին, երբ Կոստանդնուպոլսի սուլթանական թանգարանների համար գորգեր ձեռք բերելու նպատակով մասնագետներն առաջին հերթին ուղղվում էին Բարձր Հայք և Վասպուրական, մասնավորապես Վանի ու Կարինի մզկիթները, որոնցում կուտակված էին հիմնականում տեղի գործագործական կենտրոններում գործված գորգերը[36]: Թեև այստեղ չեն նշվում գործագործության որևէ կոնկրետ կենտրոնի կամ գորգի տիպի անվանումներ, սակայն այն վկայում է դրանց ճանաչված լինելու հանգամանքի մասին:

Հայաստանի թանգարաններում ու արտերկրի մասնավոր հավաքածուներում Վասպուրականին վերաբերող գորգերի ու կարպետների տեխնոլոգիական ու գեղազարդման հիմնական հատկանիշների հիման վրա, փորձենք հնարավորինս ներկայացնել այդ տարածաշրջանին ու նաև մերձակա գործագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի մի շարք տիպեր: Եղած նմուշներից պարզվում է, որ խնդրո առարկա գործագործական կենտրոններում գերակշռում են բուսածաղկային ու երկրաչափական հորինվածքներով գեղազարդվածները, որոնց թվումն են նաև գորգերի այն տիպերը, որոնք համընդհանուր տարածում ունեին Առաջավոր Ասիայի ու Փոքր Ասիայի գործագործական կենտրոններում:

Վասպուրականի հայոց վերագրվող թանգարանային ու մասնավոր հավաքածուներում եղած նմուշների, ինչպես նաև Վասպուրականի ու հարակից տարածաշրջանների քրդական ցեղերին վերագրված գորգերի համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս մատնանշել դրանց նմանությունն ու հստակորեն նշել, որ խնդրո առարկա տարածաշրջանի գործագործական կենտրոններում ընդհանուր առմամբ տարածված էին գորգերի ու ընդհանրապես գորգատիպ ու կարպետատիպ առարկաների միևնույն տեսակներն ու տիպերը: Ըստ էության, դրանում արտասովոր որևէ բան չկա ու այդ երևույթն էլ բացատրում ենք գյուղական բնակավայրերում հայերի ու քրդական ցեղերի կենցաղային մանրամասերի աղերսներով ու անասնապահությունից ստացված մթերքների մշակման միևնույն ավանդույթների առկայությամբ: Հարկ է կարևորել նաև այն հանգամանքը, որ Վասպուրականը առանձնապես աչքի չէր ընկնում գործագործական ավանդույթներ ունեցող էթնիկական հանրույթների ներկայությամբ՝ այդտեղ հիմնականում բնակվում էին հայերն ու քրդական տարատեսակ ցեղերը, իսկ փոքրամասնություն կազմող թուրքերը, ասորիները, գնչուներն ու հրեաները և մյուսները չունեին այդպիսի ակնառու ավանդույթներ: Կարծում ենք, որ քրդերի գործագործական մշակույթին վերաբերող ուսումնա-

[36] **Դավթյան Ս.**, 1981, 117–118:

սիրությունների հիմնական թերությունն էլ հենց այս առանձնահատկությունների անտեսումն է: Այս առումով միանգամայն տեղին դիտարկում է կատարել արևելյան գորգի հայտնի մասնագետ **Մուրեյ Էյլանդը,** երբ 1988 թ. հրատարակված **Վիլյամ Իգլտոնի** «Քրդական գորգերի ու մյուս գործվածքների մասին» լայն ճանաչման արժանացած աշխատության գրախոսականում անդրադառնալով Քրդստանի ու ընդհանրապես Անատոլիայի գորգերի ծագումնաբանական հիմնախնդիրներին, շեշտել է, որ անատոլիական ու քրդական գորգերի ուսումնասիրողների մոտ եղած ամենացայտուն թերությունն այն է, որ չի ներկայացվում հայոց դերն ու նշանակությունը: Դա այն դեպքում, երբ գրախոսված աշխատության մեջ «**ներկայացված բոլոր գորգերը գործվել էին այն ժամանակ, երբ այդտեղ մինչ 1915 թվականը ապրում էին մեծ էթնիկ խմբեր՝ թուրքեր, քրդեր, հայեր: Իսկ քրդերն այդ ժամանակաշրջանում տեսանելի թիվ չէին կազմում**»[37]:

Ըստ իս, հայոց գորգագործական մշակույթի հանդեպ այդօրինակ վերաբերմունք ունեցողների համար հիմնական փաստարկն այն է, որ այդ տարածքները ներկայումս թուրքաբնակ կամ քրդաբնակ են: Ըստ էության կարևորվում է հատկապես այն իրողությունը, որ դրանց մոտ էլ պահվում են ուսումնասիրման ենթարկված գորգերն ու նմանօրինակ մյուս գործվածքները և բացի այդ էլ՝ քրդական ցեղերի մի մասը խնդրո առարկա տարածքներում վերջին տասնամյակներում էլ զբաղվում են գորգագործությամբ: Օրինակ՝ այդ տեսության ջերմեռանդ հետևորդ Մայքլ Վենդորֆը նկատի ունենալով այն, որ VI-V հազարամյակներին վերաբերող գործվածքի նմուշների հայտնաբերման վայրը՝ Չաթալ Հոյուկը գտնվում է այսպես կոչված Քրդստանի սահմաններում, հայտարարում է, որ դրանց ստեղծողները քրդերի նախնիներն են: Քրդական գործվածքը, ըստ այս ուսումնասիրողի, ունի ավելի քան ութ հազար տարվա պատմություն[38]:

Մենք չենք էլ կասկածում, որ առաջավորասիական գորգագործական մշակույթի համակարգում իրենց ներդրումն ունեն նաև քրդական ցեղերը:

Ինչքանով էր գորգագործական մշակույթը, սակայն, բնորոշ քրդական բոլոր ցեղերին ու ինչքանով էին նրանք զբաղվում ոստայնանկության այս կամ այն ոլորտով: XIX-XX դ. սկզբներին վերաբերող գորգերի ու կիրառական արվեստի այլ առարկաների ծագումնաբանության բացահայտման հարցում ինչ նշանակություն պետք է ունենա քրդերի կամ թուրքերի տներում դրանց գտնվելու հանգամանքը: Չէ որ հանրահայտ է, որ դրանց գերակշիռ մասը բազում ավարառությունների ու հատկապես 1915-1922 թվա-

---

[37] An introducti to Kurdish rugs and other weavings.Book Review bu **Murray L. Eiland** http://www.rugreview .com /orr/9-2-42.htm:

[38] **Michael Wendorf** Kurdish Rugs and Related Weavings - an 8000 Year Weaving Tradition? http:// www.turkotek.com/salon_00088/salon.htmlw: **William Eagleton**, The Emergence of a Kurdish Rug Type Oriental Rug Review, Vol. 9, No. 5 http://www.rugreview.com/95kurd.htm, նույնը՝ An introduction to Kurdish rugs and other weavings, Buckhrust Hill, 1988:

կաններին իրականացված Մեծ եղեռնի ընթացքում հայերից կատարված զանգվածային հափշտակումների արդյունքներն են: Եվ այս առումով շատ տիպական տվյալներ են պարունակում այդ տարածաշրջանում 1910-ական թվականներին լայն գործունեություն ծավալած քրիստոնեության բողոքական թևի ամերիկյան քարոզիչները՝ **«քրդական անկանոն ուժերը Ուրմիայի և շրջակա գյուղերի քրիստոնյաներից խլել են ամեն ինչ՝ սննդեղեն, գորգեր, հագուստ և ոսկյա զարդեր՝ վերցրել այն բոլոր տեղերից, որտեղ հանդիպել են, իսկ նրանց, ովքեր դիմադրել են թալանին, սպանել են կամ վիրավորել»**[39]: Քրիստոնյաններ բառը այս պարագայում նշանակում է միայն հայ, քանի որ գորգագործական մշակույթը հատուկ չի եղել ասորիներին, իսկ այլ քրիստոնյաններ Վասպուրականում և Ուրմիա լճի ավազանում չեն եղել: Բացի այդ էլ, վերը բերված տեղեկություններից մեկում, ինչպես տեսանք, ասվում է, որ քրդաբնակ մի շարք տարածքներում՝ մասնավորապես Աբաղայում, քրդերի համար տնային գործածության առարկաներ՝ այդ թվում գործվածքեղեն պատրաստելու պարտականությունը դրված էր նրանց ենթակա հայկական տնտեսությունների վրա[40]:

Այսպիսով ակնհայտ է, որ Վասպորականի գորգագործական կենտրոններում գործված գորգերի ու կարպետների էթնիկական պատկանելիության բացահայտման հարցում քրդերի ու թուրքերի մոտ դրանց գտնվելու պարագան զուրկ է ծագումնաբանական ոլորտին վերաբերող որևէ նշանակությունից: Ուստի՝ ժողովրդագրական ու աշխարհաքաղաքական գործընթացների այսպիսի իրավիճակը թույլ է տալիս մեզ Վասպուրականի ու համանման նկարագիր ունեցող հայոց մյուս գորգագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի տիպերի բացահայտման հարցում որպես սկզբնաղբյուր դիտարկել նաև քրդական ու թուրքական ցեղերին վերագրված գորգերն ու կարպետները:

Ասվածներից զատ՝ պետք է հաշվի առնվի նաև այն հանգամանքը, որ հարակից էթնիկական տարրերի մոտ առանձնահատկությունների հետ միասին առկա են լինում դարավոր հարևանության ու մշակութային փոխհարաբերությունների արդյունք հանդիսացած բազմաթիվ զուգահեռներ: Ամեն դեպքում, անտարակույս է, որ միևնույն միջավայրում դարեր ի վեր ապրած էթնիկական տարրերի փոխհարաբերություններն այն աստիճան են փոխկապակցված, որ չափազանց դժվար է դրանց բնորոշ մշակութային տարրերի տարբերակումը, մանավանդ, որ քրդերի թվումն են նաև դարերի ընթացքում տասնյակ հազարավոր քրդացած ու կրոնափոխ եղած հայեր: Ասենք, որ այս պարագան հավասարապես վերաբերում է նաև **«թուրքական»** համարվող մշակութային արժեքներին: Այսպիսով, Վասպուրականի հարավ-արևելյան և ընդհանրապես Արևմտյան Հայաստանի գորգագործա-

---

[39] American Presbyterian Missionaries at Urmia, During the Great War, **Michael Zirinsky**, Ph.D, էջ 13 http://www.jaas.org/edocs/v12n1/zirinsky.pdf:

[40] **Ա.-Դօ,** 277:

կան կենտրոններում գործված գորգերը այս կամ այն էթնիկական հանրույթին վերագրելու հարցում առաջին հերթին անհրաժեշտ են տարածաշրջանի գորգագործական կենտրոններին վերաբերող գորգերի տեխնոլոգիական ու գեղազարդման տարրերի՝ այդ թվում գունաերանգների բազմակողմանի ուսումնասիրություններ: Այսինքն, այստեղ հնարավոր չէ առանց հիմնավոր սկզբնաղբյուրների մինչ 1915-22 թվականները գործված և Իրանի հյուսիս-արևմտյան տարածաշրջաններին ու Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում եղած բոլոր հայաբնակ վայրերին վերաբերող գորգերն ու կարպետները այս կամ այն էթնիկական հանրույթին վերագրել, ինչպես դա արել են և անում են արտերկրի ուսումնասիրողներից շատերը: Այս տեսանկյունից դատելով, կարելի է եզրակացնել, որ դրանք մեծ մասամբ անծանոթ են տարածաշրջանի պատմությանն ու աչքաթող են անում հայ հանրույթի առկայությունը: Մինչդեռ, այդ տարածաշրջանների բնիկ ժողովուրդներից հիմնականը հայ ժողովուրդն էր, որն ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, սկսած վաղագույն ժամանակաշրջաններից, տիրապետում էր գորգագործական մշակույթի բոլոր գաղտնիքներին ու մինչ 1915-20 թվականները նշված տարածաշրջաններում ակտիվորեն շարունակում էր իր այդ ավանդույթը[41]:

Այս առումով էլ հարկ ենք համարում անդրադառնալ Վիլյամ Իգլտոնի ուսումնասիրությանը: Նա նկատել է, որ քրդերի մոտ եղած XIX դ վերջերին ու մինչ 1920 –ական թվականներին վերաբերող գորգերի գունային երանգներում գերիշխողը կարմիրն ու կապույտն են, որոնցից կարմիրը ստացված էր տորոնից: Նա այդքանի հետ միասին նաև շեշտում է, որ որ քուրդ կանանց մոտ առավել հարգին վարդագույնն ու նարնջագույնն են[42]: Ընդ որում, դա հստակորեն դիտարկվում է նաև իր իսկ հրապարակած նմուշների մի մասի գունային համակարգում՝ դրանցում հիմնականը նարնջագույնն է և ընդհանրապես դեղնավունի երանգները, սալորագույնը, վարդագույնը, շագանակագույնը[43]: Իգլտոնի դիտարկումներն ու իր իսկ կողմից ներկայացված քրդական գորգերը հաստատում են մեր այն տեսակետը, որ քրդերի մոտ կուտակված ու XIX-XX դարի սկզբներին վերաբերող գորգերի ու կարպետների գերակշիռ մասը իրականում պատկանում է հայոց գորգագործական մշակույթին: Կարծում ենք, եթե արտերկրի գորգագետների ճնշող մեծամասնությունը տեղյակ չէ խնդրո առարկա տարածաշրջանի պատմությանն ու հարակից գիտություններին, ապա մենք չենք պատկերացնում, որ Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում տասնյակ տարիներ շարունակ ԱՄՆ դեսպան հանդիսացած դիվանագետը անտեղյակ էր դրա

---

[41] **Պողոսյան Ա.**, 2008, ԺԲ, 63–79:

[42] Kurdish Carpet and Kelim by **William Eagleton,** տես՝ http://rugnotes.blogspot.com /2005/04/kurdish-carpet-and-kelim-by-william.html:

[43] Տես օրինակ՝ **William Eagleton,** The Emergence of a Kurdish Rug Type Oriental Rug Review, Vol. 9, No. 5 http: //www. rugreview.com/ 95kurd.htm, նկ. 2 ,3, 5:

աշխարհաքաղաքական նկարագրին վերաբերող անցուղարձերից ու ժողովրդագրական գործընթացներից: Ուղղակի այս հետազոտողը միտումնավոր անտեսել է հայոց պատմական ներկայությունը Արևմտյան Հայաստանում ու Վանա և Ուրմիա լճերի ավազաններում:

Որոշ գորգագետների այսպիսի ակնհայտ միակողմանի մոտեցումն ու ընդհանրապես հայոց կողմից առաջավորասիական, փոքրասիական ու կովկասյան գորգագործական կենտրոններում ունեցած ներդրումների թերագնահատման կամ անտեսման փաստը, ինչպես նաև դրանց նշանակության մասին անբավարար պատկերացում ունենալը նկատել են նաև արտերկրի մի շարք ուսումնասիրողներ ևս, մասնավորապես Յան Բեննետը[44], Մուրեյ Էյլանդը[45], Ֆիլբերտո Բոնկոմպագնին[46], Ստիվեն Պրայզը[47], Ջիմ Ալենը[48], Բրայան Մորեհաուզը[49] և ուրիշներ:

Ինչ վերաբերում է խնդրո առարկա տարածաշրջանների հայոց ու քրդական գորգերի տարբերակման հարցին, ապա այստեղ առաջնային նշանակություն ունի դրանց տեխնոլոգիական ու գունաերանգային առանձնահատկությունների բացահայտումը: Այս առումով հայտնի է, որ որոշակի տարածաշրջանների, օրինակ Բագրևանդի, Բերկրիի ու Բայազետի՝ այսինքն Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական տարածաշրջանների ու Վասպուրականի արևելյան ու հյուսիս-արևելյան գավառների քրդական գորգերն ու կարպետները բնորոշվում են գունային երանգներում գազարագույնի, դեղնավունի ու նարնջագույնի գերակշռությամբ[50]: Աղձնիքում, մասնավորապես Բաղեշում ու մերձակա տարածքներում, որտեղ հատկապես հիմնավոր էին իրենց զգում քրդական ցեղերը, XVII դ. թուրք ուղեգիր Էվլիա Չելեբին ներկայացնելով նրանց առանձնահատկությունները, նշել է, որ «այդ երկրին հատուկ է դեղնագույն ներկը[51]: Վերը հիշատակված տնայնագործական համագումարում, հայ նշանավոր արվեստաբան Գարեգին Լևոնյանը անդրադառնալով քրդական գործվածքների գունային առանձնահատկություններին, նույնպես շեշտել է դրանց միջոցով այդ գործվածքները տարբերակելու հնարավորությունը[52]: Քրդական գորգերին դեղնավուն ե-

[44] **Йан Беннет, Малькольм Хазлан,** 2003, 158–159:

[45] An introducti to Kurdish rugs and other weavings.Book Review bu **Murray L.Eiland** http://www.rugreview .com /orr/9-2-42.htm:

[46] **Filiberto Boncompagni,** Of Carpets and Paintings /Posted by on 01-05-2002 11:44 PM:http: //www. turkotek. com/salon_00080/t2s80.htm/:

[47] http://www.turkotek. com/ misc _00090 /anatolian_turkmen.htm:

[48] Armenian Rugs Without Inscriptions by: Jim Allen՝ տես http://www.kunstpedia.com/articles /armenian-rugs-without-inscriptions.html:

[49] http://www.turkotek.com/misc_00090/anatolian_turkmen.htm:

[50] Տես՝ **Kurdish Rugs and Related Weavings - an 8000 Year Weaving Tradition?by Michael Wendorf,** http://www.turkotek.com/salon_00088/salon.html:

[51] **Էվլիա Չելեբի**, 1967, 200:

[52] **Լեոնեան Գ.,** 1909, 219–234:

րանգների բնորոշ լինելու մասին, ինչպես տեսանք, տեղեկացնում է նաև Իգլտոնը: Անշուշտ, դեղնավունն ու դրա երանգները տեղ են գտել նաև հայոց բնորոշ գորգերի գունային համակարգում, սակայն դրանք ներկայացված են չափավոր սահմաններում ու գերիշխող չեն մյուս գույների նկատմամբ: Բնականաբար, տարբերակումների համար շատ կարևոր են նաև հայոց գորգերին բնորոշ գույների մասին սկզբնաղբյուրներում եղած տեղեկությունները: Մասնավորապես, Վասպուրականի գործվածքների գունաերանգների մասին նշվում են «բաց կապույտ, մուգ կապույտ, լաջվարթ, մանիշակագույն, զեյթունի գույն, սրճագույն, սև, դեղին գույները»[53]: Բնականաբար, որպես տարբերակիչ գործոն է նաև գեղազարդման համակարգում տեղ գտած զարդերի ու հորինվածքների մատուցման առանձնահատկությունները:

Քրդերի գործած գորգերի առանձնահատկություններից է նաև դրանց գեղազարդման համակարգում երկրաչափական խոշոր, կեռիկազարդ հորինվածքների առկայությունն ու գործվածքի որակական ցածր հատկանիշները: Այդ գործոնները նույնպես թույլ են տալիս որոշակի տարածաշրջանների դեպքում տարբերակել հայոց ու քրդական գործվածքները[54]:

Հարավ-արևելյան Վասպուրականի, ինչպես նաև դրանց մերձակա Սոուջբուլաղի քրդական գորգագործական կենտրոններին վերաբերող գորգերի գեղազարդման համակարգերը, դատելով հրապարակված նմուշներից, աչքի են ընկնում նաև բուսածաղկային ու ավելի մանր երկրաչափական զարդերով և գունային համեմատաբար ներդաշնակ գունաերանգներով: Այս վերջին դեպքում է, որ չափազանց դժվարին է դառնում հայոց ու քրդերի գործած գորգերի տարբերակումը՝ մանավանդ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդ տարածաշրջանը համարվում էր Պարսկաստանի առավել հոծ հայ բնակչություն ունեցողներից մեկը[55]: Սա նաև այն տարածաշրջաններից է, ուր հայ հանրույթը ակտիվորեն է զբաղվել գորգագործական մշակույթով ու դրա վկայությունները բազմատեսակ են՝ դրանցից մեկն էլ տեղի Ռահվար հայաբնակ գյուղի գերեզմանոցի տապանաքարերից մեկն է /**նկ. 1**/[56]:

Գորգերի տարանջատմանետ կապված այսպիսի խնդիրները առկա են նաև պատմական Հայաստանի բազմաթիվ այլ տարածաշրջանների՝ մասնավորպես Դերսիմի գորգագործական կենտրոններին, որտեղ, ինչպես նշել են ականատեսները, XX դ. սկզբներին հայերն ու քրդական ցեղերի մի մասը գործում էին առաջնակարգ գորգեր ու կարպետներ[57]:

---

[53] **Պողոսյան Հ.**, 46:

[54] http://www.turkotek.com/salon_00087/salon.html:

[55] **Շերմազանյան Գալուստ**, 1890, 110:

[56] **Gregorian T. Arthur, Gregorian Joyce Hampshire**, 1987, 9:

[57] **Պողոսյան Ա.**, 2012 , Ա, 59, 63, 64:

Տեխնոլոգիական ոլորտում էլ տարբերություններից կարևորը քրդերի մոտ երկուսից ավել միջնաթելերի օգտագործման ավանդույթն էր ու գործվածքի ընդհանուր կոպտությունը: Առանձնահատկություններ կան նաև գորգի եզրային փաթույթների հյուսվածքում՝ դրանք արվում են համեմատաբար հաստ թելերով և գորգի ընդհանուր հյուսվածքին ամրացվում են 6-10 հենքաթելերի շարք ընդգրկող խորությամբ: Անշուշտ, ասվածները չեն վերաբերում քննարկվող տարածաշրջանի գորգագործական բոլոր կենտրոններին, մանավանդ մեր պարագայում, երբ բացակայում են դաշտային ազգագրական նյութերն ու ծագումնաբանական հավաստի տվյալներ ունեցող գորգերի նմուշները:

Վասպուրականի հարավային ու հարավ-արևելյան գավառներին բնորոշ գորգերի տիպերի մասին: Ելնելով վերն ասված սկզբունքներից, փորձենք անդրադառնալ Վասպուրականի մեզ հետաքրքրող գորգագործական կենտրոններին վերագրված գորգերի ծագումնաբանական ու տիպաբանական խնդիրներին: Դրանք աչքի են ընկնում գեղազարդման համակարգերի բազմազանությամբ, թեև ըստ էության, ակնհայտորեն գերակշռում են բուսածաղկային ու երկրաչափական խոշոր հորինվածքները: Բուսական ու բուսածաղկային հորինվածքներով գորգերի տարածման հարցում որոշակի նշանակություն է ունեցել Պարսկաստանի գորգագործական կենտրոնների հետ եղած սերտ շփումները: Կարևոր հանգամանք էր նաև այն իրողությունը, որ Սեֆյանների պալատական արհեստանոցներում /ինչպիսին որ նաև Օսմանյան պալատում էր/ մեծ տոկոս էին կազմում հայ գորգագործ մասնագետները, որոնք այսպես թե այնպես կապված էին Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերի հետ, որոնց թվումն են Ուրմիա լճի ավազանի շուրջ եղած հայոց գորգագործական կենտրոնները: Այս պարագայի առումով, ավելորդ չեմ համարում շեշտել նաև այն, որ արևմտյան և հյուսիս արևմտյան Պարսկաստանի գորգագործական կենտրոններում հայոց բնորոշ կրկնակի հանգույցը հայտնի էր «**արմանի բաֆ**»/այսինքն հայկական աշխատանք կամ **«հայկական հանգույց»** ԱՊ/ անվանումով[58]: Իրանցի մասնագետներն այդ ամենը բացատրում են նրանով, որ «այդ գորգագործների նախնիները XVII դ. Կովկասից և Հայաստանից Իրան ներգաղթած հայերն են, որոնք էլ վերոհիշյալ գորգագործական կենտրոններում, մասնավորապես Մալահերում ու մերձակա բնակավայրերում գործել են առավելապես «**Հերաթ**» /մեր տարբերակումով՝ «**Գլաձոր**»/ զարդով գեղազարդված գորգեր[59]: Հայկական հանգույցով գորգեր գործելու ավանդույթը, բացի վերոհիշյալ գորգագործական կենտրոններից, նկատելի տեղ է զբաղում նաև Սուլթանաբադում, Անջիլասում, Լիլահանում, ինչպես նաև Ուրմիա լճի շրջակայքի գորգագործա-

---

[58] **Javad Nassiri M.**, 2002, 25: **Ավ. քահանա Եղզարեան,** 1963, 32:

[59] **Javad Nassiri M.**, 2002, 25:

կան կենտրոններում՝ Մարաղայում, Ուրմիայում, Սալմաստում, Մարանդում և այլն[60]:

Այսպիսով, հիմք ունենալով Ուրմիա լճի ավազանի և Վասպուրականի արևելյան ու հարավ արևելյան գորգագործական կենտրոններին վերաբերող պատմազգագրական ու ժողովրդագրական բոլոր հատկանիշները, կարող ենք ներկայացնել տարածաշրջանում լայն տարածում ունեցած գորգերի մի շարք տիպեր, որոնք նաև կազմում են հայոց գորգագործական մշակույթի բաղկացուցիչ մասն ու հայտնի են նաև պատմական Հայաստանի մյուս գորգագործական կենտրոններում: Այստեղ մենք չենք անդրադառնալու համահայաստանյան տարածում ունեցած գորգերի տասնյակ այն տիպերին, որոնք բնականաբար գործում էին նաև խնդրո առարկա գորգագործական կենտրոններում: Մենք ներկայացնում ենք միայն այն տիպերը, որոնց տարածման հիմնական կենտրոնների թվում նաև դրանք են, կամ էլ մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն դրանց ավանդույթների ձևավորման վայրերն են:

ա/ Բուսածաղկային հորինվածներով բնորոշվող գորգեր:

«Աղբակ» տիպ: Բազմաթերթ վարդակներով գեղազարդված գորգերն են, որոնք հայտնի են բազմաթիվ տարբերակների տեսքով: Դրանք մասնագիտական գրականության մեջ տարբերակված են զանազան անվանումներով՝ «Ավշան», «Հաքյարի», «Համադան» և այլն: Մեր տիպաբանության համակարգում այն տարբերակել ենք **«Աղբակ»** ընդհանրացված անվանումով, նկատի ունենալով այդ տիպի ու դրա տարբերակների Վասպուրականի արևելյան գավառներին ու մասնավորապես այդ գավառի գորգագործական կենտրոններին բնորոշ լինելը: Այս գորգերի մի շարք տարբերակների գեղազարդման համակարգում կարևորված է նաև **«Շահ Աբաս»** վարդակը: Այս տիպին պատկանող գորգերը բնորոշվում են գունային երանգների ու հորինվածքների հաջող ներդաշնակությամբ, ինչպես նաև խոշոր չափերով: Աղբակի, Սալմաստի ու նաև Սոուջբուլաղի կամ Մահաբաղի գորգագործական կենտրոններում տարածում ունեցած այս տիպը, գորգերի ու կարպետների այլ տիպերի հետ միասին XIX դ. երկրորդ կեսերին լայն տարածում է ստանում նաև Վայքում, որտեղի նմուշների հիման վրա էլ հանգում ենք հիշյալ եզրակացություններին[61]: Նմանօրինակ XIX դ. առաջին կեսին վերաբերող մի նմուշ պահվում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Գանձատուն» թանգարանում/ **նկ. 2**/[62]: Ըստ էության, խնդրո առարկա տարածաշրջաններին բնորոշ մի օրինակ էլ կարելի է համարել նաև Ալբերտո Լեվիի հավաքածուի գորգերից մեկը, որը գործված է XIX դ. կեսերին, վերաբերում է Սոուջբուլաղի գորգագործական կենտրոններին և ինչպես նշել է Լևին, ու-

[60] **Eric Aschenbrenner**, 1995, 8,12,14,40,48.59,74:

[61] **Պողոսյան Ա.**, 1984, 73–74:

[62] Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «**Գանձատուն**» թանգարան, գորգի ֆոնդ, № 60:

նի քրդական գորգերին բնորոշ գեղազարդման մանրամասեր ու դեղին հիմնագույն[63]:

«**Կենաց ծառ»** տիպ: Նույնպես հայտնի է բազմաթիվ տարբերակների տեսքով: Վասպուրականի այս գորգագործական կենտրոններում լայն տարածում ունեին հատկապես «կենաց ծառ» ճյուղատարած խոշոր հորինվածքներով գեղազարդված գորգերը: Դրանց մասին պատկերացում կազմելու հարցում տիպական նմուշ կարող է հանդիսանա Շարամբեյան կենտրոնի Հայաստանի Ժողովրդական արվեստի թանգարանում պահվող գորգը, որն իր կատարման տեխնոլոգիաներով միանգամայն համապատասխանում է Աղբակ-Ուրմիա լճի ավազան տարածաշրջանների գորգագործական ավանդույթներին **/նկ. 3**/[64]: Դա կապույտ հիմնագույնով է ու ամբողջությամբ ծածկված է ճյուղատարած կենաց ծառի կանոնավոր շարքերով: Ի դեպ այդ նույն թանգարանում պահվում է նաև նմանատիպ մեկ այլ գորգ, որի գեղազարդման համակարգի գունային երանգներն ու մանավանդ լայն եզրագոտու գազարագույնն ու նաև արաբական թվանշաններով թվագրված լինելը ենթադրում դրա այդ նույն տարածաշրջանից լինելն ու նաև քրդական ծագումը:

Խնդրո առարկա տարածաշրջաններին բնորոշ ու **«կենաց ծառ»** հորինվածքով գեղազարդաված գորգերի մի տարբերակում էլ այդ նախշերը ներկայացվում են շրջանակներում ամփոփված տեսքով: Մեր ձեռքի տակ եղած նմուշները՝ Հայաստանի ժողովրդկան արվեստի ու Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանում պահվող երկու գորգ, որոնք գործել են XIX դ. վերջին ու XX դարի սկզբներին, թույլ են տալիս շեշտել, որ դրանք ըստ էության վերաբերում են գորգագործական առավել հարուստ ու զարգացած ավանդույթներ ունեցող կենտրոններին, որպիսինն էին պատմական Աղբակն ու նրան մերձակա գավառները, հատկապես Սալմաստը /**նկ**.4/[65]:

Գորգերի գեղազարդման այս սկզբունքը բավականաչափ լայն տարածում ուներ պատմական Հայաստանի արևելյան նահանգների գորգագործական կենտրոններում՝ մասնավորապես Վասպուրականի հյուսիս-արևելյան, ինչպես նաև Նախիջևանի, Գողթան գավառի, Վայքի գորգագործական կենտրոններում: Կենաց ծառի այդ տարբերակով գեղազարդված գորգեր հայտնի էին նաև Արցախի, ինչպես նաև Շամախու գորգագործական կենտրոններում: Ըստ էության, այս դեպքում դժվար է հետևել դրա արեալային տարածման գործընթացներին, սակայն ակնհայտն այն է, որ այդ գորգերն իրենց եզրագոտիների ու գեղազարդման հիմնական հորինվածքի

---

[63] Alberto Levi, 'Renewal and Innovation: Iconographic Influences on Kurdish Carpet Design', Hali, vol. 15, no. 4 (London, August - September 1993): 84–93.

[64] Հ. Շարամբեյան կենտրոն, Հայաստանի ժողովրդական արվեստի թանգարան, գ/հ 10548: Ուրմիա լճի ավազան- Աղբակ, Գողթան գավառ, XIX դ., բուրդ, 280*165:

[65] Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, գորգի ֆոնդ, գ/հ 6938/19:

մանրամասերի առումով առավել բնորոշ են Վասպուրականի հյուսիս-արևելյան գորգագործական կենտրոններին:

«Նշանախշով» տիպ: Հայտնի է տասնյակից ավել տարբերակներով ու տարածված է գորգագործական բոլոր կենտրոններում: Այս դեպքում մենք նկատի ունենք քիչ երկարավուն, մանր վարդակներով, կամ վանդակներում ամփոփված խաչազարդով երիզված նշանախշով գեղազարդված գորգերը: Հայաստանի թանգարաններում ներկայացված ավելի քան մեկ տասնյակ նմուշներից, խնդրո առարկա տարածաշրջաններին է վերաբերում Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող այս նմուշը **/նկ. 5**/[66]: Այն գործել են 1880-ական թվականներին Վայքի Շատին գյուղում, որի բնակիչները Սալմաստից տեղափոխված հայերն են:

«Շեղանկյունազարդով» բնորոշվող գորգեր: Հայոց գորգագործական մշակույթի գեղազարդման համակարգում ավանդական են ու մեծ տեղ ունեն երկրաչափական խոշոր զարդերից կազմված հորինվածքները, մասնավորապես կեռիկներով կամ սղոցատիպ ատամներով երիզված շեղանկյունատիպ ու բազմանիստ զարդերից կազմվածները: Դրանք հավասարապես բնորոշ են նաև կարպետների գեղազարդման համակարգին ու նկատի ունենալով, որ դրանք հատկապես լայն տարածում են ունեցել խնդրո առարկա տարածաշրջանների հայոց գորգագործական կենտրոններում, ինչպես նաև քրդական տարրերի միջավայրում, հարկ ենք համարում քիչ ավելի հանգամանալից անդրադառնալ այդօրինակ հորինվածքներով գեղազարդվածներին:

Այսպիսի գորգերը մեծ խումբ են կազմում ու դրանում ներառված են տասնյակից ավել գորգերի տիպեր: Նշենք, որ սա այն խմբերից է, որին վերաբերող մի նմուշ պատկերված XI դարին պատկանող Կարսի ավետարանի մանրանկարներից մեկում **/նկ. 6**/[67]:

Գեղազարդման այս տարրը Վասպուրականի մեզ հետաքրքրող գորգագործական կենտրոններում առավել լայն տարածում ունեցողներից է, լինում է կեռիկազարդ ու սղոցատիպ եզրերով և հանդիսանում է տվյալ գորգի գեղազարդման հիմնական տարր: Դրանք պատկերվում են մեկ կամ մի քանի շարքերով ու ինչպես նախորդ դեպքերում էր՝ բնորոշվում են գունային երանգների ու տեխնոլոգիական հատկանիշների տեղական առանձնահատկություններով: Այս հորինվածքների սղոցատիպ եզրերով տարբերակվող գորգերի մեր տիպաբանությամբ **«Ճարտար»** անվանակոչված տիպը չափազանց լայն տարածում ուներ Արցախի, Սյունիքի, Ուտիքի և Ղարաղաղ-Արաքսպարի գորգագործական կենտրոններում: Ըստ հրապարակված նմուշների, այն հայտնի էր նաև Վասպուրականի հարավ արևելյան ու ընդհանրապես Ուրմիա լճի ավազանի գորգագործական կենտրոններում: Այստեղ դրանք առանձնանում են շեղանկյունազարդերի գեղա-

[66] ՀՊԹ, գ/հ 8433:

[67] **Измайлова Т.А.**, 1979, պատկեր 136:

զարդման համակարգի ու դրանց մանրամասերի մատուցման առանձնահատկություններով՝ շեղանկյուն շրջանակում բացակայում են խաչաձև դասավորվածությամբ ներկայացված վարդակները:

Այս հորինվածքի կեռիկներով եզրագծված տարբերակով գեղազարդված գորգերն ու մանավանդ կարպետները բնորոշ են նաև քրդական գորգագործական կենտրոններին: Այստեղ ներկայացված նմուշը ակնհայտորեն կրում է քրդական գորգագործական մշակույթին բնորոշ գունային հատկանիշներն ու այդ առումով թույլ է տալիս մեզ որոշակի հստակություն մտցնել խնդրո առարկա գորգագործական կենտրոններում գործված նմանատիպ գորգերի ծագումնաբանական հարցերում **/նկ. 7**/: Ընդ որում, ի տարբերություն սղոցատիպ եզրերով շեղանկյունատիպ հորինվածքի, այս վերջինս համընդհանուր տարածում ունի հայոց ու քրդական գորգագործական կենտրոններում: Այս խմբին վերաբերող մի շատ ուշագրավ նմուշ է Վիլյամ Իգլետոնի սեփականություն հանդիսացող գորգը, որն ըստ հեղինակի տված տեղեկությունների, ձեռք է բերվել Սղերդում:

Այս, ինչպես նաև բազմանիստ հորինվածքի մեկ կամ մի քանի շարքերով գեղազարդված կարպետները Շիրակի, Արագածոտնի, Բագրևանդի քրդերի մոտ տարբերակվում են «**արմանի», «ամանի» ու «յամանի»** անվանումներով: Դրանք բոլորն էլ, ըստ Շիրակում և Արագածոտնում մեր դաշտային հետազոտությունների ընթացքում քրդերի տված մեկնաբանություններին՝ նշանակում են հայկական[68]:

«Խաչազարդով» տիպ: Այս տարածաշրջաններին բնորոշ գորգերի թվում հատկապես ուշագրավ են խաչազարդով բնորոշվողները: Այս առումով մենք առանձնացնում ենք մասնագիտական գրականության մեջ Իրանի հյուսիս-արևմտյան տարածաշրջանների բախտիարաբնակ գորգագործական կենտրոններին վերագրվող մի տիպ **/նկ.8** /, որին տեղայնացնում են նաև Ուրմիա լճի ավազանի հարավային ու հարավ արևելյան մասերում՝ Սոուջբուլաղում: Այս տիպի գորգերի գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրը հավասարաթև խաչն է՝ շեղանկյունատիպ շրջանակում ամփոփված տեսքով: Ընդհանրապես՝ խնդրո առարկա գորգագործական կենտրոններում, ըստ էության, չափազանց հարգի էր այս զարդն ու այն մատուցվում էր ինչպես հիմնական հորինվածք, այնպես էլ լրացուցիչ՝ սակայն ակնառու տեղ գրավող գեղազարդման տարր: Տրամաբանորեն պետք է հասկանալի լինի, որ խաչազարդի ներկայությունը իսլամ դավանող էթնիկական տարրերի մշակութային համալիրներում թեև ուներ սոսկ զարդի նշանակություն, այնուամենայնիվ, անընդունելի էր այդ տարրերի կրոնական առաջնորդների համար, մանավանդ այն դեպքերում, երբ դրանք հանդես են գալիս որպես հիմնական հորինվածք: Ասվածի առնչությամբ ուշագրավ է խաչազարդով գեղազարդված գորգի մի նմուշ, որը հրապարակել է Մայքլ Վենդորֆը **/նկ.9**/: Այստեղ սղոցատիպ եզրերով բազմանիստում ամ-

---

[68] **Պողոսյան Ս.**, ԴԱՆ, տ. 2, 98: **Пиралов А. С.**, 1913, 65.

փոփված խաչազարդ հորինվածքների արանքներում գորգագործուհին գործել է նաև հայերեն մի քանի տառ՝ գուցե իր անուն ազգանվան սկզբնատառերը, սակայն այդուհանդերձ, այստեղ էականը դրանց առկայությունն է, որը հաստատում է դրանց ակունքներում հայ հանրույթի ներկայության փաստն ու նաև այն՝ որ քրդական վերնախավի համար անհրաժեշտ գորգերի մի մասը գործել են նրանց մոտ ծառայության եղած հայուհիները[69]: Ընդհանրապես, հավասարաթև խաչազարդով գեղազարդված գորգերն, ըստ էության, հայոց գորգագործական մշակույթին բնորոշ հնամենի տիպերից են ու դրա վկայություններն էլ XI-XIII դարերին վերաբերող ձեռագրերի մանրանկարներում եղած խորանազարդ գորգապատկերներն են: Այդ առումով փայլուն նմուշ է 1211 թվականին գրված Հաղպատի Ավետարանի Ղուկասի ավետարանի անվանաթերթի խորանազարդ գորգը /**նկ.10**/[70]: Գորգերի այս տիպը պատմական Հայաստանում ուներ համընդհանուր տարածում ու դրանց վերաբերող հայատառ, թվակիր գրություններով նմուշներ պահվում են Հայաստանի թանգարաններում /**նկ11**/[71]: Կարևոր է, որ դրանց մի մասը, մասնավորապես այստեղ ներկայացված 1844 թվականին գործված նմուշն իր գունային ու տեխնոլոգիական հատկանիշներով առավել բնորոշ է Վասպուրականի արևելյան և Զանգեզուրի գորգագործական կենտրոններին: Հաշվի առնելով մեր այս դիտարկումները, կարծում ենք, որ այս տիպի գորգերի առկայությունը Իրանի հյուսիս արևմտյան գորգագործական կենտրոններում ի հակակշիռ ընդունված տեսակետների՝ մասնավորապես Մայքլ Վենդորֆի և Մարլա Մալետի պնդումներին, պետք է համարել տեղի հայերի գորգագործական մշակույթի արդյունք[72]:

«Մեմլինգ» տիպ: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններին բնորոշ տիպերից մեկն էլ **«Մեմլինգ»** տիպի գորգերն են: Սա փոքրասիական ու պատմական Հայաստանի գորգագործական կենտրոններում համընդհանուր տարածում ունեցած տիպերից է ու ամենուր ուներ իրեն բնորոշ հիմնական հորինվածքի, լրացուցիչ մանրամասների մատուցման ու գունաերանգային առանձնահատկություններ: Որպես քրդական գորգ հրապարակված նմուշները հիմնականում վերաբերում են Սուլջբուլաղի /**նկ 12**/[73], Վասպուրականի հարավ արևելյան գավառների, Սղերդի ու Դերսիմի գորգագործական կենտրոններին ու այս դեպքում ևս դրանցում կարել է բացահայտել զուտ քրդական ավանդույթներին բնորոշ-

---

[69] http://www.turkotek.com/salon_00088/s88t3.htm, Posted by **Richard_Tomlinson** on 08-16-2002 09:10 AM:

[70] Հաղբատի ավետարանը, 2012, 49:

[71] Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, գործվածքի ֆոնդ, գ/հ 3665:

[72] **Michael Wendorf,** Kurdish Rugs and Related Weavings - an 8000 Year Weaving Tradition? , **Marla Mallett,** Technique Generated Designs and their Mutant Offspring http://www.marlamallett.com/ archetyp.htm:

[73] http://rugrabbit.com/Item/nice-kurdish-memling-gul-runner-c1900-great-saturated-natural-dyes-and-excellent-original-condi

ներն ու դրանք տարանջատել հայոց վերաբերողներից: Ամեն դեպքում, հատկանշականն այն է, որ այդ տարածքներում ստեղծված այդ տիպի գորգերը տեխնոլոգիական ու գեղարվեստական հատկանիշներով զիջում են Հայաստանի հյուսիս արևելյան գորգագործական կենտրոններում գործվածներին:

Ամփոփելով վերն ասվածներն ու հենվելով եղած փաստարկներին, կարող ենք եզրակացնել, որ պատմական Հայաստանի Վասպուրական նահանգի հարավ արևելյան ու արևելյան տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններում պահպանվել են հայոց գորգագործական մշակույթի հնամենի ավանդույթները: Դրանք կրելով պատմական Հայաստանում ծավալված ու բազում դարեր շարունակված աշխարհաքաղաքական գործընթացների ազդեցությունը, նաև հսկայական ազդեցություն են թողել քրդական ցեղերի գորգագործության վրա: Ըստ այդմ էլ՝ այդ ավանդույթների հետագա ուսումնասիրումը հնարավորություն կտա առավել ամբողջական պատկերացում ստանալ հայոց գորգագործական մշակույթի ընդհանուր պատկերի մասին ու միաժամանակ բացահայտել տարածաշրջանում քրդական գորգագործական մշակույթի իրական դերն ու նշանակությունը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աղոնց Ն., – 1996, Հայկական հարցը, հատոր Ա, Եր., 1996:
Աղոնց Ն., – 1987, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987:
Ա-դօ, – 1912, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912:
Ալպոյաճեան Ա., – 1950, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կաhիրե, 1950:
Ավ. քահանա Եղգարեան, – 1963, Իրանի Չհարմհալ գավառը, Թեհրան, 1963:
Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, աշխատասիրութեամբ հայր **Ղուկաս Վարդապետի Ինճիճեան**, Ասիա, հատ. Ա., ի Վենետիկ, 1806:
Բայբուրդյան Վ., – 2008, Քրդերը, հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Եր., 2008:
Դավթյան Ս., – 1981, Դրվագներ հայկական միջնադարյան կիրառական արվեստի պատմության, Եր., 1981:
Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք առաջին, **Ղուկաս Կարնեցի**, հատոր Ա, 1780-1785, աշխատասիրությամբ Վարդան Գրիգորյանի, Եր., 1984:
Էվլիա Չելեբի, – 1967, Ուղեգրություններ .- Թուրքական աղբյուրներ, Գ, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Ա.Խ. Սաֆրաստյանի, Եր., 1967:
Էփրիկյան Հ.Ս., – 1903, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Ա, Վենետիկ, 1903:
Թեմուրճյան Վ., – 1955, Գորգագործությունը Հայաստանում, Եր., 1955:
Թոխմախյան Արսեն, – 1881, Հայրենիքի պահանջները և հայ գյուղացին/հրապարակախօսութիւն կատարված 1881 թ. մայիսի 24-ին կրկնված յունիսի 12-ին Արծրունու թատրոնում/, Թիֆլիս, 1881:
Թովմա Արծրունի և Անանուն, – 1985, Պատմություն Արծրունյաց տան /բնագիրը

հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ, և ծանոթագր. Վ. Մ. Վարդանյան/, Եր., 1985:
Լոռնեան Գ., – 1909, Ոճը և գույները հայ գործուածքի մեջ.- Տնայնագործական համագումար, Թիֆլիս, 1909:
Հ. Շարամբեյան կենտրոն, Հայաստանի ժողովրդական արվեստի թանգարան, գ/հ 10548:
Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, գորգի ֆոնդ, գ/հ 6938/19:
Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան, գործվածքի ֆոնդ, գ/հ 3665:
Հակոբյան Թ., – 1984, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Եր., 1984:
Հակոբյան Հր., – 1975, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, գիրք 1, Եր., 1975:
Հակոբյան Հր., – 1982, Վասպուրականի մանրանկարչությունը, գիրք 2, Եր., 1982:
Հաղբատի ավետարանը, – 2012, հեղինակ կազմող՝ **Կարեն Մաթևոսյան**, մասնակից հեղինակ՝ Գայանե Էլիազյան, Եր., 2012:
Յակուտ ալ-Համավի, – 1965, Աշխարհագրական բառգիրք.- Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Եր.,1965:
Մ.Ա., – 1890, Թուրքիայի հայերը և նրանց դրացիները, Մարսելլ, 1890:
Մանուկյան Արամ, – 1990, Յուշեր, Եր., 1990:
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «**Գանձատուն**» թանգարան, գորգի ֆոնդ, **№ 60**:
Միրախորյան Մ., – 1885, Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառս Արևելյան Տաճկաստանի, մասն Բ, Կ.Պոլիս, 1885:
Շերմազանյան Գալուստ, – 1890, Նիւթեր ազգային պատմութեան համար, երևելի հայկազունք ի Պարսկաստան աշխատասիրութեամբ Գալուստ Շերմազանեանի, Ռոստով, 1890:
Պողոսյան Ա., – 1984, Դաշտային ազգագրական նյութեր, Տետր 1, գիտարշավ Վայք, 1984:
Պողոսյան Ա., – 2008, «Պազիրիկ» գորգի ծագումնաբանության մասին.- **«Էջմիածին»,** նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2008, ԺԲ:
Պողոսյան Ա., – 2012, Դերսիմի հայոց գորգագործական մշակույթի մասին /պատմազգագրական ակնարկ/.- «Էջմիածին», 2012, Ա:
Պողոսյան Ա., – 2013, «Պազիրիկ» գորգի ծագումնաբանության մասին.- **«Էջմիածին»,** նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2008, ԺԲ:
Պողոսյան Ա., – 2013, «Պազիրիկ» գորգի ծագումնաբանության մասին /հայերեն և ագլերեն լեզուներով/, Եր., 2013:
Պողոսյան Հ. Մ., – 1998, Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900), Եր., 1988:
Տնայնագործական համագումար, – 1909, Թիֆլիս, 1909:
Րաֆֆի, Ուղեգրություններ, Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի.- Երկերի ժողովածու, հ. 9:
Փափազյան Հ., – 1953, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հաաաստանի, Ադրբեջանի և արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին/10-րդ դ./.- ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, Եր., 1953, էջ 78-79:
Измайлова Т. А., – 1979, Армянсакая миниатюра XI века, М., 1979, պատկեր 136:

Йан Беннет, Малькольм Хазлан, Ковры и коврики.-Антиквариат, энциклопедия мирового искусства, изд. Белый город, Москва, 2003 , стр. 158-159:
Мкртчян Ш., – 1989, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха /второе издание/, Ер., 1989.
Пиралов А. С., – 1913, Краткий очерк кустарных промысел Кавказа, издание второе, С. Петербург, 1913.
Шараф хан Бидлиси, – 1967, Шараф наме, М., 1967:
Aschenbrenner Eric, – 1995, Iranian Town and Village Carpets and Rugs,Tehran, 1995, էջ 8,12,14,40,48.59,74:
Gregorian T. Arthur, Gregorian Joyce Hampshire, – 1987, Armenian Rugs from Gregorian Collection, Copyright, 1987.
Javad Nassiri M., – 2002, The Persian Carpet, Roma, 2002.
Javad Nassiri M., – 2002, The Persian Carpet, Napoli, 2002.

АШХУНДЖ ПОГОСЯН
Кандидат исторических наук
Центр экспертизы культурных ценностей
ashxung@rambler.ru

О КОВРОТКАЦКОЙ КУЛЬТУРЕ ЮГО-ВОСТОЧНЫХ ПРОВИНЦИЙ ВАСПУРАКАНА

РЕЗЮМЕ

Васпуракан был одной из крупнейших областей исторической Армении и занимал на северо-востоке территорию от восточного побережья озера Ван до Нахиджевана, Гохтана и Аракспара/Карадаг/, а на востоке и юго-востоке до озера Урмия и бассейна верхнего течения, восточного Тигра. Васпуракан составлял центральную часть одного из (раннеармянских) царств Урарту со столицей Тушпа /город Ван/.

Различные сведения, в частности, ассирийские, указывают, что в этом регионе наряду с другими видами промыслов традиционно было развито и ковроткачество. Мы считаем, что при изучении истории ковроткачества Васпуракана ключевое значение имеет ковер «Пазирик», который по нашему мнению создан именно в этом регионе. О развитой традиции ковроткачества Васпуракана сообщают средневековые письменные источники. Например, анонимный автор X века в своем труде «Худуд аль-Алам» сообщает, что города Хой, Беркри, Ахлат были известными центрами ворсового и безворсового ковроткачества. Арабский географ Якут аль-Амави (1178-1229 гг.) повествует о том, что в Ване ткали большие ковры. Некоторые представления о художественных особенностях позднесредневековых традиций васпураканских ковров можно найти в миниатюрах XIII-XVI веков, созданных в скрипториях Васпуракана /Востане, Албаке, Хизане, Хлате, Арчеше, Арцке, Ахтамаре и других/. В частности, в миниатюрах художников Закарии, Рстакеса, Церуна, Киракоса, Ованнеса изображены фрагменты ковров, представляющих некоторые орнаментально-композиционные и цветовые особенности ковров того периода. Однако, более многочисленные письменные источники относятся к XIX веку и началу XX в. В трудах Г. Инчичяна, М.Мирахоряна, С.Эприкяна, А. Тохмахяна и других, нашли место сведения об экономической деятельности населения Васпуракана, и в этом аспекте ковроткачеству и его особенностям уделяется особое внимание.

Юго-восточная часть Васпуракана - исторический Албак с первых веков нашей эры до середины XI века был доменом Арцрунидов - одного из

влиятельнейших княжеских домов исторической Армении. После нашествия сельджуков и других восточных кочевых племен, в течение нескольких веков в регионе, и вообще в исторической Армении изменился демографический спектр, изменяются также многие исконно армянские топонимы, в частности юго-восточную часть Васпуракана стали называть Хакяри. Со второй половины XIX века Васпуракан был разделен на две части, после чего Албак и соседние провинции были включены в состав санджака Хакяри. Эти территории наряду с армянами, населяли также курдские племена, турки, айсоры и другие народности. После геноцида армян, там остались только курды и турки.

В последние десятилетия резко возрос интерес к курдским коврам. При этом, авторы ряда исследований связывают возникновение и развитие ковроткачества в исторической Армении и в том числе в интересующем нас регионе с курдскими племенами. Один из них, Майкл Вендорф даже уверен, что остатки ворсовых изделий из Чатал Оюка ткали предки курдских племен и таким образом, история курдского ковроткачества охватывает свыше восьми тысяч лет.

Однако, даже беглый обзор этих исследований заставляет предположить, что их авторы либо пребывают в неведении, либо умышленно игнорируют, значение армянского фактора в области происхождения и дальнейшего развития ковроткачества в Передней Азии, и тем более на Армянском нагорье и в Малой Азии. Необоснованность вышеуказанных суждений замечают и другие исследователи, как например Ян Беннет, Мурей Эйланд, Филберто Бонкомпагни, Стивен Прайз, Браян Морехауз и другие. В частности, в рецензии на труд Вильяма Иглетона “ О курдских коврах и других тканях” Мурей Эйланд заметил, что “все представленные в книге ковры сотканы до 1915 года, когда там /в Малой Азии и исторической Армении-**А.П.**/, жили крупные этнические группы - турки, курды, армяне и курды были тогда немногочисленны”.

Нам кажется, что при изучении ковроткачества в упомянутых регионах игнорирование армянского фактора связано с тем, что там после геноцида не осталось армян. Эти территории теперь заселены в основном курдскими племенами, у которых находятся изучаемые ковры этих исследователей. Но дело в том, что основная часть этих ковров являются армянскими, которые в ходе периодических грабежей и особенно во время геноцида оказались в руках турок и курдов. Типичным примером этого процесса могут послужить наблюдения американских миссионеров евангелистов, которые в 1910-ых годах развернули свою деятельность в бассейне озера Урмиа и в близлежащих провинциях и были очевидцами этих событии. В частности, они сообщают, что “ курдские и регулярные боевые отряды в Урмии, Албаке и в других близлежащих провинциях у христианского населения захватили всякое имущество, в том числе продукты питания, ковры, одежду, золотые украшения. Они это сделали везде, а тех, которые оказывали сопротивление, убивали”. Кроме армян, в этих краях христианами были и айсоры, но у последних отсутствовали традиции ковроткачества.

При этом, у нас нет сомнения, что в процесс формирования и дальнейшего развития переднеазиатского ковроткачества внесли свою лепту и курдские племена, однако в этом аспекте в интересующих нас регионах недопустимо игнорировать решающую роль армянского народа. Учитывая вышесказанное, мы представили в данной статье обзор исторической демографии Васпуракана, роль и состояние ковроткачества в быту армян юго-восточных провинции этого региона, по имеющимся возможностям выявлены характерные типы ковров и их художественные и технологические особенности.

Обобщая, мы пришли к заключению, что традиции армянского ковроткачества сохранялись старинные в юго-восточных провинциях исторического Васпуракана вплоть до 1918 года. Наряду с этим, в процессе тысячелетиями продолжающихся геополитических событии армянские ковроткацкие традиции так или иначе обогащались новыми чертами,а с другой стороны, как указывают наши исследования, традиции армянского ковроткачества оказали существенное влияние на ковроткацкие традиции курдских племен. Таким образом, думаем, что дальнейшие объективные исследования дадут нам возможность представить весь облик и ход исторического развития ковроткачества в провинциях восточного и юго-восточного Васпуракана, а также выявить истинную роль и значение ковроткачества курдских племен.

ASHKHUNJ POGHOSYAN
PH.D. in History
Cultural Values Expertise Center
ashxung@rambler.ru

ON THE ARMENIAN RUG-WEAVING CULTURE OF SOUTH-EASTERN PROVINCES OF VASPOURAKAN

SUMMARY

Vaspourakan was one of the provinces of Mets Hayk (Greater Armenia) and covered the eastern and south-eastern territories of Lake Van to the Gokhtan province and Araqspar/Karadagh/, the territories on the shores of Lake Urmia and upper reaches of the Eastern Tigris. This province was the central part of Van Kingdom - one of the early kingdoms of Armenia. The city of Van, the former Toushpa, was its capital. The main source in the research of Vaspourakan rug-weaving culture is the rug of «Pazyryk».

Evidence from excavations and medieval written sources show that rug-weaving was highly developed in Vaspourakan. E.g., Jakut-al-Hamavi mentions that in X-XI centuries large rugs were woven in the city of Van. AX - century a Tajik traveler mentions in his «Hudud-al-Alam» /The Borders of the Earth/ that Khoy, Berkri, Akhlat, Archesh were known as carpet-weaving centers. The rug illustrations and details of decorations by the XIII-XVI century miniaturists KirakosAghbaketsi, Rstaketsi, Tserun Tsaxkogh, bear witness that rug-weaving was highly developed and had its original features in Vaspourakan. The rug-weaving culture continued as one of the main crafts into the later centuries, as witnessed byGhoukasInchichean, M. Mirakhoryan, H.S. Ephrikyan, ArsenTokhmakhyanet al. in the late 19 to early 20thcenturies.

The areas of Vaspourakan forming the province of Hakyar, were mainly populated by the Kurdish tribes after the genocide (1915-1918). In the last decades, in the sphere of Oriental rug research this region is of great interest. Some experts connect the origin of rug-weaving and its development with Kurds. Michael Wendorf, for example, believes that the remains of textiles found byÇatalHöyük, were woven by the Kurds and according to him the Kurdish rug-weaving had more than eight thousand years of history. Our observations allow us to conclude that the above-said sources and historical demographic data aren’t known or are ignored by the authors of the publication. Incidentally, this disparity has also been observed by

researchers like Yan Bennet, Murray Eiland, FilibertoBoncompagni, Steve Price, Jim Allen, Brian Morehouse et al.

Murray Eiland, in the review on the widely known «About Kurdish Rugs and other Textiles» by **William Eagleton** published in 1988, noted that in the above-mentioned work « **…all the represented rugs were woven at the times before 1915 when large ethnic groups were present in the area. The Turks, Kurds and the Armenians did not constitute large numbers».**

To my mind, the main argument of ignoring the Armenian rug-weaving culture and overrating the Kurdish one is because nowadays the mentioned territories are populated by the Turks or the Kurds owning large quantities of the rug-weaving products. However they have come into possession of those goods as a result of robbery and plunder. In this respect typical examples are publications of an American Christian preacher in 1910s: **«Kurdish irregular forces have robbed everything from the Christians of Lake Urmia and the surrounding villages - food, rugs, clothes and jewelry. They have taken from everywhere they met, and those, who had resisted the robbery, were killed or wounded».**

Anyway, there is no doubt, that in the system of the Near Eastern rug-weaving culture Kurdish tribes have also had their contribution. But anyhow, why do only the Kurds should be mentioned with regard to those areas? Taking into account all those facts, we have produced a description of the Armenian rug-weaving culture of this and adjacent regions identifying the distinctive types of rugs, their esthetic and technological characteristics.

Summing up, we can conclude that the ancient traditions of Armenian rug-weaving culture have been preserved in the south-eastern and eastern regions of Vaspourakanin Historical Armenia. Those traditions, having undergone the influence of geopolitical processes, expanded, survived for centuries in Historical Armenia and, in their turn, had a great impact on the rug-weaving processes of the Kurdish tribes.

Respectively, a further exploration of those traditions will enable a more complete idea about the Armenian rug-weaving culture making more manifest the true role and significance of Kurdish rug-weaving culture in this region.

ԴԻԱՆՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
dianamirijanyan@gmail.com

ՏԻԳՐԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ
Պատմամշակութային ժառանգության գ/հ կենտրոն
tigranalexanyan@yandex.ru

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՈՒՃ ՀՆԱՎԱՅՐՈՒՄ

2013 թ. հայ-իտալական հնագիտական համատեղ աշխատանքներն Արուճում կենտրոնացվեցին Կաթողիկե եկեղեցու և պալատի միջակա տարածքում, որտեղ առաջին անգամ հստակեցվեցին հնագիտական շերտերը և ժամանակագրությունը: Պեղումների արդյունքում պալատի հյուսիսային պատի տակ, նրա երկայնքով, բացվեցին շրջանաձև, ոչ խորը թոնիրներ: Պեղումներով պարզ դարձավ, որ դրանք ներկառուցված են այս հատվածում առկա հիմնաժայռի մեջ: Դրանց մեջ կան ինչպես մեծ՝ մինչև 1մ տրամագծով, այնպես էլ ավելի փոքր չափերի թոնիրներ: Որոշների մեջ առկա էր հաստ մոխրաշերտ, այրված ոսկորների մնացորդներ:

Տաճարի հիմքերի ամրության, դրանց պահպանվածության վիճակը ստուգելու նպատակով որոշվեց փորել երկու խուզահորեր՝ մեկը տաճարի հարավային կողմում՝ դռնից արևելք, մյուսը՝ տաճարի ներսում, արևմըտյան մասում, մուտքից աջ: Փորված խուզահորից գտնվեցին հիմնականում կղմինդրի բեկորներ:

Պեղումներով հայտնաբերվել են խեցեղեն գտածոներ, ապակե իրեր, մետաղե առարկաներ և դրամներ, որոնց ուսումնասիրությունը մատենագիտական աղբյուրների համադրմամբ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում տարբեր դարերում բնակավայրի խաղացած դերի մասին:

Ուսումնասիրության պատմություն: Արուճի Ս. Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցու և նրան հարող հուշարձանախմբի գիտական ուսումնասիրությունները սկսվել են նախորդ դարի կեսերից: Հուշարձանի վերականգնման աշխատանքներով պայմանավորված՝1947 թ. «Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտե»-ի կողմից (ղեկ. Վարազդատ Հարությունյան) Արուճի հնավայրում ձեռնարկվել են պեղման և մաքրման առաջին աշխատանքները, որոնք շարունակվել են մինչև 1970-ական թթ.: Պեղումների արդյունքում բացվել է Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած պալատը, որի կարևորությունը միջնադարյան հայ ճարտարապետության պատմության

համար ուսումնասիրողները նշել էին մինչ պեղումները[1]: Վաստակաշատ գիտնականը կատարելով Արուճի պալատի ճարտարապետական և ծավալատարածական հորինվածքի առաջին մանրամասն ուսումնասիրությունը՝ այն համեմատել է Հայաստանի աշխարհիկ այլ կառույցների, մասնավորապես Դվինի VII դ. կաթողիկոսական պալատի հետ: Նմանությունները հատկապես պատկերավոր են Վ. Հարությունյանի կազմած համեմատական աղյուսակում[2]: Պեղումների ընթացքում բացվել է նաև Արուճի տաճարից հարավ-արևելք գտնվող բազիլիկ եկեղեցին[3]:

Միջնադարյան հնավայրի հետագա ուսումնասիրությունները կատարվել են 1980-1981 թթ.՝ ԵՊՀ Հայագիտական կենտրոնի հնագիտական արշավախմբի կողմից՝ ղեկավար Բ. Սաղոյան[4]: Իրականացրած պեղումների արդյունքում բացվել է Արուճի հուշարձանախմբից մոտ 2 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող ուղղանկյուն հատակագծով վաղ միջնադարյան ամրոցի պարսպի մի հատվածը:

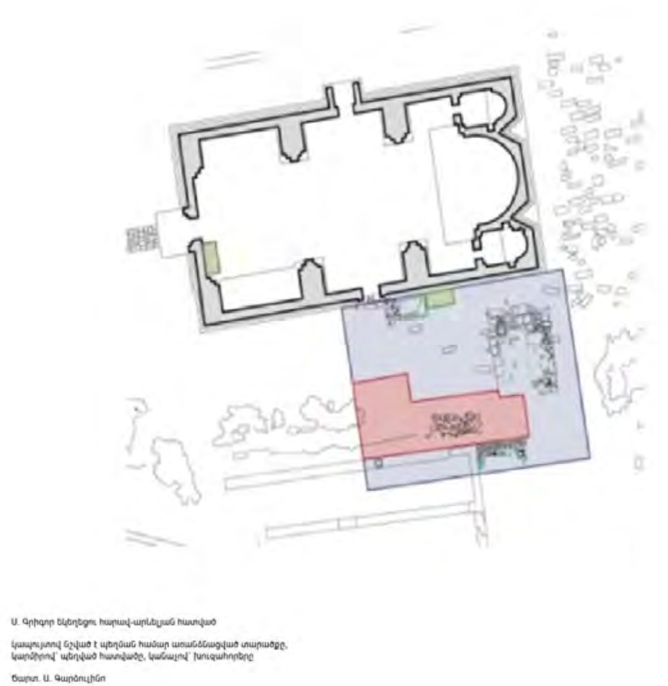
Հուշարձանախմբի տարածքի բարեկարգմամբ պայմանավորված՝ 2006 թ. որոշակի մաքրման աշխատանքներ են կատարվել նաև բազիլիկ եկեղեցու շրջակայքում, որի արդյունքում հստակեցվել է կառույցի հոգևոր նշանակությունը[5]:

«Օժանդակություն տեղական հաստատություններին մշակութային ժառանգության պահպանման և վերականգնման ոլորտում» իտալական կրթական ծրագրի շրջանակներում ՀՀ մշակույթի նախարարության որոշմամբ 2012-2013 թթ. Արուճ հնավայրում կազմակերպվել է շինհրապարակ-դպրոց: Հայ-իտալական համատեղ աշխատանքները տաճարի ճարտարապետական ուսումնասիրություններից զատ նախատեսում էին նաև հնագիտական հետազոտություններ Ս.Գրիգոր եկեղեցու շրջակայքում: Չնայած, որ պեղումներն իրականացվել են ուսուցողական նպատակներով և շատ փոքր մակերեսի վրա, այնուամենայնիվ ունեցել են կարևոր նշանակություն: Օրինակ, 2012թ. աշխատանքների շնորհիվ տաճարի արևելյան մասում բացահայտվեցին անհայտ կառույցի հիմքեր, որը դեռ ուսումնասիրության կարիք ունի:

2013 թ. պեղումները: 2013 թ. հայ-իտալական հնագիտական համատեղ աշխատանքներն Արուճում տեղի են ունեցել հունիս-հուլիս ամիսներին (գիտական մասով կոորդինատոր՝ պրոֆ. Հայկ Ավետիսյան, հնագետներ՝ Մատիլդե Մարզուլլո, Դիաննա Միրիջանյան, Տիգրան Ալեքսանյան): Դրանք կենտրոնացված էին Կաթողիկե եկեղեցու և պալատի միջակա տարածքում (գծագիր 1): Այս հատվածում սփռված էին տարբեր խաչքարերի

[1] **Марр**, 1934, 46.
[2] **Հարությունյան**, 1953, 61:
[3] **Մաթևոսյան**, 2010, 197-212:
[4] **Սաղոյան**, 1985, 162-173:
[5] **Սարգսյան**, 2007, 34-37:

թերի և ամբողջական օրինակներ, տարբեր շինությունների քարեր, ժամանակագրորեն ուշ շրջանի գերեզմաններ:

Գծանկար I: 2013 թ. պեղումների համար առանձնացված հատվածը:

Իշխանական պալատի հյուսիսային պատից 140սմ հեռավորության վրա, պալատի պատին զուգահեռ, արևելք-արևմուտք ձգվում էր մի պատ՝ պահպանված մասի բարձր. 60սմ, լայն.՝ 120 սմ: Ժամանակագրորեն այն ավելի ուշ շրջանում, երկրորդ օգտագործմամբ կարմիր տուֆով, հողի շաղախով կառուցված պատ է: Պեղումների արդյունքում պատի մեջ բացվեց թաղում՝ մարդկային կմախքի վատ պահպանված մնացորդներով, որի պեղումներից գտնվեցին բրոնզե իրեր: Կմախքի մատի ոսկորներից մեկի վրայից գտնվել է 2.5 սմ տրամագծով բրոնզե մատանի և մետաղադրամի երկու բեկոր: Նշված պատի դերի ու ֆունկցիոնալ նշանակության, տաճարի և իշխանական պալատի հետ ունեցած կապի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելն առայժմ դժվար է: Պարզ է սակայն, որ տաճարի հարավային պատի տակ արված թաղումների ժամանակ նշված պատը վաղուց կորցրել էր իր նշանակությունը, միաձուլվել տարածքի հողաշերտին, որի մեջ և արվել էր վերոնշված թաղումը (նկ.1,2):

Նկ.1 Պատի մեջ արված թաղման տեղը:

Նկ.2 Պատի մեջ արված թաղումը:

Հետաքրքիր պատկեր բացվեց իշխանական պալատի հյուսիսային ճակատի և պեղվող պատի միջև գտնվող հատվածում: Պալատի հյուսիսային պատի տակ, նրա երկայնքով, բացվեցին շրջանաձև, ոչ խորը թոնիրներ (նկ.3,4): Պեղումներով պարզ դարձավ, որ դրանք ներկառուցված են այս հատվածում առկա հիմնաժայռի մեջ:

Նկ. 3 Պալատի հյուսիսային պատի տակ բացված թոնիրները:

Նկ. 4 Պալատի հյուսիսային պատի տակ բացված մեծ թոնիրը:

Դրանց մեջ կան ինչպես մեծ՝ մինչև 1մ տրամագծով, այնպես էլ ավելի փոքր չափերի թոնիրներ: Որոշների մեջ առկա էր հաստ մոխրաշերտ, այրված ոսկորների մնացորդներ:

Այս հատվածի հնագիտական պատկերը կամբողջանա լրացուցիչ պեղումներով, սակայն, ըստ նախնական դիտարկման, այստեղ առկա է հարաբերական ժամանակագրության չորս շրջան՝ արտացոլված հնագիտական, մշակութային շերտերով.

1. իշխանական պալատ,
2. թոնիրներ,
3. հետագայում կառուցված պատ,
4. թաղում պատի մեջ:

Տաճարի հարավային պատի տակ բացված խուզահորը 140x240 սմ չափերի է, 40սմ խորությամբ: Դրա արդյունքում ամբողջությամբ բացվեցին տաճարի հիմնապատվանդանի ստորին քարերը (նկ.5):

Նկ. 5 Տաճարի հարավային պատի տակ բացված խուզահորը:

Տաճարի հիմքերին հավասար խորությունից բացվեցին գերեզմանի սալաքար, մարդու ոսկորներ, որոնց պեղումներից զերծ մնացինք: Այս շերտում թաղումների առկայությունը միանգամայն տրամաբանական է և սպասելի:

Տաճարի հիմքերը, ինչպես նաև նրա հարավային պատի տակ գոյություն ունեցող շինության մնացորդների նշանակությունը պարզելու նպատակով, վերջինիս արևելյան պատի տակ բացված խուզահորանն ավելի խորացրեցինք՝ խորությունը հասցնելով 120սմ: Պարզ դարձավ, որ կառույցի պահպանված հիմքերի վերին՝ վերականգնված, մեկ շարքից բաղկացած պատն ունի ստորին շարքեր, որոնք հենվում են տաճարի պատին: Պարզ դարձավ նաև, որ եկեղեցու հիմքերը բարձրանում են կրաշաղախի մեջ մանրացված տուֆով արված շերտի վրա (նկ.6):

Նկ. 6 Սբ. Գրիգոր եկեղեցու հիմքերը:

Փորված խուզահորից գտնվեցին հիմնականում կղմինդրի բեկորներ: Հետաքրքիր է նշել նաև, որ խուզահորանի՝ 120սմ խորությունից ևս բացվում էին մարդկային ոսկորների մնացորդներ, որոնց առկայության և ժամանակի սղության պատճառով այս հատվածում պեղումները դադարեցվեցին: Հնարավոր է, որ դրանք պատկանում են տաճարի կառուցմանը նախորդած ժամանակաշրջանին, ինչը հնարավոր կլինի պարզել միայն հետագա ուսումնասիրություններով:

Գտածոներ

Պեղումներով հայտնաբերված ամբողջ հնագիտական նյութը բաժանվում է երեք խոշոր խմբերի՝ խեցեղեն գտածոներ, ապակե իրեր, մետաղե առարկաներ և դրամներ:

Խեցեղեն: Պեղումների արդյունքում հայտնաբերված նյութերի մեջ ստվար խումբ է կազմում խեցեղենը, որն աչքի է ընկնում կիրառման, պատրաստման հնարների, որակական ու գեղարվեստական ձևավորման բազմազանությամբ: Ըստ կիրառական նշանակության, այն բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ տնտեսական-կենցաղային և շինարարական: Իր հերթին

կենցաղային խեցեղենի մեջ առանձնանում է երկու մեծ խումբ՝ հասարակ և ջնարակապատ անոթներ: Ըստ ժամանակագրության հայտնաբերված ամբողջ խեցեղենը բաժանվում է հետևյալ դարաշրջանների. ա. IV-V դարեր, բ. VII դար, գ. IX- X դարեր, դ. XII- XIII դարեր:

Ա. IV-V դարերի խեցեղեն: Անտիկ ժամանակաշրջանից վաղ միջնադարին անցման փուլի խեցեղենը հիմնականում ավազախառն, մուգ մոխրագույն խեցատով է, ունի սև կամ կարմրա-դեղնավուն երանգավորում և կրում է սանրազարդեր[6]: Թրծումը կատարվել է 700-750 աստիճանում (խեցեղենի մակրոսկոպիկ անալիզը կատարել է Ի. Հովսեփյանը, ՀԱԻ): Արուճի պեղումներով հայտնաբերված վաղմիջնադարյան խեցեղենի մեջ առկա է երկու գտածո, որոնց մակերեսը ևս հարդարված է մանր գծազարդերով (աղ.1, նկ.1): Այս շրջանում, ուշ անտիկին բնորոշ կարմրափայլ և գունազարդ խեցեղենը բացակայում է: Անցումային փուլի խեցեղենի առավել ամբողջական պատկերը տեսանելի է հատկապես Զաքարի բերդ ամրոց-բնակավայրում[7]:

Բ. VII դարի խեցեղեն: Հիմնականում ներկայացված է շինարարական խեցեղենի՝ կղմինդրի օրինակներով: V-VII դդ. եկեղեցիների և մատուռների կառուցման ու վերանորոգման աշխատանքների լայն ծավալները զարկ տվեցին կղմինդրի արտադրությանը, որը վաղ միջնադարյան խեցեգործական արտադրանքում առանձնահատուկ տեղ ունի: Արուճի պեղումներով հայտնաբերված տափակ կղմինդրների օրինակները բազմաթիվ են, որոշները պահպանված են գրեթե ամբողջությամբ (աղ.1, նկ.2):

Ծածկերի եզրերը պսակող կղմինդրները պատրաստվում էին եռանկյունաձև ճակտոնով, որը զարդարում էին թաց կավին մատների կամ բութ գործիքի օգնությամբ արված տարբեր զարդամոտիվներով: Արուճի ճակտոնները հարդարված են մատներով արված ակոսներով, որոնք արմավազարդի տպավորություն են թողնում (աղ.1, նկ.3): Ճակտոնների առկայությունը ծածկերի վրա առանձին շքեղություն էր տալիս շենքի հարդարանքին: Վաղ միջնադարում կղմինդրի արտադրությունը կենտրոնացած էր մեծ բնակավայրերում գործող արհեստանոցներում: Հայաստանում կղմինդր արտադրվել է Դվինում, Աղցքում, Վաղարշապատում, ինչի մասին վկայում են հայտնաբերված խոտանները, առանձին գրերն ու պատկերները: Արուճում կղմինդրի տեղական արտադրության վերաբերյալ փաստեր առայժմ չկան: Շատ դեպքերում կղմինդրները պատել են կավալուծույթով, ինչպես Արուճի օրինակները, կամ ներկել են կարմիր կամ շագանակագույն ներկերով: Ներկելու նպատակը դրանք տեղումներից պաշտպանելն էր, իսկ գույնի ընտրությունն ունեցել է զուտ գեղագիտական նշանակություն: Հայաստանում քրիստոնեական կառույցները պահպանեցին քրիստոնյա ողջ աշ-

[6] Տիրացյան, 1968, 287; **Խաչատրյան Հ.,** 1996, 31-32; **Тер-Мартиросов,** 1996, 74-75; **Тер-Мартиросов, Караханян,** 1998, 26; **Канецян, Зинджирджян,** 2008, 190-191:

[7] **Асатрян,** 2005:

խարիին բնորոշ կղմինդրածածկ տանիքը մինչև IX դ., որից հետո այն փոխարինվեց ավելի դիմացկուն քարե սալերով:

Գ. IX-X դարերի խեցեղեն: Այս շրջանի խեցեղենը ներկայացված է հիմնականում ջնարակապատ անոթների օրինակներով, որոնք թեև բեկորային են, սակայն լիովին կրկնում են համաժամանակյա այլ հուշարձաններից հայտնի տեսակները:

Խեցեղենի նկարազարդումը կատարված է բացառապես կանաչի, դեղինի և շագանակագույնի համադրմամբ (աղ.1, նկ.5): Նկարազարդումը կատարված է միայն բուսական և երկրաչափական հարդատարրերով, որը IX դարի ջնարակած խեցեղենի առանձնահատկություններից է: Մարդկային և կենդանական պատկերագրությամբ ջնարակած խեցեղենը հանդես է գալիս համեմատաբար ուշ՝ փաստելով գեղարվեստական խեցեղենի վերընթաց զարգացումը:

Դ. XII-XIII դարերի խեցեղեն: Արուճի պեղումներով հայտնաբերված խեցեղենի մեջ ամենամասսայականն է: Հասարակ խեցեղենի մեջ հետաքրքիր են կարմրափայլ կարասի բեկորները: Կարմրափայլ, դրոշմազարդ կարասները շուրջ 1մ բարձրությամբ, կարճ վզով, գնդաձև իրանով, երկուսից չորս պարուրաձև հավելումներ ունեցող կանթերով անոթներ են, որոնցով խնջույքների ժամանակ գինի է մատուցվել: Գեղարվեստական ուշագրավ պատկերներով հարուստ դրոշմազարդը, որն արված է պտտվող գլանաձև դրոշմիչի օգնությամբ, գոտևորում է կարասի իրանի ամենալայն հատվածը: Արուճի կարմրափայլ կարասից առկա են իրանի և կանթի բեկորները: Պահպանված չէ դրոշմազարդ գոտու հատվածը: Երևում է միայն եռանկյունաձև արված զարդարուն մասը, որը լցված է փոսիկներով: Եռանկյունու մի հատվածում կապույտ ապակիով արված է ինկրուստացիա (աղ.1, նկ.4): Մեկ այլ բեկորից պահպանված է դրոշմազարդ հատվածը, որը հարդարված է շրջանների և դրանցից դուրս եկող գծազարդերով (աղ.1, նկ.6):

Արուճի պեղումներով հայտնաբերված XII-XIII դդ. խեցեղենի հավաքածուի մեջ մեծամասնություն են կազմում կճուճները: Դրանք հիմնականում միանման են, տարբերվում են չափերով և հարդարման զանազան միջոցներով: Դրանց թե արտաքին, թե ներքին մակերևույթը բաց դարչնագույն կամ աղյուսագույն է, երբեմն ամբողջությամբ մրապատ կամ մրի հետքերով (աղ.1, նկ.7,8): Կճուճները հիմնականում երկկանթ են, պատահում են նաև միականթ և անկանթ օրինակներ: Անոթներն ունեն հաստ, սկավառակաձև նստուկ, գնդաձև իրան, կարճ և լայն վիզ, կլոր, ուղիղ կամ քիչ դուրս շեշտված պսակներ, որոնք հարդարվում էին ակոսազարդերով և ալիքներով:

Սկսած 11-13-րդ դդ. կճուճների կանթերը դառնում են ժապավենաձև՝ վերադիր, պայտաձև ելուստով: Ժապավենաձև կանթերը գոյատևում են հետագա դարերում ևս՝ կտրվածքում կլոր կանթերի հետ զուգահեռաբար:

Արուճի պեղումները տվել են նաև խփերի բեկորային օրինակներ: Դրանք սկավառակաձև են՝ թեք կտրված եզրերով, բարձր, կոնաձև (մանչ) և փոսիկավոր (աղջիկ) բռնակներով (աղ.1, նկ.9):

Արուճի խեցեղեն հավաքածուի մեջ քիչ չեն նաև կարմրափայլ-կարմրաներկ թասերը: Անոթների հարդարման այս նոր մոտեցումն ի հայտ եկավ 12-13-րդ դդ.[8]: Զարդարվում էին հիմնականում փորագիր գծազարդերով: Այս նրբակերտ թասիկներին զուգահեռ լայնորեն գործածվում էին փոքր-ինչ կոպիտ արված քրեղանները, որոնց շուրթերի պսակները բավականին լայն էին և երբեմն զարդարվում էին փորագիր ալիքազարդով: Արուճի գտածոների թվում առանձնանում է կարմիր ցայտքերով և պսակի հատվածում կարմիր գծաներկերով թասի բեկորը: Այս խմբում ուշադրության է արժանի նաև կարմրափայլ թասի հատակամասը, որն ունի վարպետի փորագիր նշան (աղ.1, նկ.10):

Հասարակ խեցեղենի տեսականու մեջ առանձին խումբ են կազմում լուսավորության միջոցները: Հայաստանի հնավայրերից հայտնի են ճրագների տարբեր տեսակներ՝ թասանման, նավակաձև, թեյնիկանման, տերևաձև[9]: Արուճի պեղումներով հայտնի ճրագները նավակաձև են: Դրանք պատրաստված են դուրգի վրա, ունեն հարթ, թեթևակի շեշտված շրջանաձև հատակ: Քթիկի մասում սեղմումով ընդգծված է պատրույգի տեղը, որի այրումից ճրագները քթիկի հատվածում մրոտված են: Գտնված ճրագների մեջ առկա են նաև ջնարակապատ օրինակների հատվածներ (աղ.1, նկ.11-Գ):

Հայտնաբերված նյութերի թվում առավել ուշագրավ գտածոն կավե փոքրիկ, ձեռածեփ հալոցն է՝ գտնված կաթողիկոսական պալատի հյուսիսային պատին կից բացված թոնրից (աղ. 2, նկ.1): Անոթի շուրթի մի հատվածն ավելի բարձր է արված՝ հեղուկն ավելի հեշտ լցնելու նպատակով (բարձ. 3,5-4սմ, տգ. 5,5սմ): Հատակն անհարթ է: Նմանօրինակ հալոց հայտնի է նաև Հայաստանի վաղմիջնադարյան մայրաքաղաք Դվինի պեղումներից[10]:

Պեղումների արդյունքում հայտնաբերված նյութերի մեջ առկա են նաև ջնարակապատ խեցեղենի սակավ օրինակներ, որոնց մեջ կան միագույն ջնարակով պատած, փորագրումով կամ անգոբի հեռացումով զարդանախշված օրինակներ: Դրանց համար հիմնականում օգտագործվել է կանաչ և դեղին ջնարակները (աղ. 1, նկ. 11 Ա-Բ): Փորագրումով կամ անգոբի հեռացումով թասի կենտրոնում սովորաբար տեղադրվում է ոչ բարդ ծաղիկ-վարդյակը:

Ապակե իրեր: Գտածոների թվում կա նաև ապակու փոքր հավաքածու, որը ներկայացված է ընպանակների իրանի և շուրթի բեկորներով: Ապակե

[8] **Ղաֆադարյան,** Քալանթարյան, 2002, 82:

[9] **Kalantaryan A.** et al, 2009, 133:

[10] **Ղաֆադարյան,** 1952, նկ. 150:

իրերից է նաև ապարանջանի բեկորը, որը սակայն առանձնահատկությամբ աչքի չի ընկնում և կրկնում է Հայաստանի միջնադարյան այլ հնավայրերից հայտնի ձևը: Այն հարթ մակերեսով, կտրվածքում կլոր ապարանջան է, ստացված ապակե մածուցիկ զանգվածից թելեր ձգելու միջոցով՝ առանց լրացուցիչ մշակման (աղ.2, նկ.2): Դատելով այլ հնավայրերից հայտնի բեկորներից, ապարանջանի ծայրերն իրար են միացվել սեղմելու միջոցով: Արուճից գտնված ապարանջանը սև գույնի է, որը առավելհաճախակի հանդիպող գույնն է այլ հնավայրերում ևս[11]:

Պեղումներից գտնված ապակե հավաքածուն սահմանափակվում է կապույն ուլունքահատիկով, որը մեջտեղից կոտրված է (աղ.2, նկ.3):

Մետաղե գտածոներ: Դրանց թիվը թեև մեծ չէ, բայց շատ ուշագրավ են: Գտածոների թվում է բրոնզե ձողանման իրը (երկ.10սմ), որը կենտրոնում ունի չորս, ուռուցիկ գոտիներ (աղ.2, նկ.4): Դժվար է հստակ նշել տվյալ առարկայի գործառույթը: Ենթադրելի է, որ մետաղե ձողը ծառայել է որպես հագուստի զարդարանք, գուցե նաև հերակալ:

Պեղումներով հայտնաբերված մետաղե մյուս գտածոն բրոնզե մատանին է (աղ. 2, նկ.5): Ընդհանրապես, Հայաստանի միջնադարյան մատանիները ստորաբաժանվում են երեք, հիմնական խմբերի՝ ա) ակնաքնով, բ) վահանակով, գ) օղակաձև (Հակոբյան, 1981,56): Արուճից հայտնի օրինակը վերաբերում է երրորդ՝ օղակաձև մատանիների խմբին: Դրանք լինում են պղնձից, բրոնզից, երկաթից: Նմանօրինակ մատանիներ հայտնի են տակավին ուշ անտիկ դարաշրջանից, մասնավորապես Վաղարշապատի[12], Արտաշատի[13], Գառնիի[14] պեղումներից և շարունակում են գործածվել նաև հետագայում[15]:

Դրամներ: Պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել են նաև դրամներ: Դրամներից մեկը Կոնստանտին X կայսեր (1059-1067 թթ.) ֆոլլիսն է (աղ. 2, նկ. 6): Դրամը կրում է սելջուկյան մակադրոշմ «lillah» գրությամբ և թվագրվում է XII դարով:

Հայտնաբերված հաջորդ երկու դրամները սելջուկյան են և թվագրվում են XII դ. վերջով (աղ. 2, նկ. 7,8): Դրանք խիստ մաշված են, պահպանվել են թերի և հնարավոր չէ մանրամասնել դրամների վրա առկա գրությունները[16]:

---

[11] **Ջանփոլադյան**, 1969, 99-100; **Հարությունյան**, 1978, 106; **Պետրոսյան**, 1988, 92:

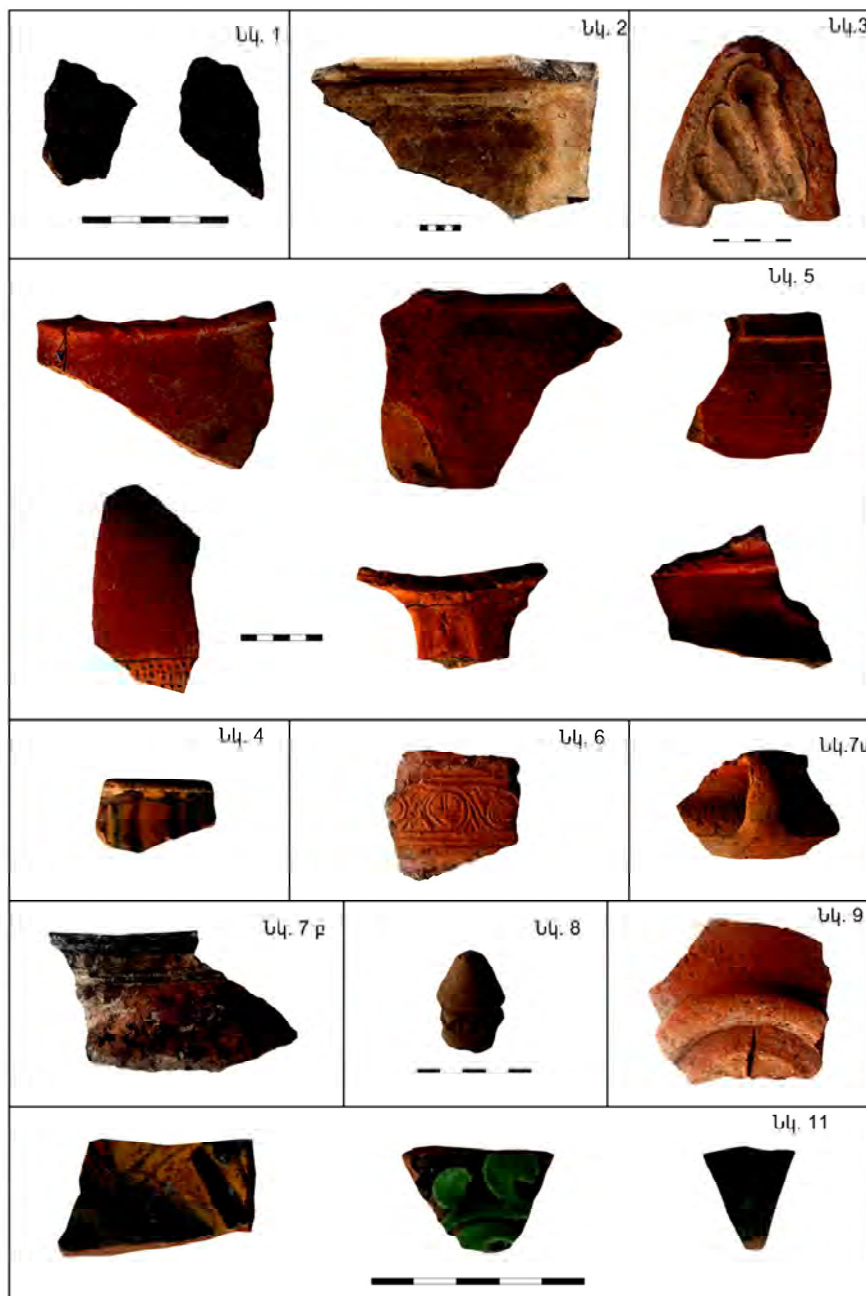
[12] **Խաչատրյան**, **Թորոսյան**,1976, 100, տախ. III/ 8; **Քալանթար**, 2007, 338, 340:

[13] **Խաչատրյան,** 1981, 82:

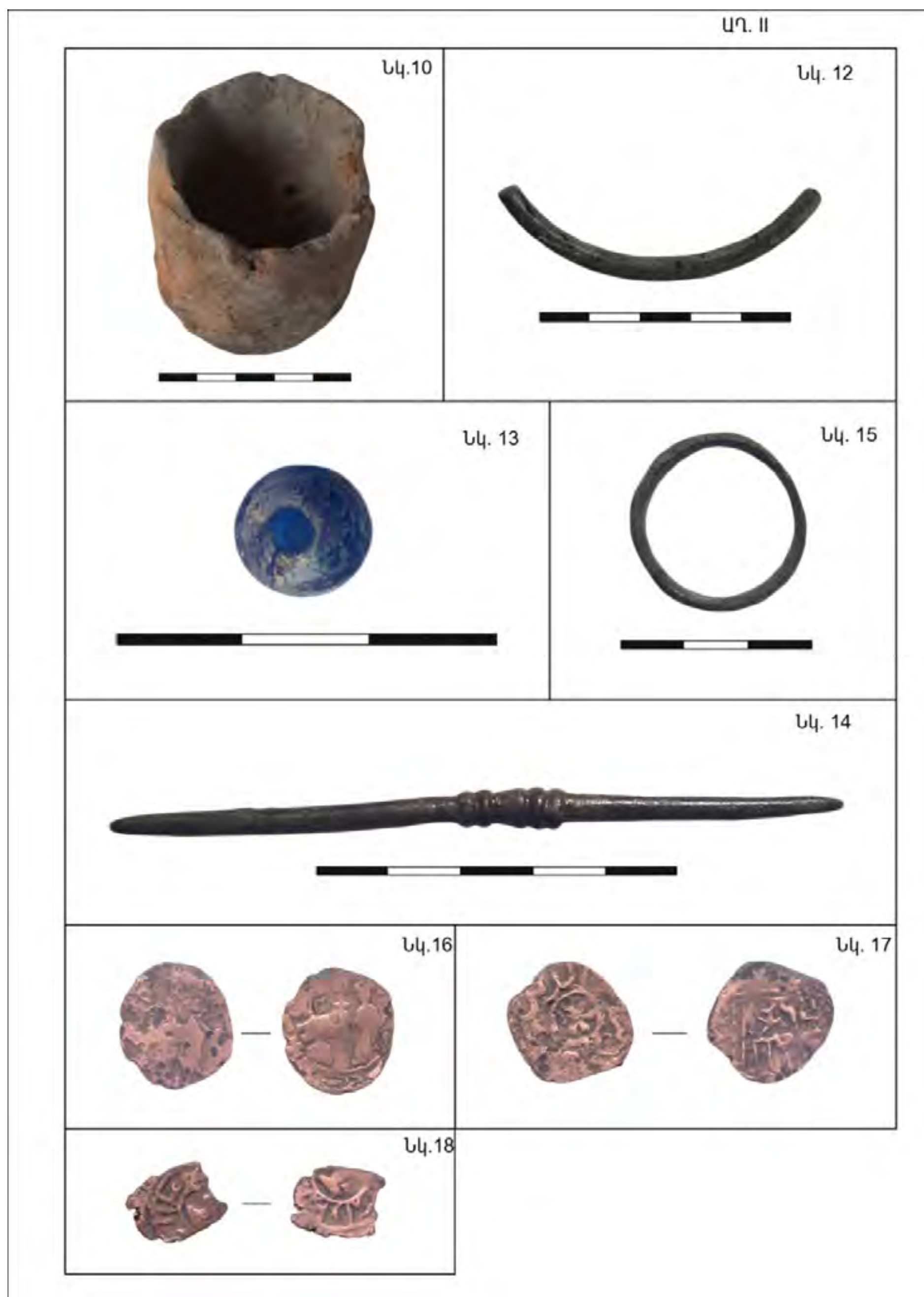
[14] **Аракелян**, 1957, 78; **Хачатрян,** 1976, 121-123.

[15] **Հակոբյան**, 1981, 55-62:

[16] Դրամների վերաբերյալ մանրամասն տեղեկությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՊԹ դրամագիտության բաժնի գիտաշխատողներ՝ պ.գ.թ. Արմինե Զոհրաբյանին և Հասմիկ Հովհաննիսյանին:

Աղյուսակ I: Պեղումների արդյունքում հայտնաբերված խեցեղեն գտածոները

Աղյուսակ II: 10- թոնրից գտնված հալոց, 11- ապարանջանի բեկոր, 13- ապակե ուլունք, 14- բրոնզե ձող, 15- թաղումից հայտնաբերված բրոնզե մատանի, 16- բյուզանդական ֆոլլիս՝ սելջուկյան մակադրոշմով, 17-18- սելջուկյան դրամներ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Խաչատրյան Ժ., – 1981, Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977թթ. պեղումները), Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, N 17, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան:

Խաչատրյան Ժ., Թորոսյան Ռ., – 1976, Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիս-արևելյան դամբարանադաշտից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 5, 99-111:

Խաչատրյան Հ., – 1996, Նորահայտ հուշարձան Շիրակում, ՀՀ 1993-1995թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզ., 31-32:

Հակոբյան Ն., – 1981, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը IX-XIIIդդ., Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 10, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան:

Հարությունյան Ս. , – 1978, Անբերդ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան:

Հարությունյան Վ., – 1953, VII դարի աշխարհիկ ճարտարապետության մի նոր հուշարձան, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, N8, 53-65:

Ղաֆադարյան Կ. , – 1952, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները 1, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան:

Ղաֆադարյան Կ., Քալանթարյան Ա., – 2002, Դվին 2, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները 1973-1980 թթ., Գիտություն հրատ., Երևան:

Մաթևոսյան Կ., – 2010, Արուճի հնագույն բազիլիկ եկեղեցին, Հանդէս Ամսօրեայ, 1-12, 197-212:

Պետրոսյան Հ., – 1988, Գառնին IX-XIV դարերում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան:

Ջանփոլադյան Հ., – 1969, Դվինի ապակե ապարանջանները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1, 94-100:

Սաղոյան Բ., – 1985, Արուճի վաղ միջնադարյան հուշարձանները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 4, էջ 162-173:

Սարգսյան Գ., – 2007, Արուճի բազիլիկի հնագիտական հետազոտությունը, Հայ արվեստ, 2007, N1, էջ 34-37:

Տիրացյան Գ., – 1968, Հացավան ամրոցի 1963 և 1965 թթ. պեղումների նյութերից, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1, 282-291:

Քալանթար Ա., – 2007, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, Գիտական ժառանգություն հ. 4, Գիտություն հրատ., Երևան:

Аракелян Б., – 1957, Гарни II, результаты работ гарнийской археологической экспедиции 1951-1955гг., (античный период), АРА, N7, изд. АН АрмССР, Ереван.

Асатрян Е., – 2005, Закари берд, результаты раскопок, АРА N 19, изд. Гитутюн, Ереван.

Канецян А., Зинджирджян В., – 2008, Поселения Джрапи, Հուշարձան տարեգիրք, Դ-Ե, 190-191.

Марр Н., – 1934, Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Гос. Социально-экономическое изд., М-Л.

Хачатрян Ж., – 1976, Гарни V, античный некрополь, (результаты раскопок 1956-1972 гг.), АРА, N15, изд. АН АрмССР, Ереван.

Тер-Мартиросов Ф., Караханян Г., – 1998, Раскопки поселения и некрополя античного Ширакавана, Գիտական աշխատություններ, I, 17-30.

Тер-Мартиросов Ф., – 1996, Ширак в эпоху классической античности (VIв. До н.э.-IVв. н.э.), ՀՀ 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզ., Երևան, 74-75.

Kalantaryan A., Karakhanyan G., Melkonyan H., Petrosyan H., Hakobyan N., Babayan F., Zhamkochyan A., Nawasardyan K., Hayrapetyan A., – 2009, Armenia in the cultural context of east and west, ceramics and glass (4th-14th centuries), NAS RA Gitutyun publishing house, Yerevan.

ДИАННА МИРИДЖАНЯН
Институт археологии и этнографии НАН
dianamirijanyan@gmail.com

ТИГРАН АЛЕКСАНЯН
Научно-исследовательский центр историко-культурного наследия
tigranalexanyan@yandex.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ АРУЧА

РЕЗЮМЕ

Армяно-итальянские совместные археологические работы 2013г. были сосредоточены на территории между дворцом и церковью Св. Григория, где по проведенным раскопкам впервые были изучены археологические слои и хронология. В итоге раскопок у северной стены дворца, вдоль постройки были раскопаны неглубокие тониры, которые были встроенные в естественной скале. Среди них есть как большие, диаметром до 1м, так и малые по размерам тониры. В некоторых из них был густой слой пепела, обгоревшие останки костей.

Для исследования стойкости и состояния сохранности церковного фундамента было решено раскопать два шурфа. Один из них на южной стороне храма, к востоку от двери, второй в храме, на западной стороне, на право от двери. В шурфах были найдены в основном детали черепиц.

В ходе раскопок были обнаружены керамические сосуды, стеклянные и металлические изделия, монеты, изучение которых в сопоставлении с рукописными источниками дает нам важную информацию о роли поселения Аруч в средневековье.

DIANNA MIRIJANYAN
Institute of archaeology and ethnography NAS
dianamirijanyan@gmail.com

TIGRAN ALEXANYAN
Scientific Research Center for Historical and Cultural Heritage
tigranalexanyan@yandex.ru

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT THE SITE OF ARUCH

SUMMARY

In 2013 Armenian-Italian archaeological collaboration in Aruch was concentratedin area between St. Grigor church and the palace, where archaeological levels and chronology were clarified for the first time.

Excavations at the northern wall of the palace yielded circular, not deep tonirs built inside rocks. The tonirs were up to 1m. in indiameter. In some of them there was ash and remains of burnt bones.

To check durability of the church`s bases and its extant situation,it was decided to dig two test pits, one on the southern side of the church and the other one inside the church, on the right side of the church exit. Found in the test pits were fragments of ceramic tiles.

Excavations discovered pottery, glass, metal materials and coins, which yielded important dataon the role of the area in the course of centuries.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱԴԱԼՅԱՆ
Պատմամշակութային ժառանգության գ/հ կենտրոն
badalyanh@mail.ru
ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ
Պատմամշակութային ժառանգության գ/հ կենտրոն
nalbandyan.arm@yandex.ru
ՏԻԳՐԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ
Պատմամշակութային ժառանգության գ/հ կենտրոն
tigranalexanyan@yandex.ru

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏ ԵՂՎԱՐԴՈՒՄ

Սյունիքի մարզի Եղվարդ գյուղը գտնվում է մարզկենտրոն Կապան քաղաքից մոտ 22 կմ հյուսիս-արևելք: Այստեղ պատահականորեն բացվել էին կարասների բեկորներ[1]: Նախաձեռնելով դրանց ուսումնասիրությունը՝ պարզ դարձավ, որ գործ ունենք Ք. ա. I դարով թվագրվող կարասային թաղումների հետ: Հուշարձանի պեղումները կազմակերպելու նպատակով կազմվեց հնագիտական արշավախումբ, որը մոտ երկու ամիս ուսումնասիրեց նորահայտ դամբարանադաշտը՝ արդյունքում պեղելով չորս կարասային և մեկ քարե կառույցում կատարված թաղումներ:

Դամբարանները գտնվում են Եղվարդ գյուղից մոտ 3 կմ հյուսիս-արևելք՝ ծառածածկ բլրի լանջին (նկ.-1): Խորհրդային տարիներին բլուրն ամողջությամբ ծառահատվել է, հողը հարթեցվել և մշակվել: Բլրի ստորոտին ժամանակի ընթացքում, առաջացել է դեպի հարակից վարելահողերը տանող դաշտամիջյան ճանապարհ, որտեղ և գարնանային անձրևաջրերի հոսքի արդյունքում բացվել էին նշված կարասային թաղումները:

[1] 2007 թ. «Երկիր և Մշակույթ» կազմակերպության հովանավորությամբ սկսվել էին գյուղի կենտրոնում գտնվող Սբ Աստվածածին եկեղեցու (1700 թ.) վերականգնողական աշխատանքները, որոնք ավարտվեցին 2011 թ. (**Սիմոնյան Հ., Վասիլյան Լ., Բադալյան Հ., Նալբանդյան Ա., Ալեքսանյան Տ., Կարապետյան Հ.**, 2008, 268-311:): Վերականգնման աշխատանքներով պայմանավորված, 2011 թ. հունիսի 17-19-ը Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի հնագետները, Երկրորդ աշխարհամարտում զոհված եղվարդցիների հիշատակին նվիրված հուշարձանը եկեղեցու բակից տեղափոխելու հանգամանքից ելնելով, ժամանեցին գյուղ՝ անհրաժեշտության դեպքում պեղումներ ձեռնարկելու նպատակով: Եղվարդի գյուղապետ Սպարտակ Զաքարյանը տեղեկացրեց, որ բնակիչները գյուղից հանդամասեր տանող հողային ճանապարհին տեսել են կարասներ:

Նկ․ 1-Տեսարան Եղվարդի հելլենիստական դամբարանադաշտից

Դամբարանադաշտի պեղվող հատվածում դամբարանները իջեցվել են կավահողի մեջ, ժամանակի ընթացքում այն ծածկվել է հումուսի 20-30 սմ շերտով: Քանի որ առաջին երկու կարասները հայտնաբերվեցին հենց ճանապարհի վրա, որոշվեց հետագա պեղումները շարունակել ճանապարհի այդ հատվածին հարակից տարածքներում՝ առաջին հերթին ձախակողմյան մասում, լանջն ի վեր. այս ժամանակ էլ բացվեցին ևս երեք դամբարաններ:

N 1 դամբարան: Գտնվում է հանդամաս տանող ճանապարհի վրա, և երթևեկության պատճառով կարասը բավականին վնասվել էր: Այս անոթը (բարձր. 75 սմ, իրանի տրամ. 55 սմ) դրված էր հորիզոնական դիրքով, արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ՝ բերանը դեպի արևելք, որի շրթնամասերը չեն պահպանվել (նկ․–2):

Կարասային թաղման պեղումներից հայտնաբերվեցին մեկ զույգ ոսկյա օղեր, բրոնզե փոքրիկ զանգուլակ, մեկ ամբողջական ծորակավոր սափոր, արծաթե մանյակ, երկաթե դանակ, երկաթե աղեղնաձև իր, երեք հատ երկաթե կեռիկներ և աննշան քանակությամբ ոսկորներ: Քանի որ կմախք չհայտնաբերվեց, չհաշված մի քանի մանր քայքայված ոսկորները, ենթադրվում է, որ այստեղ կատարվել է դիակիզման ծեսով թաղում:

Նկ. 2-3 -Դամբարաններ N 1 և N 2

N 2 դամբարան: Կարասային թաղումը բացվեց ճանապարհի վրա՝ գրեթե նրա մակերևույթին: Հորիզոնական դիրքով դրված կարասն ուներ 100x70 սմ չափեր, արևմուտք-արևելք ուղղվածություն՝ բերանն ուղղված դեպի արևմուտք և փակված հարթ սալաքարով (նկ.-3): Կարասի մեջ հայտնաբերվեց մեծ քանակությամբ ոսկրաբանական մնացորդներ և բավական հարուստ հնագիտական նյութ. բեկոտված փոքր կճուճ, արծաթե մանյակ, արծաթե ոսկեպատ մատանի, կնիք (գեմմա), բրոնզե հայելի, բրոնզից կախազարդեր, դանակ, ոսկյա զույգ ականջօղ, բրոնզե թիակ, արծաթե դրամ՝ պարթևական Միհրդատ II արքայի պատկերով, կարմիր սարդիոնից ուլունքներ և այլն:

N 3 դամբարան: Գտնվել է ճանապարհի ձախակողմյան մասում՝ բլրի թեք լանջին՝ 60-70 սմ խորության վրա: Այստեղ դեռևս Խորհրդային տարիներին տեխնիկայի միջոցով կառուցվել էր նշված ճանապարհը, ապա փորձ էր արվել բլուրը մելորացնել: Այդ է պատճառը, որ կարասը գտնվեց ջարդված վիճակում: Կարասի չափերն են 123x80 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 30 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 17 սմ: Կարասը դրված էր հորիզոնական դիրքով՝ արևելք-արևմուտք ուղղությամբ՝ բերանը դեպի արևելք, փակված հարթ սալաքարով: Պեղումների ժամանակ բացվեցին գանգն ու կմախքի որոշ մասեր՝ շատ վատ պահպանված վիճակում: Կմախքը պառկած էր արևելք-արևմուտք ուղղությամբ՝ կծկված աջ կողի վրա: Կմախքին զուգահեռ՝ հորիզոնական դիրքով տեղադրված էր վատ պահպանված երկաթե դաշույն: Կարասի ներսից հայտնաբերվեցին նաև բրոնզե երեք օղեր, որոնցից երկուսը հպված էին իրար: Հանգուցյալը տղամարդ էր, հավանա-

բար՝ զինվորական, ինչի մասին են վկայում դաշույնը և զրահի մասեր հանդիսացող օղակները:

N 4 դամբարան: Բացվեց ճանապարհի ձախակողմյան մասում՝ N 3 կարասային թաղումից մոտ 2մ դեպի հյուսիս: Թաղումը կարասային էր՝ անոթը դրված ուղղահայաց դիրքով: Կարասից պահպանվել էր միայն հատակը: Քանի որ պեղումների ժամանակ ոսկորներ չհայտնաբերվեցին, ենթադրվում է, որ կարասի ավերման ժամանակ էլ ոչնչացվել էր կմախքը: Կարասն ուներ դարչնագույն մակերես և հարթ հատակ: Անոթի հատակամասի վրայից հայտնաբերվեցին բրոնզե զույգ ականջօղ, երկու ապարանջան, կարմիր սարդիոնից՝ երկու և գիշերից՝ մեկ ուլունքահատիկ:

N 5 դամբարան: Հայտնաբերվեց բլրի թեք լանջին: Դամբարանն իրենից ներկայացնում էր 210x140 սմ չափերի մի կառույց՝ շարված անմշակ քարերով և կապակցված հողի շաղախով: Պատերի առավելագույն բարձրությունը 40 սմ է: Դամբարանի հատակը սալարկված էր մանր բազալտե քարերով, որի վրա էլ, ըստ երևույթին, կատարվել է թաղումը: Կառույցն ուներ արևելք-արևմուտք կողմնորոշում (նկ.-4): Դամբարանի պեղումների ժամանակ, փափուկ սևահողի մեջ հայտնաբերվեցին կարմրա-վարդագույն և դեղնավուն երանգի խեցանոթների առանձին բեկորներ՝ այդ թվում կանթեր, շրթեր: Հատակի վրայից գտնվեցին մարդու ատամներ և կմախքի տարբեր մասերից վատ պահպանված մանր ոսկորներ: Տղամարդու՝ հավանաբար զինվորականի դամբարանում առկա էր գնդաձև վերջավորությամբ ավարտվող բռնակով, քայքայված երկաթե դաշույն՝, որի մոտ բրոնզե մի օղակ՝ նման N 3 դամբարանից հայտնաբերվածներին և հարավ-արևմտյան անկյունում տեղադրված վարդագույն միականթ սափոր, որի իրանին առկա է միջացիկ անցք:

Նկ. 4- N 5 դամբարան

Նմանատիպ դամբարանային կառույց Հայաստանում դեռևս պեղված չէ, չնայած որ հելլենիստական ժամանակաշրջանում կա-յին տարբեր ճարտարապետությամբ կառուցված դամբարաններ՝ քարարկղային, սալարկղային, աշտարակաձև, որոնք, սակայն էա-կանորեն տարբերվում են N 5 դամբարանից:

Նույնը չի կարելի ասել կարասների մասին: Կարասների մեջ թաղումներ կատարվել են դեռևս ուշ ուրարտական ժամանակա-շրջանում և շարունակվել Ք. ա. VI-V դդ., որոնցից հայտնաբերվել են Արգիշթիխինիլիից[2], Ագարակից[3], Իջևանից[4] և այլ հուշարձաննե-րից: Կարասային դիադրումով և դիակիզումով հուղարկավորում-ները վաղ հելլենիստական դարաշրջանում հաճախակի են դառ-նում, իսկ I դարում ընդունում են մասսայական բնույթ: Հայաստա-նում վաղ և ուշ անտիկ ժամանակաշրջանի կարասային թաղում-ներ հայտնի են Գառնիից[5], Արտաշատից[6], Դվինից[7], Սևանի ավա-զանից[8], Ներքին Նավերից[9], Թալինից[10], Օշականից[11], Աղաբլուրից[12], Երևանից[13], Վաղարշապատից[14], Բենիամինից, Շիրակավանից, Ջրափիից[15] և այլ վայրերից: Հատկապես հետաքրքիր են Գառնիում և Սևանի ավազանում հայտնաբերված երկկարասային թաղում-ները[16]:

Կարասային թաղման տարածումը Հայաստանում տեղիք է տվել տարբեր կարծիքների: Կան հետազոտողներ, որոնք գտնում են որ հելլենիստական կարասային թաղումները Հայաստան են ներմուծ-վել Վիրքից [17], Աղվանքից [18], Միջագետքից [19]: Մեկ այլ տեսակետի

---

[2] **Мартиросян А. А.**, 1974, 51, 55.
[3] **Аветисян П. С.**, 2003, 52.
[4] Նյութերը պատրաստվում են հրատարակման Ս. Հմայակյանի կողմից:
[5] **Аракелян Б. Н.**, 1957, 13-16; **Хачатрян Ж. Д.**, 1976, 8-17.
[6] **Խաչատրյան Ժ. Դ**, 1981, 32.
[7] **Ղաֆադարյան Կ. Գ.**, 1952, 82-84; **Ղաֆադարյան Կ. Գ.**, 1974, 35; **Քոչարյան Գ. Գ.**, 1991, 25-29.
[8] **Լալայան Ե.**, 1938, 73; **Խաչատրյան Ժ. Դ., Քալանթարյան Ա. Ա.**, 1972, 59-62.
[9] Նյութերը պատրաստվում են հրատարակման:
[10] **Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն., Մելքոնյան Հ.**, 2008, 260-267.
[11] **Есаян С. А., Калантарян А. А**, 1988, 59.
[12] **Օհանյան Հ.** 87.
[13] **Демирханян А.**, 2010, 11-14.
[14] **Խաչատրյան Ժ. Դ., Թորոսյան Ռ. Մ.**, 1976, 99-100.
[15] **Եգանյան Լ.**, 2000, 50; **Եգանյան Լ.**, 2002, 111-119.
[16] **Хачатрян Ж. Д.**, 1976, 24-25.
[17] **Куфтин Б. А.**, 1950, 78.
[18] **Казиев С. И.**, 1960, 18.
[19] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 1981, 32; **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 1976, 28.

համաձայն թաղման այս ձևը ուրարտական արմատներ ունի [20]:

Ինչպես տեսանք դամբարանների պեղումները տվեցին հարուստ հնագիտական գտածոներ՝ զենքեր, զրահի մասեր, զարդեր և արդուզարդի պարագաներ, կնիք, դրամ, խեցանոթներ և այլն:

Եղվարդի դամբարանադաշտից հայտնաբերվեցին երկու **ապարանջան**, երկուսն էլ N 4 կարասային կանացի թաղումից: Առաջինը արծաթե, լավ պահպանված, մանկական՝ 4,7x5.0 սմ տրամագծով օձագլուխ ապարանջան է (աղ․V-1, աղ․VI-2): Ձվաձև, ճկված մեջքով ապարանջանն աչքի է ընկնում օձի պատկերների ռեալիստորեն ձևավորումով, որտեղ հստակ ընդգծված են օձի գլխի դիմային մասը, աչքերը և մարմնի գծանախշերը: Տարբեր կենդանիների՝ օձի, առյուծի և խոյի գլուխներով զարդարված ապարանջաններն ի հայտ են գալիս I հազարամյակի սկզբներից և տարածում ստանում Ք. ա. VI-IVդդ.: Հելլենիստական շրջանում օձի գլխի ձևավորումով ապարանջանները ամենատարածված զարդերից էին՝ պատրաստված մեծամասամբ բրոնզից և արծաթից: Այս ապարանջանները տեղական արտադրանք են: Օձագլուխ ապարանջաններ հայտնաբերվել են բազմաթիվ հուշարձաններից՝ Արտաշատից[21], Գառնիից[22],Օշականից[23], Դվինից[24] և այլն: Առյուծագլուխ ոսկե ապարանջաններ հայտնաբերվել են Սիսիանի իշխանական դամբարանից[25], իսկ արծաթե և բրոնզե՝ Գառնիից[26]:

Հաջորդ ապարանջանը հայտնաբերվեց օձագլուխ ապարանջանին հպված: Զարդն ունի օվալաձև տեսք, որի տրամագիծը 6-6,9 սմ է: Պատրաստված է կտրվածքում կլոր մետաղալարից, նախորդ ապարանջանի պես ներճկված: Ապարանջանի ծայրերը հաստանում են և իրար չեն միանում: Մակերեսը պատված է հասկաձև մանր զարդանախշով, իսկ հաստացող եզրերը ստանում են կենդանակերպ տեսք (նկատվում են աչքեր և երկարավուն ականջներ, մանատիպ ապարանջաններ հայտնի են Գառնիից[27], Գեղադիրից[28], Օշականից[29],Կարմիր բլուրից[30]: Այսպիսի ապարանջաններից որոշ-

---

[20] **Мартиросян А. А.**, 1974, 31; **Тирацян Г. А.**, 1988, 104; **Հակոբյան Հ.**, 2010, 201; **Կարապետյան Ի., Հմայակյան Ս., Հակոբյան Հ.,. Վարդանյան Ռ, Թումանյան Գ., Ավետիսյան Պ., Տիրացյան Ն.**, 1996, 36-37.

[21] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 1981, 74.

[22] **Аракелян Б. Н.**, 1957, նկ. 44; **Хачатрян Ж. Д.**, 1976, 87-88.

[23] **Есаян С. А., Калантарян А. А,** 1988, 63-64.

[24] **Քոչարյան Գ. Գ.**, 1991, 52.

[25] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 2009, 29.

[26] **Хачатрян Ж. Д.**, 1976, 87.

[27] **Хачатрян Ж. Д.**, 1976, աղ. XVIII, նկ. 15, 30.

[28] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 1966, 88.

[29] **Есаян С. А., Калантарян А. А**, 1988, աղ. XLII, նկ. 9-10.

[30] **Тирацян Г. А.**, 1988, рис. 39; **Вайман А. А., Тирацян Г. А.**, 1974, табл. II.

ները ծայրերում ունենում են նաև ոճավորված՝ հիմնականում օձի պատկեր հիշեցնեղ զարդանախշեր:

Կլոր կտրվածքով, մետաղալարից պատրաստված ապարանջանների ձևերն են կրկնում երկու **մանյակները:** Առաջինը հայտնաբերվեց N 1 թաղումից: Մանյակը պատրաստված է կտրվածքում կլոր, բարակ,արծաթե մետաղալարից և ունի 17 սմ տրամագիծ: Ծայրերում այն հաստանում է, եզրերը հարթ կտրված են (հատույթի տրամ.՝ 1,1 սմ), շրջանաձև: Մանյակի մակերեսին առկա են սուր գործիքով արված հորիզոնական և ուղղահայաց գծերից կազմված հասկազարդեր (աղ․VII-1):

Երկրորդ մանյակը հայտնաբերվեց N 2 կարասից: Այն ևս պատրաստված է արծաթե կլոր մետաղալարից, սակայն ավելի բարակ է և փոքր (տրամ.՝ 13սմ), իսկ՝ հաստացող, կտրվածքում շրջանաձև ծայրերը (կտրվածքի տրամ.՝ 0,8սմ) հպվում են իրար: Ի տարբերություն առաջինի՝ այս մանյակն անզարդ է: Ելնելով սրա փոքր չափերից կարծում ենք, որ այն մանկահասակ աղջկա է (աղ․VII-2): Բարակ մետաղալարից պատրաստված մանյակների այս ձևը գալիս է նախորդ՝ Ք. ա. VI-IVդդ. մշակույթից, որոնց մեկ կամ երկու ծայրերը կորացված են՝ կապելու նպատակով[31]: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում նման մանյակների այլ օրինակներ առայժմ հայտնի չեն:

Պեղածո զարդերի հաջորդ տեսակը **մատանին** է: Այն հայտնաբերվեց N 2 դամբարանից: Մատանին պատրաստված է արծաթից և պատված՝ ոսկյա բարակ թիթեղով: Մակերեսին պահպանված է զույգ ակոսաձև զարդանախշ, որը հազվագյուտ երևույթ է այս դարաշրջանի ոսկերչության համար: Մատանու վրա, օվալաձև ակնաբնի մեջ ամրացված է մուգ կարմիր քարից (նռնաքար) պատրաստված օվալաձև ակնաքար (աղ․V-3): Այսպիսի ոչ բարձր՝ ակնաբնով մատանիները տարածում են ստանում Ք. ա. I դ սկսած՝ հետագա դարերում կատարելագործվելով և հասնելով մինչև մեր օրերը: Սրանք հիմնականում պատրաստված են արծաթե լայն թիթեղից, որի վրա, օվալաձև ակնաբնի մեջ տեղադրված ամենատարածված քարատեսակը կարմրավուն սարդիոնն է, սակայն հանդիպում են նաև ագաթ, նռնաքար և այլն: Մեր օրինակը առանձնանում է նրանով, որ ենթարկվել է կրկնակի մշակման՝ պատվելով ոսկյա թիթեղով: Նմանատիպ արծաթե մատանիներ հայտնի են Գառնիից[32] և Արտաշատից[33]: Էգեյան աշխարհում տարածված էին նմանատիպ

---

[31] **Есаян С. А.**, 1976, табл. 145_{10}; **Есаян С. А.**, 1969, 289; **Мнацаканян А. О., Тирацян Г. А.**, 1961, 72; **Կարապետյան Ի. Ա.**, 2001, 78.

[32] **Хачатрян Ж. Д.**, 1976, 106.

[33] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 1981, 82.

մատանիների ոսկյա օրինակները, որոնցից Հայաստանից հայտնաբերվել են Սիսիանի դամբարանից չորս օրինակ, մեկը՝ շարժական ակնաբնով[34] և Սոդքի (Սոնասար) դամբարանից երկու օրինակ[35]:

Դամբարանների պեղումներից հայտնաբերվեցին երեք զույգ հետաքրքիր **ականջօղեր**, որոնք իրենց բազմազանությամբ ամենատարածված զարդերից են հելլենիստական մշակույթում և մեծ քանակությամբ հայտնաբերվում են կանացի թաղումներից: Այս զարդերը պատրաստված են բրոնզից և արծաթից, իսկ ոսկյա տարբերակները հանդիպում են հազվադեպ: Եղվարդից գտնվածները երկու տիպի են: Առաջին տիպը երկու զույգ ականջօղեր են, որոնք հայտնաբերվել են N 1 և N 2 թաղումներից (աղ. V-5-6): Այս ոսկյա օղակաձև ականջօղերը պատրաստված են քառակող ոլորված մետաղալարից, որոնից մեկի ծայրերը բարակում և կապվում են իրար: Առաջին զույգի օղերն ունեն տարբեր չափեր (տրամ.՝ 2,3 և 2,6 սմ): Երկրորդ զույգ օղերն ունեն 2,7 սմ տրամագիծ: Այսպիսի հյուսածո զարդեր հելլենիստական Հայաստանում հանդիպում են ոչ հաճախ: Օշականից[36] և Երևանից՝ (Ավանից)[37] հայտնաբերվել են նման բրոնզե ականջօղեր, որոնք թերի են, իսկ Գառնիի և Գեղադիրի նույն եղանակով պատրաստված ապարանջանները թվագրվել են Ք. ա. IV-III դդ[38].: Նույն եղանակով է պատրաստված նաև Սոնասարի դամբարանից հայտնաբերված բրոնզե մանյակը, որը պատվել է ոսկե բարակ թիթեղով[39]: Նմանատիպ հյուսածո զարդերի կիրառումը փաստված է նաև երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանում, որոնցից հայտնաբերվել են մի քանի հուշարձաններից (Խրթանոց, Գոլովինո, Ջրառատ, Բերդ և այլն):

Երկրորդ տիպի զույգ ականջօղը հայտնաբերվել է N 4 դամբարանից: Այն պատրաստված է բրոնզե բարակ, կլոր լարից: Լարի անցքից ամրացված են խոշոր կաթիլաձև քարե կախիկներ, որոնց ծայրերը առանձնացված են: Ականջօղին ագուցված են կլոր փոքրիկ օղեր՝ զարդին տալով գեղեցիկ տեսք: (աղ. V-4): Այսպիսի ականջօղերից հանդիպում են քննարկվող ժամանակաշրջանում, որոնց կախիկները հիմնականում պատրաստված են ուլունքներից: Օշականից, Գառնիից, Արտաշատից[40] հայտնաբերվել են նման մի քանի ականջօղեր, որոնց կախիկները, ինչպես Եղվարդինը՝ երկկոն են:

---

[34] **Խաչատրյան Ժ. Դ**, 2009, 32, աղ. XVI.
[35] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 2013, 64-65, աղ. VIII.
[36] **Есаян С. А., Калантарян А. А**, 1988, աղ. XLII, նկ. 6.
[37] **Демирханян А.**, 2010, աղ. 19 ա.
[38] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 1966, 91; **Хачатрян Ж. Д.**, 1976, 90.
[39] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 2013, 63, աղ. VI.
[40] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 1981, 80; **Хачатрян Ж. Д.**, 1976., 102-103; **Есаян С. А., Калантарян А. А.**, 1988, աղ. XLIV, նկ. 12-13.

Արդուզարդի պարագաներից են **հայելին** և **թիակը**, որոնք գտնվել են N 2 դամբարանից: Բրոնզե հայելին կլոր է, 16,2 սմ տրամագծով, ամբողջական և լավ պահպանված: Շրջանաձև հայելու եզրագծով ձգվում է թեք գծիկների զարդաշար: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում տարածված էին բռնակով և առանց բռնակի հայելիները: Եղվարդի հայելին ունեցել է երկաթից բռնակ, որի հետքերը պահպանվել են նրա եզրին՝ անցքի հետ միասին: Անցքին զուգահեռ՝ հակառակ եզրին պահպանված է փոքրիկ ամրակ, որով, ենթադրվում է, որ հայելին ամրացվել է կաշվե աստառին, ինչի մնացորդները առկա են նրա վրա (աղ. VII-3): Նման հայելիները Ք. ա. II-I դդ. թվագրվող թաղումներից հաճախ հադիպող մետաղական իրերից են, որոնք դրվել են որպես ուղեկցող նյութ կանացի թաղումներում: Հանդիպող հայելիների մեջ կան նաև զարդանախշված օրինակներ: Հայելիները պատրաստված են բրոնզից ու արծաթից և դամբարաններում դրանց տեղադրվելը հավանաբար ունեցել է ծիսական նշանակություն: Կա կարծիք, որ հայելիները դամբարաններում դնելու ավանդույթը կապված է սարմաթների հետ, որոնցից ամբողջական և կոտրված վիճակում հայտնաբերվում են Մերձսևծովյան և Հյուսիսկովկասյան տարածքներում՝ սարմաթական և սկյութական դամբարաններում[41]: Հայաստանում հայելիներ հայտնաբերվել են Գառնիից[42], Արտաշատից[43], Դվինից[44], Այգեշատից[45], Կաթնաղբյուրից[46], Օշականից[47], Բենիամինից, Անուշավանից[48] և այլ հուշարձաններից:

Անտիկ շրջանում տարածված **թիակը** ծառայել է անոթներից անուշաբույր յուղեր հանելու համար: Եղվարդի բրոնզե թիակը բարակ, երկարավուն գործիք է, որի մի ծայրը սուր է, մյուսը աստիճանաբար տափակելով վերածվում է եռանկյունաձև հարթության: Թիակի կոթի և տափակ մասի միջև առկա է ռելիեֆ զարդանախշ: Ունի 9,4 սմ երկ. (աղ. IV-7, աղ. VI-1,): Զարդանախշված և անզարդ թիակներ հայտնաբերվել են Գառնիից՝ չորս հատ, որոնց երկարությունը տատանվում է 10-15 սմ սահմաններում[49] և Սիսիանի դամբարանից՝ երկու օրինակ, որոնցից մեկն ամբողջական է և զար-

---

[41] Եգանյան Լ., 2003, 85-86.
[42] **Аракелян Б. Н.**, 1951, 47; **Аракелян Б. Н.,** 1957, 15; **Хачатрян Ж. Д.**, 1976, 97.
[43] **Խաչատրյան Ժ. Դ.**, 1981, 85; **Խաչատրյան Ժ. Դ.**,, 1977, 55.
[44] **Кочарян Г., Калантарян А., Кафадарян К.**, 2008, 162, табл. XXIII, рис. 2.
[45] **Թորոսյան Ռ., Տեր-Մարտիրոսով Ֆ.**, 1976, 265.
[46] **Սաստրյան Ե.**, 1981, 113.
[47] **Есаян С. А., Калантарян А. А**, 1988, 65.
[48] **Եգանյան Լ.**, 2001, 11.
[49] **Хачатрян Ж. Д.**, 1976, 101.

դանախշված, 11,2 սմ երկ., իսկ մյուսը ջարդված է և պահպանված մասն ունի 6,9 սմ երկ.[50]:

Բացի զենքերից և զարդերից ի հայտ եկան նաև այլ մետաղե իրեր՝ բրոնզե **զանգակ,** մի քանի **օղակներ**, **դրամ**: Զանգակն ամբողջական է, կիսագնդաձև (3,7 սմ բարձր., բերանի տրամ.՝ 4,1 սմ), որի գագաթին առկա է կախելու նպատակով արված օղակ (աղ. VII-4): Ունի երկաթից, 2,7 սմ երկարությամբ լեզվակ, բավականին քայքայված վիճակում: Զանգակների օգտագործումը սկսվում է դեռևս բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանից և փոփոխություններ կրելով հասնում մինչև միջնադար: Կոնաձև և կիսագնդաձև կախիկ-զանգակները տարածված էին նաև հելլենիստական մշակույթում, որոնք ըստ երևույթին կախվել են կենդանիների վզից: Ասվածի վառ ապացույցն է զանգակի հետ միասին հայտնաբերված երկաթե աղեղնաձև իրը, որի կենտրոնական հատվածում պահպանվել է երկաթե մետաղալարից պատրաստված կեռիկ՝ զանգակը կախելու համար: Աղեղնաձև իրը իր հերթին կախվել է կենդանու վզից: Այն ունի 26,5 սմ բացվածք: Զանգակները հիմնականում հայտնաբերվում են դամբարաններից և դրանք հավանաբար օգտագործվել են նաև թաղման ծիսակատարության ժամանակ:

N 3 դամբարանից գտնվեցին երեք, և N 5 կարասից մեկ բրոնզե նույնատիպ օղակներ, որոնցից Հայաստանում հանդիպում են առաջին անգամ: Առաջին հայացքից մատանի հիշեցնող այս օղակները, բավականին ծանր են զարդ լինելու համար: N 3 թաղումից հայտնաբերվածները միաչափ են և ունեն 2,7 սմ տրամագիծ: Դրանցից երկուսը հայտնաբերվեցին միմյանց ամուր հպված վիճակում: Չորրորդ օղակը ունի 3,1 սմ տրամագիծ: Բոլոր չորս օղակների մակերեսները ունեն հետաքրքիր նիստավոր ոճավորումներ: Սրանք չափազանց ուշագրավ հայտնագործություններ են, չունեն իրենց զուգահեռները և դժվար է որևէ հստակ մեկնաբանություններ կատարել դրանց իսկության մասին: Քանի որ հայտնաբերվել են տղամարդկանց թաղումներից, ապա հնարավոր է, որ դրանք հանդիսանան զինվորական հագուստի մասեր:

Արծաթե մետաղադրամի դիմերեսին պատկերված է Պարթևների արքայից արքա Միհրդատ II-ի (Ք. ա. 123-88 թթ.)՝ կիսանդրին՝ գլխին խույրով, դեմքով ուղղված դեպի ձախ, իսկ դարձերեսին՝ Արշակ I -ը գահին դեպի աջ նստած (աղ. IV-6): Ք. ա. II դ. վերջին և հատկապես I դ. Հայաստանում, Աղվանքում, Վրաստանի արևելյան և կենտրոնական շրջաններում տարածված էին պարթևական

[50] Խաչատրյան Ժ. Դ., 2009, 63.

դրախմաները, որոնք համեմատաբար հաճախ են հանդիպում հատկապես Հայաստանի արևելյան մասում[51]:

Քարե իրերից են **կնիքը** և **ուլունքները**: Կնիքը (գեմմա) գտնվեց N 2 դամբարանից: Այն օվալաձև, տափակ կանաչավուն քար է, 1,6 սմ երկարությամբ, 1,4 սմ լայնությամբ, միջանցիկ անցքով: Հարթ մակերեսին պատկերված են բարակ գծերով արված ինչ-որ կենդանու՝ հավանաբար թռչնի պատկեր (աղ.IV-4): Նման կնիքները լայն տարածում ունեին քննարկվող ժամանակաշրջանում: Առհասարակ հելլենիստական շրջանում հանդիպում են ապակիներից և տարբեր քարերից պատրաստված կնիքներ, որոնց մակերեսին փորագրված են լինում զանազան՝ որսի, ռազմի, կենցաղի և այլ տեսարաններ, ինչպես նաև տարբեր կենդանիներ:

Ուլունքները բազմազան չեն: Դրանք կարմիր սարդիոնից և գիշերից են (աղ.IV-1-3, 5): Սարդիոնից ուլունքները տձև և գնդաձև են, իսկ գիշեր քարատեսակինը՝ տափակ: Հատկապես աչքի է ընկնում նարնջագույն սարդիոնից կաթիլանման ուլունքը՝ միջանցիկ անցքով: Բացի այս ուլունքներից կա նաև մեկ բրոնզե օղակաձև ուլունքահատիկ:

N 2 կարասային թաղումից գտնվեցին 8 կախազարդեր: Դրանցից յոթը միևնույն տեսակի են. շրջանաձև, հարթ մակերեսով կախազարդեր, որոնք շղթայով միանում են խողովակաձև կախիկներին (կախիկներից պահպանվել են չորս հատ): Դրանց մակերեսը զուրկ է որևէ պատկերից: Պահպանվել են թերի կամ ամբողջական վիճակում: Մյուս կախազարդը, որը մեզ է հասել թերի վիճակում, ունի օղակաձև կառուցվածք: Սա, հավանաբար, եղել է սրանցից կենտրոնականը: Սրանք լարի միջոցով կարող էին ամրացվել թե ճակատակալին, թե վզնոցին, թե հագուստին:

Բացի վերոնշյալներից՝ գտածոների թվում են նաև բազմապիսի այլ մանր իրեր, այդ թվում՝ բրոնզե օղ, վարսակալ, երկաթե կեռիկներ և այլն: Դամբարաններից հայտնաբերվեցին նաև մի շարք զենքեր՝ մասնավորապես դաշույններ[52]: Ուղեկցող նյութերից են **կճուճը** և երկու **սափորը**. յուրաքանչյուրը առանձին կարասային թաղման հետ: Դրանք ունեն ծիսական նշանակություն (չի բացառվում, որ լինեն աճյունասափորներ):

Կճուճը գտնվեց N 2 թաղումից՝ բեկոտված վիճակում: Այս Փոքր երկկանթ կճուճն ունի դարչնագույն փայլուն մակերես, փքված իրան, դուրս ճկված, կլորացող եզրով շուրթ, լայն, հարթ հատակ: Կճուճի կանթերը հորիզոնական են, որոնց միջև առկա են զույգ

[51] **Акопян Г. П.**, 1984, рис. 7.

[52] Դաշույնները առայժմ գտնվում են լաբորատոր մշակման փուլում և կհրատարակվեն հետագայում առանձին լրացուցիչ հաղորդումով:

ելուստներ: Չափերն են. բարձրություն՝ 14 սմ, բերանի տրամագիծ՝ 9 սմ, հատակի տրամագիծ՝ 10,5 սմ (աղ.I): Կճուճների նախորդ դարաշրջաններից եկող այս տիպը լայն տարածում ունի հելլենիստական մշակույթում: Դրանց մեծ մասին բնորոշ է դարչնագույն, մոխրագույն, դեղնավուն, կարմրավուն մակերեսը: Հանդիպում են երկկանթ, անկանթ, ելուստավոր տիպերի, սակայն հորիզոնական կանթերով կճուճները հազվադեպ են: Այս տիպի անոթները դարեր շարունակ օգտագործվել են կենցաղում: Նման կճուճների օրինակներ հանդիպում են մի շարք հուշարձաններում՝ երկկանթանի՝ Դվինից[53], ելուստներով՝ Ավանից[54], անկանթ՝ Օշականից[55], Գառնիից[56] և այլն:

Երկրորդ անոթը հայտնաբերվեց N 1 դամբարանից: Այն փայլեցված աղյուսագույն մակերեսով, լայն, հարթ հատակով և դուրս ճկված շրթով սափոր է: Սափորի շրթից սկսվում և ուսի վրա ավարտվում է լայն, ստորին հատվածում նեղացող կանթը: Կանթի հակառակ կողմում անոթն ունի կլոր, երկար ծորակ: Սափորի իրանի վրա առկա են ևս երկու եռաթև, փոքր «կեղծ» կանթեր: Սակայն սափորն հետաքրքիր է հատկապես նրանով, որ շրթի վրա կա մի խոյի գլխի տեսքով հետաքրքիր ելուստ: Սափորի բարձրությունը 15 սմ է, հատակի տրամագիծը՝ 9 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 7,7 սմ (աղ.II):

N 5 դամբարանից գտնված երրորդ անոթն իրենից ներկայացնում է մի կարմրավուն, փայլեցրած մակերեսով միականթ սափոր: Այն ունի դուրս ճկված, սրվող գագաթով շուրթ, փքված իրան, նեղ վիզ, հարթ, լայն հատակ: Սափորի լայն, աղեղնաձև կանթն սկսվում է շրթից և ավարտվում ուսի վրա: Սափորի բարձրությունը 19 սմ է, բերանի տրամագիծը՝ 8,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 13 սմ: Սափորի իրանին առկա է շրջանաձև անցք (աղ.–III):

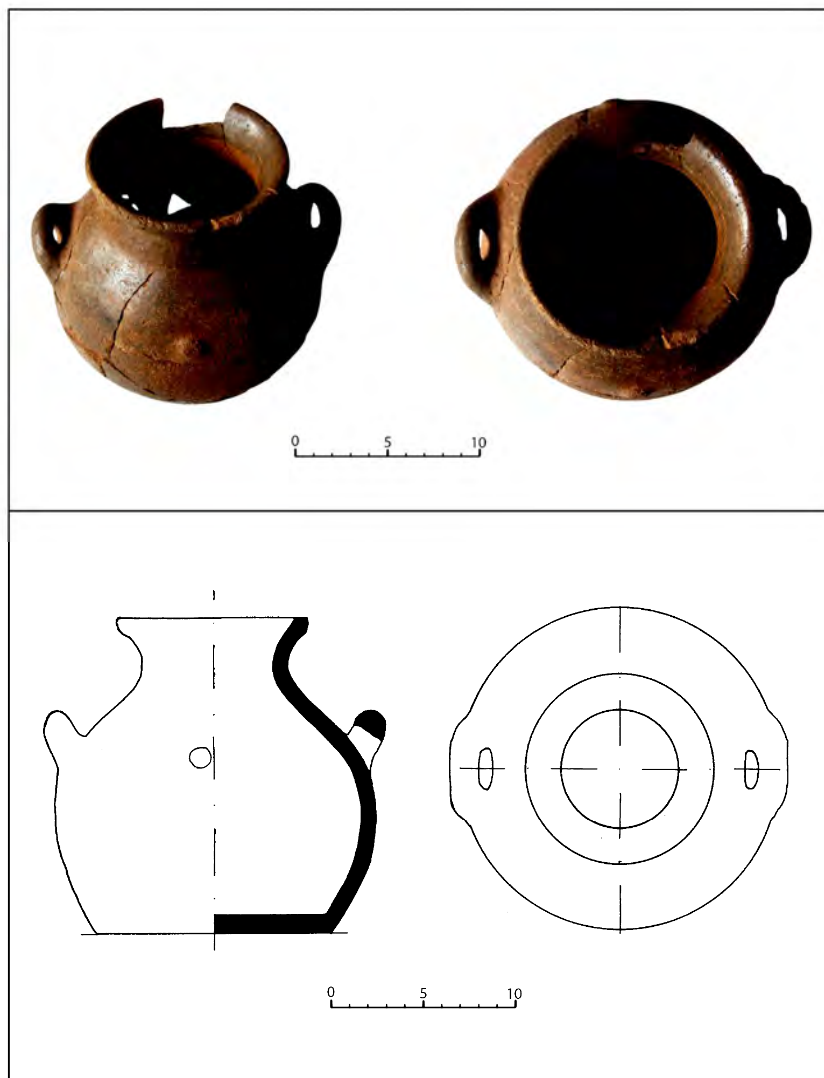
Այսպիսով կարելի է փաստել, որ բոլոր դամբարանները համաժամանակյա են և ըստ հնագիտական նյութերի համեմատական վերլուծության, դամբարանների կառուցվածքի և թաղման ծեսի՝ դամբարանադաշտը կարելի է թվագրել Ք. ա. I դ.: Թվագրումը ամրապնդվում է մ. թ. ա. I դ. առավել տարածված տիպի դրամով:

Դամբարանադաշտի տարածքը, մեծ չափերի է հասնում, ըստ նախնական դիտարկման՝ մոտ 6 հա: Դամբարանադաշտի պեղումները որոշակի դժվարություններ էին ներկայացնում, քանի որ դամբարանները վերգետնյա նշաններ չունեն: Տարածքում հայտնաբեր-

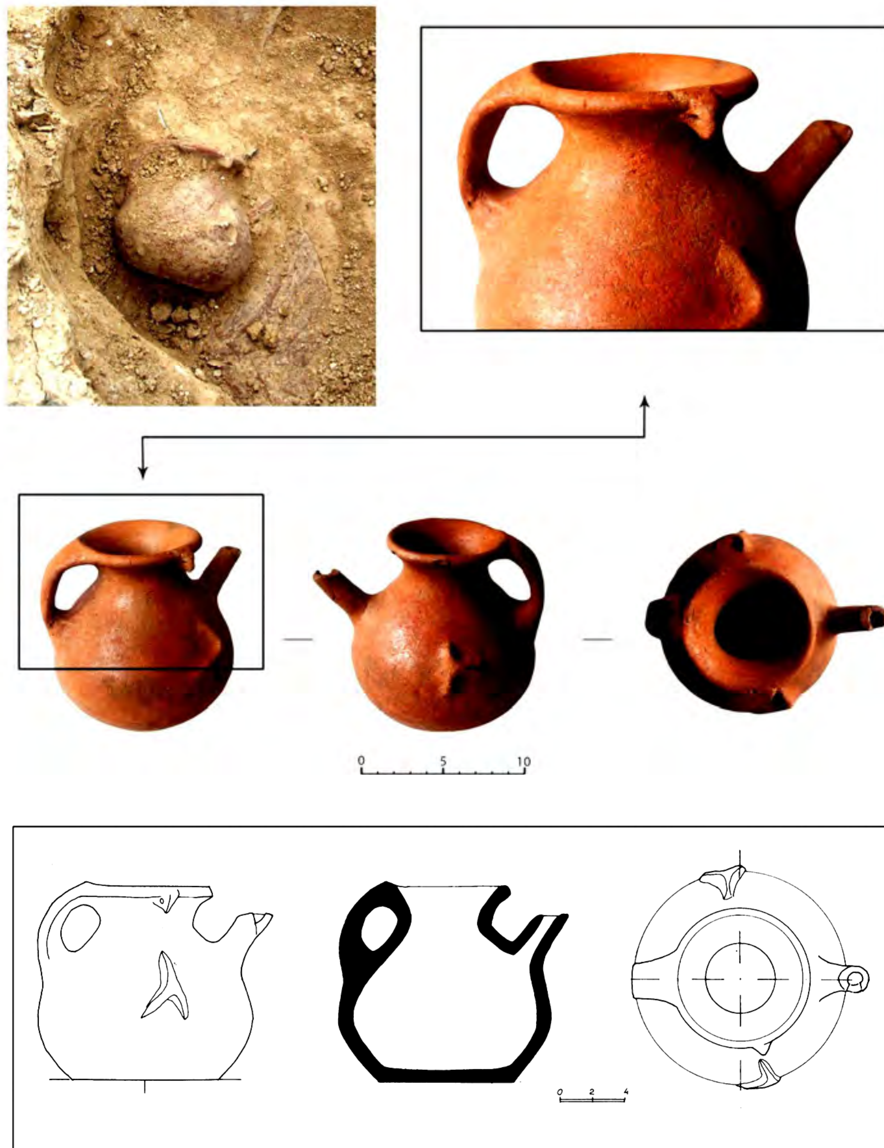
[53] **Քոչարյան Գ. Գ.**, 1991, 42.
[54] **Демирханян А.**, 2010, 70.
[55] **Есаян С. А., Калантарян А. А**, 1988, աղ. XLIII, 10.
[56] **Хачатрян Ж. Д.,** 1976, 32-34.

վել են պատերի մնացորդներ, իսկ սրանցից որոշակի հեռավորության վրա կան վաղ անտիկ բնակավայրի ավերակների հետքեր:

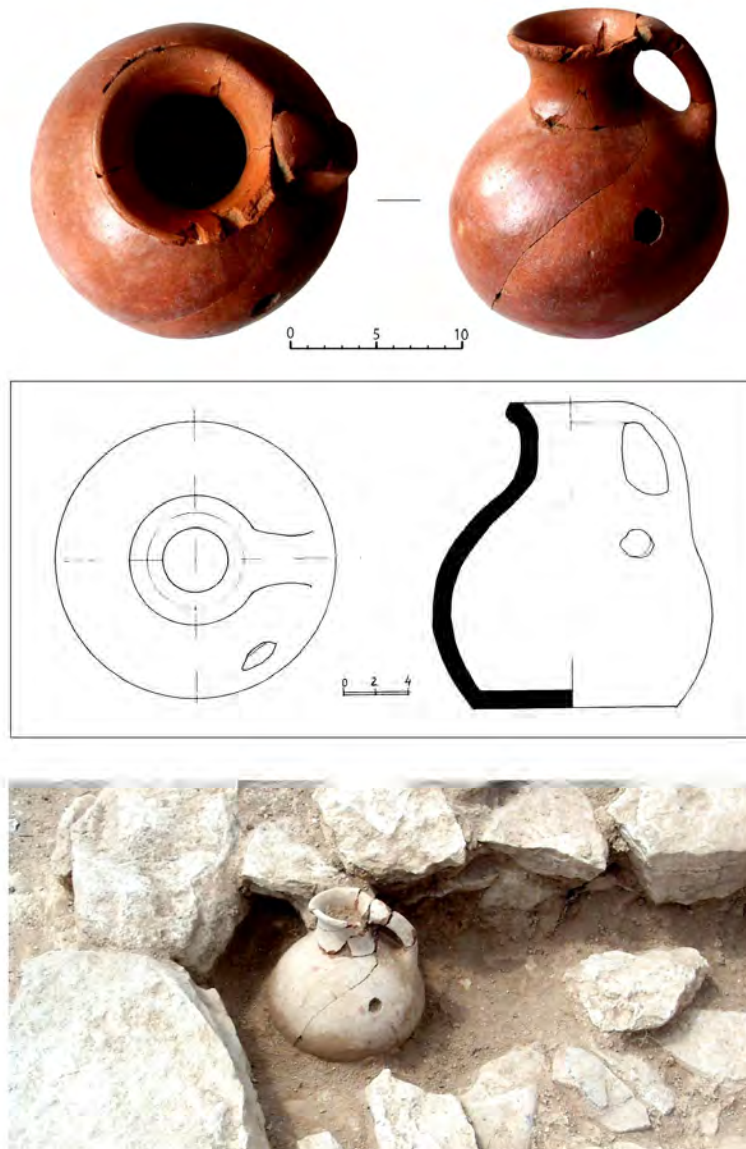
Ինչպես հայտնի է այս տարածքները հարուստ չեն հելլենիստական հուշարձաններով և Եղվարդի դամբարանադաշտի հայտնաբերումը հույժ կարևոր է հարավային Սյունիքի հելլենիստական մշակույթը համակողմանի ուսումնասիրելու համար:

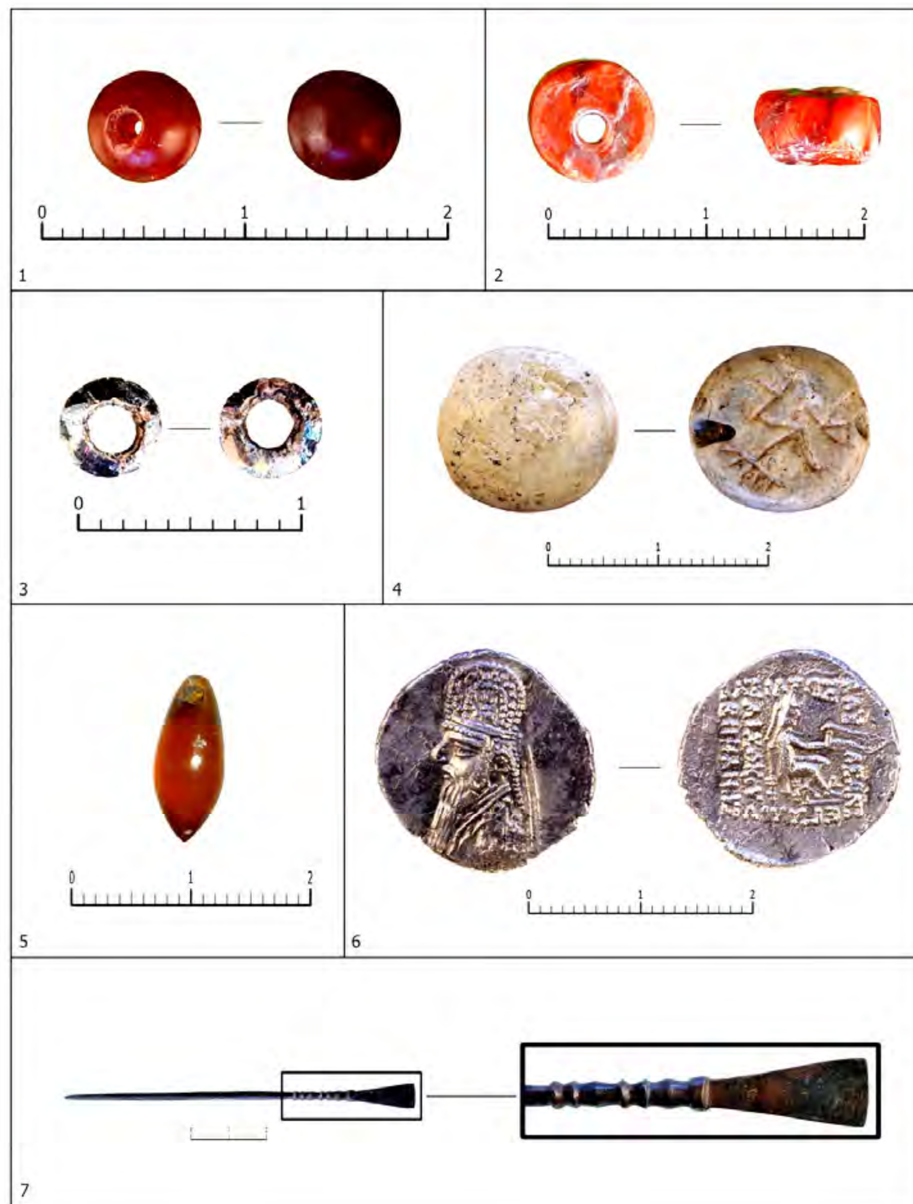
Աղյուսակ I - N 2 դամբարանից հայտնաբերված կճուճի լուսանկարները և գծանկարները:

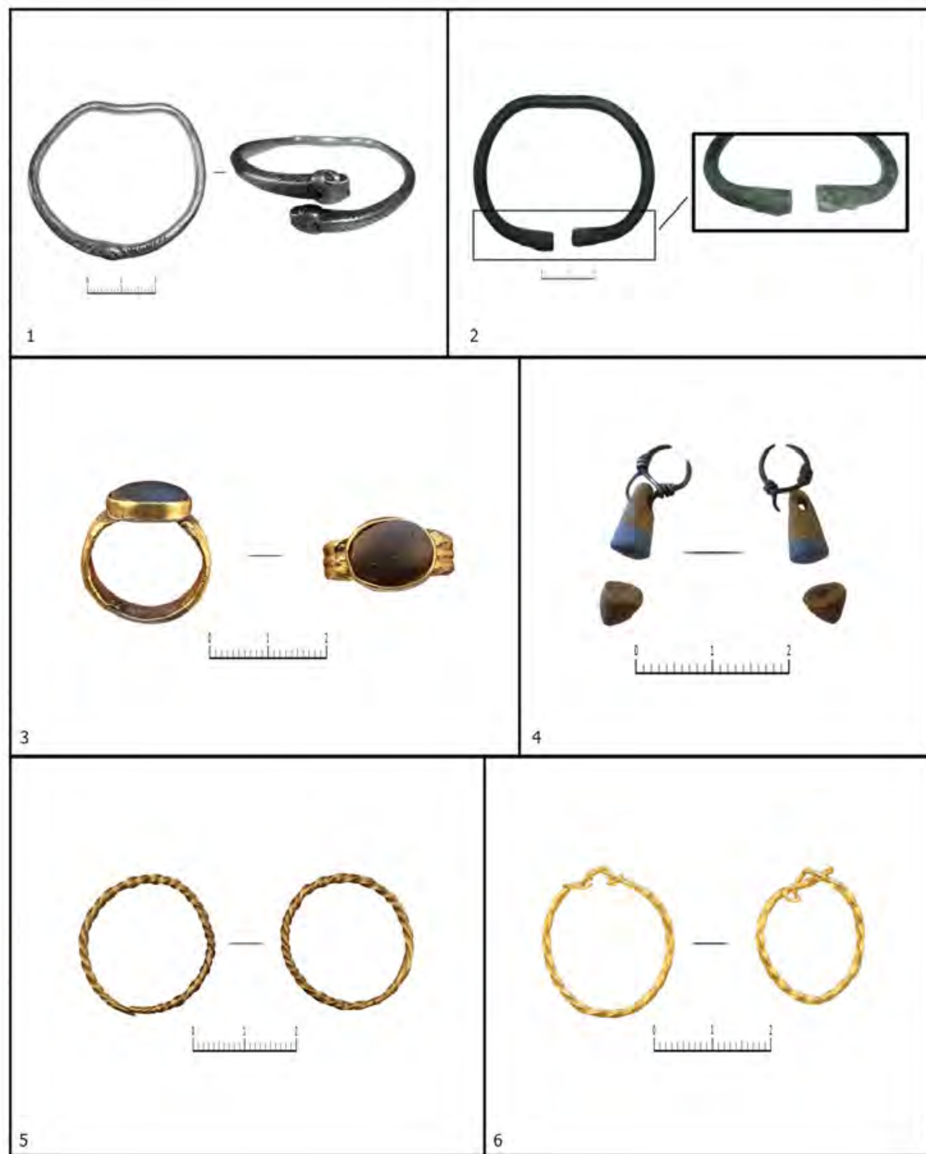
Աղյուսակ II - N 1 դամբարանից հայտնաբերված սափորի լուսանկարները և գծանկարները:

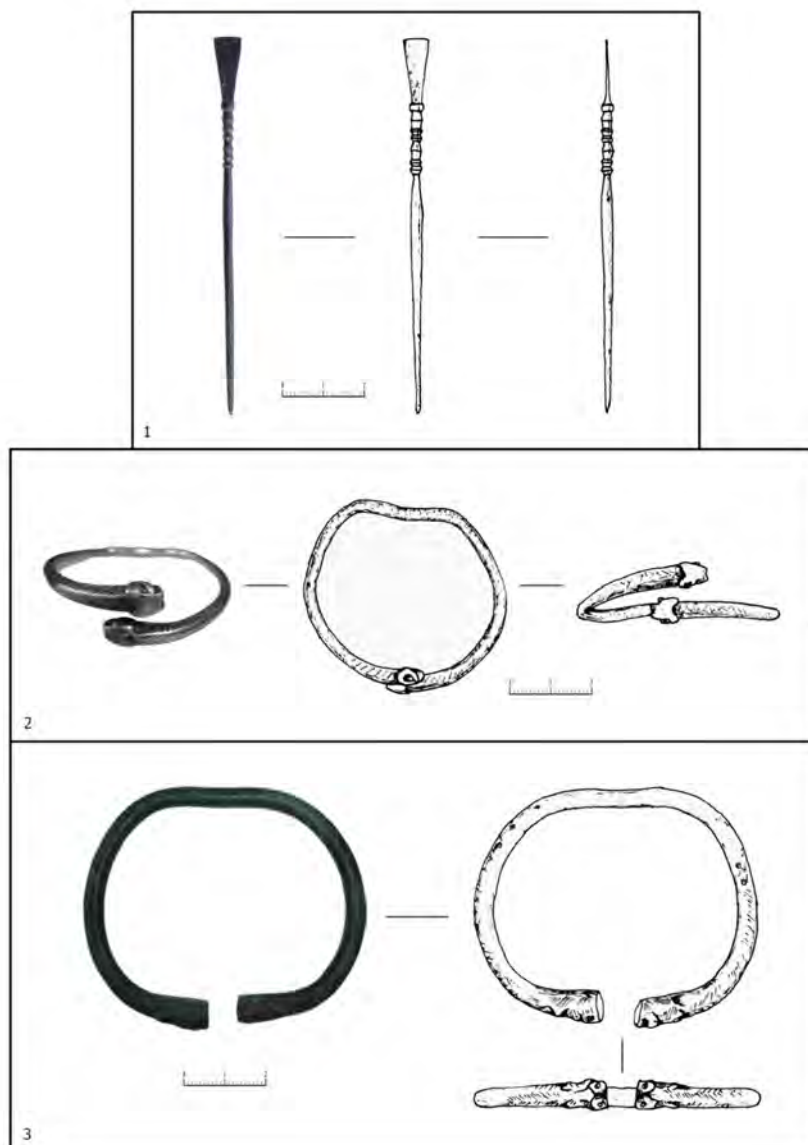
Աղյուսակ III - N 5 դամբարանից հայտնաբերված սափորի լուսանկարները և գծանկարները:

Աղյուսակ IV - Եղվարդի հելլենիստական թաղումներից հայտնաբերված քարե և մետաղյա մանր իրեր-1-2, 4. Սարդիոնից ուլունքներ, 3. Գիշերից ուլունք, 6. Միհրդատ II -ի արծաթե մետաղադրամը . 7. Բրոնզե թիակ:

Աղյուսակ V - Եղվարդի հելլենիստական թաղումներից հայտնաբերված քարե և մետաղյա մանր իրեր -1-2. N 4 դամբարանից հայտնաբերված ապարանջաններ, 3. Մատանի, 4. N 4 դամբարանից հայտնաբերված ականջօղեր, 5-6. Ոսկյա օղեր:

Աղյուսակ VI - Եղվարդի հելլենիստական թաղումներից հայտնաբերված քարե և մետաղյա մանր իրեր - 1. Թիակ, 2-3. Ապարանջաններ:

Աղյուսակ VII - Եղվարդի հելլենիստական թաղումներից հայտնաբերված քարե և մետաղյա մանր իրեր- 1. Արծաթե մանյակ՝ N 1 դամբարանից, 2. Արծաթե մանյակ՝ N 2 դամբարանից, 3. Հայելի, 4. Զանգակ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ասատրյան Ե., Կաթնաղբյուրի դամբարանը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1981, թիվ 2:

Եգանյան Լ., Հայելին Հայաստանի անտիկ թաղման ծեսում, ԳԱԱ, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, «Գիտական աշխատություններ», h. 6, Գյումրի, 2003:

Եգանյան Լ., Բենիամինի դամբարանադաշտի մ. թ. ա. 1 - մ. թ. 1-2-րդ դարերի խեցեղենը, ԳԱԱ, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, «Գիտական աշխատություններ», h. 5, Գյումրի, 2002:

Եգանյան Լ., Ծիսական իրերը Բենիամինի անտիկ թաղումներում, ԳԱԱ, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, «Գիտական աշխատություններ», h. 4, Գյումրի, 2001:

Եգանյան Լ., Անտիկ Շիրակի թաղման ձևերը, ԳԱԱ, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, «Գիտական աշխատություններ», h. 3, Գյումրի, 2000:

Թորոսյան Ռ., Տեր-Մարտիրոսով Ֆ., Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանի դամբարաններ Էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղում, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 2, 1976:

Լալայան Ե., Դամբարանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1938:

Խաչատրյան Ժ. Դ., Սիսիանի դամբարանը (մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես), Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները 21, Երևան, 2009:

Խաչատրյան Ժ. Դ., Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղադիրում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1966, թիվ 1:

Խաչատրյան Ժ. Դ., Ուշ հելլենիստական շրջանի եզակի դամբարան, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1977, թիվ 1:

Խաչատրյան Ժ.Դ., Հայաստանի Սոդից գավառի անտիկ դամբարանը, Բանբեր հայագիտության, Երևան, 2013, N 1:

Խաչատրյան Ժ. Դ., Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977 թթ. պեղումները), Երևան, 1981:

Խաչատրյան Ժ. Դ., Թորոսյան Ռ. Մ., Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիսարևելյան դամբարանադաշտից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1976 թիվ 2:

Խաչատրյան Ժ. Դ., Քալանթարյան Ա. Ա., Մարտունու և Վարդենիսի շրջանների անտիկ և միջնադարյան հուշարձանները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1972, թիվ 1:

Կարապետյան Ի. Ա., Հայաստանի նյութական մշակույթը, Երևան, 2001:

Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն., Մելքոնյան Հ., Անտիկ դարաշրջանի կարասային թաղում Թալինից, Հուշարձան տարեգիրք, Գ-Ե, Երևան, 2008:

Կարապետյան Ի., Հմայակյան Ս., Հակոբյան Հ.,. Վարդանյան Ռ, Թումանյան Գ., Ավետիսյան Պ., Տիրացյան Ն., Երիտասարդ ուրարտուհու թաղումը: ՀՀ-ում 1993-

1995 թթ. Հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզեր, Երևան, 1996:
Հակոբյան Հ., Վանի թագավորության և Հին Հայաստանի մշակութային ժառանգության խնդիրները, Հուշարձան տարեգիրք, Զ, Երևան, 2010:
Ղաֆադարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, h 1, Երևան, 1952:
Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հեթանոսական շրջանի դամբարաններ Դվինում, Պատմաբանասիրական հանդես, 1974, թիվ 4:
Սիմոնյան Հ.,Վասիլյան Լ., Բադալյան Հ., Նալբանդյան Ա., Ալեքսանյան Տ., Կարապետյան Հ, Վերականգնվում է Եղվարդի ՍԲ. Աստվածածին եկեղեցին, Հուշարձան տարեգիրք, Դ-Ե, Երևան, 2008.
Քոչարյան Գ. Գ., Դվին III, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Երևան, 1991.
Օհանյան Հ., Հայաստանի անտիկ բնակավայրերի մշակույթը (ըստ Արագածոտնի բնակավայրերի պեղումների), թեկնածուական ատենախոսություն, ձեռագիր աշխատանք:
Аветисян П. С., Предварительные результаты раскопок памятника Агарак, Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Эчмиадзин, 2003.
Акопян Г. П., Древняя Армения в торговле Запада с Востоком (первые века нашей эры), СА, 1984, N 2.
Аракелян Б. Н., Гарни I, Результаты раскопок 1949-1950 гг.,Ереван, 1951.
Аракелян Б. Н., Гарни II, Результаты раскопок 1951-1955 гг., Ереван, 1957.
Вайман А. А., Тирацян Г. А., Кармир-блырский некрополь эллинистического времени, ВОНАН, 1974.
Демирханян А., Северо-восток Еревана в эпоху Арташесидов. Фрагменты материальной и духовной кыльтуры по данный античного поселения в Аван-Ариндже (II в. до н. э.-I в. н. э.), Ереван, 2010.
Есаян С. А., Древняя культура племен Северо-восточной Армении (III-I тыс. до н. э.), Ереван, 1976.
Есаян С. А., Могильник раннеармянского времени в поселке Берд Шамшадинского района, ИФЖ, 1969, N 4.
Есаян С. А., Калантарян А. А, Ошакан I, Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., Ереван, 1988.
Хачатрян Ж. Д., Гарни V. Античный некрополь (Результаты раскопок 1956-1972 гг.). Ереван, 1976.
Казиев С. И., Альбом кувшинных погребений, Баку, 1960.
Кочарян Г., Калантарян А., Кафадарян К., Античный слой на территории центрального квартала и цитадела Двина, Двин IV. Город Двин и его паскопки (1981-1985 гг.), Ереван, 2008.
Куфтин Б. А., Материалы к археологии Колхиды II. Тбилиси, 1950.
Мартиросян А. А., Аргиштихинили, Археологические памятники Армении, 8, Ереван, 1974.
Мнацаканян А. О., Тирацян Г. А., Новые данные о материальной культуре древней Армении, ИОНАН, 1961, N 8.
Тирацян Г. А., Культура Древней Армении, Ереван, 1988.

АРУТЮН БАДАЛЯН
Научно-исследовательский центр историко-культурного наследия
badalyanh@mail.ru
АРМАН НАЛБАНДЯН
Научно-исследовательский центр историко-культурного наследия
nalbandyan.arm@yandex.ru
ТИГРАН АЛЕКСАНЯН
Научно-исследовательский центр историко-культурного наследия
tigranalexanyan@yandex.ru

НОВОНАЙДЕННЫЙ МОГИЛЬНИК В ЕХВАРДЕ

РЕЗЮМЕ

Село Ехвард Сюникского марза расположено в 22-х км на северо-восток от областного центра г. Кафан. В 3-х км на северо-востоке села были случайно обнаружены кувшинные погребения, после первичных археологических исследований стало ясно, что здесь имеем дело с могильником эпохи эллинизма. В результате археологических раскопок, проводившихся 2011-2012 гг. археологической экспедицией Научно исследовательского центра историко-культурного наследия Армении при Министерстве культуры РА было выявлено 4 кувшинных и 1 каменное погребений.

Погребение N 1. Находилось на дороге ведущей к пашне и в результате её эксплуатации кувшин был значительно повреждён. Этот сосуд размерами 75x55 см был уложен горизонтально в направлении восток-запад горлышком к востоку, венчик которого не сохранился.

В результате раскопок этого кувшинного погребения обнаружены пара золотых серёг; маленький бронзовый колокольчик; один цельный кувшин со сливным трубчатым носиком; серебряное колье; железный нож; железный дугообразный предмет; 3 железных крючка и очень малое количество костей. Вероятно здесь был проведён ритуал кремации, скелет не был обнаружен, за исключением нескольких мелких разъеденных костей.

Погребение N 2. Это кувшинное погребение обнаружилось на дороге. Карас размерами 100x70 см расположен в направлении запад-восток горловиной к востоку и был укрыт гладкой каменной плитой. Здесь в большом количестве были костные остатки и довольно богатый археологический материал: небольшой горшок с двумя ручками; серебряное колье; серебряное

позолоченное кольцо; гемма; бронзовое зеркало; бронзовые подвески; нож; пара золотых витых серёжек; бронзовая лопаточка; приколка для волос; серебряная монета с изображением парфянского царя Митридата II (123-88гг.); бусы из красного сердолика и др..

Погребение N 3. Обнаружено в левой части дороги на склоне холма, на глубине 60-70 см. Кувшин найден разломанным; его размеры 123x80 см, диаметр горлышко 30 см, диаметр донышка 17 см. Карас расположен горизонтально в направлении запад-восток горловиной к востоку и был укрыт гладкой каменной плитой. В процессе раскопок обнаружен череп и некоторые части человеческого скелета в очень плохом состоянии. Скелет был уложен в направлении восток-запад в вправоскорченном положении. Параллельно скелету горизонтально был уложен железный кинжал плохой сохранности. Внутри караса найдены 3 бронзовых кольца, два из которых соприкасались.

Погребение N 4. Обнаружена в левосторонней части дороги в 2 м северней от 3 кувшинного погребения. Погребальные кувшин находился в вертикальном положении. От караса сохранилась лишь часть основания, а верхняя часть отсутствовала. Вероятно с уничтожением верхней части караса уничтожился и скелет, так как при раскопках не обнаружили костей. Карас имел коричневую поверхность и ровное дно. На дне караса обнаружили пару бронзовых серёжек; 2 браслета; 2 бусины из красного сердолика и 1 из гагата (гешир).

Погребение N 5. Обнаружено на крутом склоне холма. Захоронение размером 210x140 см представляло собой сооружение уложенное по периметру необработанными камнями искреплённое простым земляным раствором. Максимальная высота стенок 40 см. Дно могилы было уложено мелкими базальтовыми плитами, на котором по-видимому и совершилось захоронение. Сооружение ориентировано по направлению восток-запад (фото 4). При раскопках могилы обнаружены отдельные фрагменты сосудов красно-розовой и желтоватой керамики, в том числе ручки, венчики и пр.. На дне найдены зубы человека и плохо сохранившиеся мелкие кости отдельных частей скелета. В этой могиле, предположительно воина, присутствовал довольно разъеденный железный кинжал, с ручкой завершённой шаровидным утолщением, рядом с которым было бронзовое кольцо и в юго-зап. углу был уложен розовый кувшин с одной ручкой и с отверстием на тулове.

Таким образом можно констатировать, что все раскопанные могилы единовременны и согласно сравнительному анализу археологического материала, конструкций могил и похоронному обряду этот некрополь можно датировать началом I века до н.э.. Основанием для этого может послужить и найденная монета парфянского царя Митридата II.

Территория некрополя по предварительной оценке достигает 6 га. Раскопки захоронений сопряжены большими трудностями, так как могилы не имеют поверхностных признаков. На территории обнаружены остатки стен, а на некотором расстоянии от них видны следы развалин, исследования которых дадут новые сведения об античном поселении.

Как известно этот регион не богат эллинистическими памятниками и обнаружение Ехвардского некрополя весьма существенно для всестороннего изучения эллинистической культуры южного Сюника.

HARUTYUN BADALYAN
Scientific Research Center for Historical and Cultural Heritage
badalyanh@mail.ru
ARMAN NALBANDYAN
Scientific Research Center for Historical and Cultural Heritage
nalbandyan.arm@yandex.ru
TIGRAN ALEXANYAN
Scientific Research Center for Historical and Cultural Heritage
tigranalexanyan@yandex.ru

NEWLY FOUND GRAVE-FIELD IN YEGHVARD

SUMMARY

The village of Yeghvard is 22 km north-east from Kapan, the capital-city of Syuniq marz (province). About 3 km from the village all of a sudden karas (pot) burials were discovered. The studies proved that we had to deal with a cemetery of the Hellenistic period. The excavations were carried out by the expedition of the Scientific Research Center for the Historical and Cultural Heritage in 2011-2012. We revealed four karas burials and one stone grave-tomb.

Gravetomb1 was located on the way to the pasture, and therefore the karas was rather damaged because of human activity. The vessel 75x55 cm in size was placed horizontally, was oriented east-west, with the mouth to the east; the rim was broken. In the karas we revealed two gold earrings, a small bronze bell, a wholly preserved jug, a silver necklace, an iron knife, an iron bow-shaped object, three iron hooks and a small amount of bones. Here, most possibly, was performed a burial with cremation, as no skeleton was found; only several small bones.

Gravetomb 2 was found just on the road. The karas placed horizontally was 100x70 cm in size, oriented west-east, with the mouth to the west, which was closed with a slab. We found a lot of bone remains and rich archaeological material; shards of a small jug, a silver necklace, a gold-plated silver ring, a seal, a bronze mirror, bronze pendants, a knife, a pair of gold, plaited earrings, a bronze object, a hair-pin, a silver coin with the image of the Parthian king Mithridates, beads of cornelian, and so on.

Gravetomb 3 was discovered on the left side of the road, on the slope of a mound, 60-70cm deep. The karas was broken, its sizes were 123x80 cm, the diameter – 30 cm, the diameter of the bottomв 17 cm. It was placed horizontally, oriented east-west; its mouth towards east, closed with a flat slab. While opening it

we discovered the scull and badly preserved parts of a skeleton. The skeleton was lying east-west crouched to the right. Parallel to the skeleton was placed horizontally a badly preserved iron dagger. Inside the karas three bronze rings, two attached to each other, were also found.

Gravetomb 4 was opened on the left side of the road, about 2 km north from karas burial 3. The vessel was placed upright; only the bottom part has preserved, the upper part was missing. Possibly the skeleton was destroyed together with the vessel, as no bones were discovered during the excavations. The karas was brown, the bottom was flat. On the bottom a pair of bronze earrings, two bracelets, two beads of red cornelian and one of black agate were found.

Gravetomb 5 was discovered on the slope of a mound. It was a construction of 210x140 cm in size, built of rough stone and earthen mortar. The utmost height of the walls was 40 cm. The floor was laid with small basalt stones, on which the burial was probably performed. The construction was oriented east-west (Fig. 4). During the excavations of the grave reddish-pink and yellowish shards of pottery, among them rims, handles and other parts were found. We also discovered human teeth and badly preserved small bones of various parts of a skeleton. There was a rusted iron dagger with a round ending handle, near it a ring and a pink, one-handle jug with a trough hole in the body in the south-west corner of the grave, which possibly belonged to a military man.

So we can state that all the graves were simultaneous and according to the comparative analyses of the archaeological materials, the structure of the graves, the burial rites the grave-field could be dated to the I century BC. Especially convincing is the discovery of the coin with the image of the Parthian king Mithridates II.

The territory of the grave-field was very big, probably reaching 6 hectares according to preliminary survey. The excavations of the graves meet some difficulties as they have no signs on earth proving their existence. We discovered remains of some walls on the area, and traces of ruins at some distance from them. The study of these will provide us with new information about this ancient settlement.

As we know these territories are not rich with Hellenistic monuments, and the discovery of the grave-field in Yeghvard is very important in the comprehensive study of the Hellenistic culture in the southern part of Syunic marz (province).

GIA JOKHADZE
Dr. of Historical Sciences,
Professor, the Ilia Chavchavadze State University of Tbilisi
giajox@yahoo.com

RELIGION AS A MARKER OF IDENTITY

It is well known that a religious identity is a set of beliefs and practices generally held by an individual, involving adherence to codified beliefs and rituals and study of ancestral or cultural traditions, writings, history, and mythology, as well as faith and mystic experience.

During the early 1800s in the field of psychology, research on the subject of religion was considered important and ubiquitous. For example, researchers like G. Stanley Hall and William James conducted studies on the subject of religious conversion[1].

Another cardinal issue of this subject is Religious nationalism that implies the relationship of nationalism with a particular religious belief, dogma, or affiliation. This relationship can be divided into two aspects; the politicization of religion and the influence of religion on politics[2].

In the former aspect, a shared religion can be seen to contribute to a sense of national unity, a common bond among the citizens of the nation. Another political aspect of religion is the support of national identity, similar to a shared ethnicity, language or culture. The influence of religion on politics is more ideological, where current interpretations of religious ideas inspire political activism and action[3].

We should take into consideration that there was a superior identity in the Middle Ages – the religious identity in which, to figuratively say, other identities lived as if in the belly of a whale.

Religious identity implies that social unities should be created for encompassing more than one class and it frequently attempts to overcome even ethnic boundaries. Its message bears either national image or the universal one. A religious identity is the product of the spheres of communication and socialization. It is based on the imprints of cultural axes and their elements – values, symbols, myths and traditions – which are subsequently encoded into customs and rituals.

---

[1] Hall, 1904; Religion, community service, and identity in American youth, 1999, 243–253.
[2] Cypriot Muslims among Ottomans, Turks and British, 2011, 109–120.
[3] The Worldwide Rise of Religious Nationalism, 1996.

Religious identity is eager to unite one group of all those believers who, simultaneously, intend to accept definite symbolic codes, systems of values, ritual and belief traditions, and approaches toward ultra empirical reality… The religious unity is frequently linked with ethnic identity. Since the World Religions aim to erase or overcome ethnic boundaries, the majority of religious units coincide with ethnic groups[4].

This fundamental things shed light onto the last pagan and the first Christian Georgian king Mirian's life wherein religion was turned into an ethnic marker. Nevertheless, we intend to concentrate upon the allegorical or spiritual interpretations from the Georgian historical narratives.

Actually, the transformation or metamorphosis is the leading motif of Christianity. But in this case we need to recall the Apostle Paul's conversion: It took place on the road to Damascus where he reported having experienced a vision of the resurrected Jesus. The account in Acts 9:4 says that "he [Saul] who fell to earth, and heard a voice saying unto him, Saul, Saul, why persecutes thou me?" Saul replied: "Who art thou, Lord? And the Lord said, I am Jesus whom thou persecutes: [it is] hard for thee to kick against the pricks.[5]" From that experience he was blinded for three days and had to be led into Damascus by the hand. This life-changing experience and revelation convinced Paul that God indeed had chosen Jesus to be the promised messiah[6].

It should also be stressed that the Middle Ages is the cultural space where nearly everything is miraculous; The miraculous intervention is most often directed toward human beings who are in need of aid, be it a physical cure for an illness or a spiritual cure for moral failings. The supernatural and the miraculous are the central concepts of Christianity; we can trace Christian attitudes toward the marvelous by examining the evolving views of spiritual and intellectual leaders. Clearly the church was out either to transform the significance of traditional materials so profoundly as to alter the nature of the phenomenon entirely to conceal or destroy what is considered the most dangerous elements in traditional – what the Church called pagan – culture. Certainly the marvelous exerted a fascination on some minds; this was its social and cultural function.

Another reason for the emergence of the marvelous in this period is that the Church no longer had the same reasons to oppose it as it had done in the early Middle Ages. The marvelous had become less threatening, and the Church felt that it could tame it or turn it to advantage. Thus, what mattered was the pressure from certain secular social groups combined with the increased tolerance on the part of the Church.

4 Anthony D. Smith, 2008: 7–8.

5 The account in Acts 22:9 says his companions saw the light, but did not understand the voice of him who was speaking to Saul.

6 Acts 9:1–31, 22:1–22, 26:9–24.

The third phase is somewhat different from the first two. A sociological explanation is still in order, but something needs to be said about aestheticism of the marvelous, that is, its increased use as ornament. One characteristic of the marvelous is, of course, that of being produced by supernatural forces or beings. The marvelous also embraces a world of diverse objects and actions (Le Goff).

Using this schema we can trace the narrative of conversion of the Last pagan and the First Christian king of KartliMirian.

Let's recall the general plot of this episode:

Then Queen Nana fell ill with a severe and painful disease which nobody could heal. All the skillful physicians tried every one of their medicines, but without success. They told Queen Nana how this Roman slave girl, who was called Nino, had cured many sick people by her prayers. So she ordered her servants to bring Nino to her. They went and found her kneeling at prayer in the arbor under the bramble bush, and it was six o'clock. They told her the queen's command, to which Nino answered, "I have no authority to leave my humble tent. Let the queen come here to my dwelling, and she will surely be healed by Christ's power". The servants reported Nino's words to the queen, and carried her forth on her couch, accompanied by her son Rev and a crowd of people. When they came to St. Nino's abode, they set the queen upon her mat. Nino prayed and besought God for a long time, and then took her cross and touched the queen's head, feet and shoulders, making the sign of the cross. Immediately she recovered and got up in perfect health. And she confessed Christ saying, "There is no God except Christ whom this slave girl preaches".Henceforth she became Nino's friend, and came to know the True God.

When the king inquired how it was that she had been cured so rapidly, she told him everything, namely how she had been healed without medicine, by the touch of a cross. The crowds who had seen it confirmed the queen's story, so that King Mirian was filled with amazement and began to look for the faith of Christ. Now in the Book of Nimrod, which King Mirian possessed, he read the story of the building of the tower, when Nimrod heard a voice from heaven saying, "I am Michael, appointed by God to be commander of the east. In future times, the king will come from heaven to be a despised member of a despised race. But the terror of His name will put an end to worldly pleasures. Kings will forsake their realms to seek for poverty. He will heed you in your sorrow and deliver you". Then Mirian saw that the evidence of the Old and New Testaments was confirmed by the Book of Nimrod.

One summer day, being Saturday, the 20th of July, the king went on a hunting trip towards Mukhrani. Then that invisible enemy the devil tempted him by reviving in his heart the love of fire-worship and of idols. So the king said to four of his advisers, "We have behaved unworthily towards our gods by being idle in their service and letting these Christian magicians preach their doctrine in this Country, for their miracles are operated by sorcery. I have now decided to destroy all these believers in the cross unless they agree to serve the victorious gods of Georgia. I shall urge my wife Nana to repent and abandon her faith in the cross. If not, I shall

forget my love for her, and she shall perish with the others ".His companions, who were strongly prejudiced on this question, applauded his decision.

The king had now passed the outskirts of Mukhrani and arrived at the lofty hill of Tkhoti, from which he could see Caspi and Uplistsikhe. When he had reached the top and it was mid-day, the sun was obscured and it became as black as perpetual night. The region was enveloped in darkness and the members of the party lost touch with one another. The monarch was left by himself, anxious and afraid,he wandered about on the densely wooded hills until in his fear and anxiety he stood still in one place, losing all hope of being rescued. Then he began to muse, and said to himself, "After all, I have called on my own gods and found no comfort.Now. I wonder whether the Crucified One whom Nino preaches could save me from my plight. Light up this darkness for me, O God of Nino, and I will confess Thy name ! I will set up a Wooden Cross and worship it, and build a place to pray in, obey Nino and accept the faith of the Romans'.

After he had uttered these words, it became light, and the sun shone down in all its splendor. Then the king got down from his horse and stretched out his arms to the east towards heaven, saying, "Thou art God above all gods, Lord above all lords, Oh, Deity whom Nino proclaims. Now I know that Thou desirest my salvation, and I rejoice, blessed Lord, to come near unto Thee. I will set up a cross upon this spot, so that Thy name may be praised and this marvel commemorated forever." So he marked the place and departed, and Queen Nana and all the people came out to welcome the king home[7].

What we are interested in is the symbolic meaning of this fragment and ideological intention for the formation of such a text.

As the prior point we should take into account that we deal here with the creation of such a phenomenon as a - new king – new with his spiritual experience and with the new skills of leadership.

The establishment of Christianity was decided by Mirian’s will and choice, more exactly, by the temptation encountered by him while hunting on Mount Tkhoti. Here, three significant moments should be identified: the so-called “solar eclipse”, staying alone and wayward roaming in Tkhoti woods. Within the peril, encountered by the king, on the mount, the light and the dark opposed each other totally and, one can say, fatally, with their both physical and spiritual dimensions. The king’s roaming in the dark symbolically and existentially rendered the condition of the so called “northern country” under heathenism. The country’s religious mislead turned into the king’s personal experience. In a crucial situation, the lonely king stepped over the threshold, in order to return from hunting as a new personality and to lead the country into the new time. With its depth, the temptation having occurred to Mirian, is a sign of the eschatological and apocalyptic expectation

[7] LIVES AND LEGENDS OF THE GEORGIAN SAINTS.

in the biblical language and those who will address God will survive. We might remember here the several sentences of the Scripture such as:

Isaiah 13:10: “The stars of heaven and their constellations will not show their light. The rising sun will be darkened and the moon will not give its light”; Jeremiah 4:28 “For this the earth shall mourn, and the heavens above be dark; for I have spoken; I have purposed; I have not relented, nor will I turn back;” Joel 2:10: “The earth quakes before them; the heavens tremble. The sun and the moon are darkened, and the stars withdraw their shining;” Joel 3:4: “What are you to me, Tyre and Sidon, and all the regions of Philistia? Are you paying me back for something? If you are paying me back, then in a flash I will turn your deeds back upon your own heads”;

Mirian should also have felt that when he walked under the sunlight, he actually walked in the dark, as one of the characters regretfully said once: “we walked in the light, but lived in the dark, rejoiced relief, but accustomed to lament”.

The providence chose the specific way for the conversion of the king – the hunting, the most favorite activity of kings due to Mirian’s belonging to the Iranian royal circle whose roots go back to old eastern cultures is closely linked to the king’s status. King is the hunter par excellence. The Christian world doesn’t express its censure on hunting, it still remains king’s and nobilities’ sport, the attribution of kingship. Christian literature, particularly, hagiography consists of several episodes where the temptation during the hunting is the precondition of the spiritual transfiguration. That who earlier was a “hero” is turning into Christ’s slave. A bloody sport turned into a playground of the spiritual experience. Therefore, it should not be unexpected when Meister Eckhart, a German theologian, philosopher and mystic, speaks about a zealous hunter whose game is Christ.

That’s why, the necessity of hunting was transformed into a stylized pastime of the aristocracy. More than a pastime, it was an important arena for social interaction, essential training for war, and a privilege and measurement of nobility. Like everything else in the Middle Ages, hunting was full of symbolism. Religious symbolism was common; the hart or the unicorn was often associated with Christ, but the hunt itself could equally be seen as the Christian’s quest for truth and salvation. In this respect we may recall the plot of the historical narrativeon Parnavaz, the founder of the first royal dynasty in Georgia, especially, the dreamof Parnavaz which contains a whole complex of mythologems and symbols connected with the concept of the origin and source of royal power (such as “sun dew”, the royal hunting, discovery of treasure, etc.). According to the narrative, the small Parnavaz’s family is destroyed, and his heritage is usurped by Azon installed by Alexander the Great during his mythic campaign in Kartli. He is brought up fatherless, but a magic dream, in which he anoints himself with the essence of the Sun, heralds the peripeteia. He is persuaded by this vision to "devote [himself] to noble deeds". He then sets off and goes hunting. In a pursuit of a deer, he encounters a mass of treasure stored in a hidden cave. And this is the beginning, as empirically, as well as symbolically, of his reign.

The king-hunter's (in this case, Mirian's) temptation on mount Tkhoti goes far beyond human personal and individual boundaries, and turned into a determiner of the fate of the whole country. The Tkhoti temptation symbolically rendered the religious situation of the northern country: the king's presence in the dark reflected the country's situation, to which the Conversion of Kartli hinted many times.

Christianized Mirian is no longer a dreadful king, the sight of whom terrorized the people attending the Armaz festival. While before the king and the nation were in different time and different space, from now on they are side by side, they have one goal. The king has descended from the pedestal, and now he and his people have the same joys and sorrows: "And then a numerous crowd assembled and the king was with them"; "the king and the whole nation abandoned sorrow"; they started to rush and to assemble around him whenever they saw the miracle"; "tears were running in streams from the eyes of the king and princes and the whole nation".

Mirian wrote The Letter and The Will. The former one demonstrates Mirian's transformed personality, the king carrying new values, the king who sees his dignity not in the past (in the old), but in the future, to which he laid a foundation.

Everything that is old is forgotten, exactly so as it is put by the apostle: "Anyone who is in Christ, there is a new creation" (2 Cor. 5:17). Mirian's transformative change of heart or a spiritual conversion was revealed not only in his modesty and obedience, but also in his viewing history, due to which he said: "and when the time came and came this beatific woman". The king perceived the proper time as the moment in the history of his country, when the watershed appeared between the old and the new.

The king says to the future reader of The Letter that St. Nino was aware of the hidden thoughts, implying not only that St. Nino guessed some of his unspoken desires, not only the consideration of opportunities, but more: that is beyond an empirical human. This is the domain of which Mirian had never thought. The "hidden" implies his mission at the turning point of the country. Mirian is just an acceptor, confirmer of what was brought by St. Nino. "She associated our nation with Christ", - writes the king in order to express the king's and the nation's inclusive unity.

One More Point is the idea of legitimacy which went beyond the dynastic claims. King needed more features to attain loyalty of his environment. The narrative about conversion of Mirian to Christianity is to be interpreted as sacralization of king's political figure in the context of the new religion. "The Life of the King Mirian" declares that Mirian for Georgians was `the most beloved King, because…~ (1) he`forgot the Persian language and learned Georgian, (2) treated well idolatricpriests and (3) adorned Pharnavaz's (the first Georgian king's) grave. All these accounts speak about the adherence of Mirian to the cultural and historical

values of all the Georgians. So, the cultural identity along with dynastical belonging was the most important aspects of legitimacy of the king[8].

Thus, we see a new king and a new nation – their unity, brought by the times. As a final point, I presume to return to Meister Eckhart's saying which, in my opinion, sharply stresses King Mirian's religious conversion as a marker of social and national identity: Truly, it is in darkness that one finds the light, so when we are in sorrow, then this light is nearest of all to us.

BIBLIOGRAPHY

Anthony D. Smith, National Identity, Tbilisi, 2008, 7–8

Acts 9:1-31, 22:1-22, 26:9-24

Hall G. S., (1904). Adolescence, Vol. II. New York: Appleton.

Kiknadze Zurab, – Georgian Folklore, Tbilisi, 2007

Kiknadze Zurab, – Kartli On the Road of Christianity: people and sanctities, Tbilisi, 2009

LIVES AND LEGENDS OF THE GEORGIAN SAINTS, selected and translated from the original texts by DAVID MARSHALL LANG (M.A., Ph.D. Professor of Caucasian Studies University of London. http://georgianweb.com/religion/stnino.html

Jacques Le Goff, The Medieval Imagination, http://www.amazon.com/The-Medieval-Imagination-Jacques-Goff/dp/0226470849#reader_0226470849

Juergensmeyer Mark, – "The Worldwide Rise of Religious Nationalism", Journal of International Affairs, 1996, 50, 1.

Xypolia Ilia, – (2011)."Cypriot Muslims among Ottomans, Turks and British".Bogazici Journal 25 (2), 109–120

Youniss, J., McLellan, J. A., & Yates M., (1999).Religion, community service, and identity in American youth. JournalAdolescence, 22, 243–253.

[8] **Kiknadze,** 2007, 66–69.**Kiknadze,** 2009, 52–60.

ГИЯ ДЖОХАДЗЕ
Доктор исторических наук, профессор
Тбилисского государственного
университета им. Ильи (Чавчавадзе)
giajox@yahoo.com

РЕЛИГИЯ КАК МАРКЕР ИДЕНТИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

Всем хорошо известно, что религиозная идентичность есть форма коллективного и индивидуального самосознания, построенная на осознании своей принадлежности к определенной религии и формирующая представления о себе и мире посредством соответствующих религиозных догм. Она «представляет собой фиксирование тождественности субъекта в смысле приобретения посредством религии собственного экзистенциального опыта при субъективном осознании своей принадлежности к тому или иному религиозному сообществу». Религиозная идентичность является одной из первых форм самосознания человека и потому находится у истоков формирования других видов идентичности.

В начале 1800 г. начались психологические исследования на эту тему и некоторые ученые пришли к выводу, что формирование религиозной идентичности у молодежи сходится с религиозным обращением, принятием какой-либо конфессии.

Другим кардинальным вопросом той же проблемы является религиозный национализм, который включает в себя отношение между национализмом и конкретными религиозными верованиями, догмами, принадлежностью. Тут можно выделить два аспекта: политизация религии и влияние религии на политику.

В первом аспекте общая религия может рассматриваться как вклад в формирование национального единства, как общая связь между представителями нации.

Во второй политический аспект религии подразумевает поддержку национальной идентичности, схожей с общей этнической принадлежностью, языком и культурой. Влияние религии на культуру понятие в основном, идеологическое, когда определенная интерпретация религиозных идеи порождает и воодушевляет политическую активность и действия.

Мы должны принять во внимание, что в средневековье существовала т.н. сверхидентичность – религиозная, в которой, говоря фигурально, как в чреве кита, дремлют все остальные виды идентичности.

Религиозная идентичность предполагает формирование того социального единства, которое охватывающего не один класс общества и зачастую, стремящегося преодолеть даже этнические границы. Главная миссия такого единства носит национальный, либо – универсальный характер. Религиозная идентичность продукт сфер коммуникации и социализации. Она откладывается на всех составляющих культурного стержня – символах, мифах или традициях – которые впоследствии кодируются в обычаях и ритуалах.

Цель религиозной идентичности объединение в одну группу тех верующих, которые разделяют определенные символические коды, системы ценностей, ритуалы, традиции, связанные с верой и установки, которые ведут к сверхэмпирической реальности. Религиозная идентичность часто связана с этнической идентичностью. Но если мировые религии стремятся к преодолению этнических границ, мнение большинства религиозных единств совпадает с мировоззрением этнических групп.

Такова точка зрения ведущих ученых, которые занимаются идентичностью (к примеру, Энтони Д. Смитта), и такое стечение обстоятельств, на наш взгляд, требует заняться т.н. Close Reading, т.е. новым, доскональным, внимательным чтением известных и изученных нарративов о последнем языческом и первом христианском царе Картли Мириане, где религия превращается в этнический, а может быть – и национальный маркер. На сей раз мы хотим сосредоточиться на конкретном действии, с целью найти в надежде нахождения в нем аллегорический или духовный смысл.

Фактически, трансформация или метаморфоза (в теологии используется и греческий термин μετάνοια, т.е. «перемена ума», «перемена мысли», «переосмысление») ведущий мотив всего христианства. В нашем случае и для нашей цели нам кажется уместным, вспомнить эпизод трансфигурации апостола Павла:

“Савл же, еще дыша угрозами и убийством на учеников Господа, пришел к первосвященнику и выпросил у него письма в Дамаск к синагогам, чтобы, кого найдет последующих сему учению, и мужчин и женщин, связав, приводить в Иерусалим. Когда же он шел и приближался к Дамаску, внезапно осиял его свет с неба. Он упал на землю и услышал голос, говорящий ему: Савл, Савл! что ты гонишь Меня? Он сказал: кто Ты, Господи? Господь же сказал: Я Иисус, Которого ты гонишь. Трудно тебе идти против рожна. Он в трепете и ужасе сказал: Господи! что повелишь мне делать? и Господь сказал ему: встань и иди в город; и сказано будет тебе, что тебе надобно делать. Люди же, шедшие с ним, стояли в оцепенении, слыша голос, а никого не видя. Савл встал с земли, и с открытыми глазами никого не видел. И повели его за руки, и

привели в Дамаск. И три дня он не видел, и не ел, и не пил" (Деяния апостолов, 9:1–9).

Этот опыт и это поразительное открытие изменили жизнь Павла: он поверил, что Господь действительно избрал Иисуса мессией.

Должны также подчеркнуть, что средние века – то культурное пространство, где без чудес почти ничего не бывает, хотя великий и ныне покойный французский историк Жак Ле Гофф уверял нас, что само христианство в сфере чудесного не создало почти ничего, и в отличие от иных элементов культуры и ментальности, чудесное принадлежит непосредственно древним культурным слоям[9]. Но это преувеличение. Очень во многом явно просматривается желание церкви, кардинально изменить чудесное - придав вере в чудесное совершенно новое значение. Церковь стремится превратить ее в явление иного порядка. Чудесное не ослабляло своего воздействия на умы, исполняя тем самым одну из своих культурных и социальных функций.

Используя выше описанную схему и эпистему, один из основных терминов философии Мишеля Фуко - структуру, существенно обусловливающую возможность определённых взглядов, концепций, научных теорий и собственно наук в тот или иной исторический период, мы должны проследить за эпизодом обращения в христианство Мириана.

Молитвою своею Нино исцелила царицу Нану от тяжелой болезни, которую искусство человеческое не могло исцелить. Таким же успехом, т.е. с помощью Божьей, она исцелила еще и других.

„И было [это] в летний день месяца июля 20, в день субботний царь отправился на охоту в сторону Мухрани. И объехал он окрестности Мухрани, и поднялся на гору Тхоти, чтоб посмотреть на Каспи и Уплисцихе. И как только наступил полдень, солнце затмилось и стало темно, будто наступила ночь вечная. Темнота покрыла все места. И свита царя не выдержав испытания разбежалась в разные стороны, царь остался один и блуждал по горам и лесам объятый страхом и ужасом. И, потеряв надежду на спасение, он остановился. И вот бог, творец добра, сделал его, несведущего сведущим, невежду знающим, и [он] пришел в себя и, рассуждая в уме, сказал: «Вот вижу, что призываю во весь голос богов своих Армаза и Задена и не нахожу утешения. А что, если сейчас обращусь к распятому на кресте, которого проповедует Нино и, уповая на него совершает множество исцелений. Не сможет ли он спасти меня от беды этой, т. к. живой нахожусь в аду, и не ведаю для всеми вселенной наступило крушение и превращение света в тьму, или эта беда наступила только меня одного». И немедля [царь] вслух сказал: «Боже, которого почитает Нино, освети мне эту тьму и покажи дом свой! Исповедаю имя твое, воздвигну древо креста и поклонюсь ему, построю обитель для твоего обитания и моего

[9] **Гофф Ж.**, Средневековый мир воображаемого, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Goff_SrMir/02.php.

моления и буду повинен Нино в вере римлян». И лишь как только он это произнес, как сразуже сказал, рассвело и засверкало солнце. Тогда сошел царь с коня, упал лицем на землю в слезах и стеная. И, воздевая руки, обратившись на восток, сказал: «Ты - Бог над всеми богами и Господь всех, Бог, которого проповедует Нино. Твое имя должно быть прославляемо всеми рожденными под небесами и на земле. Ты спас меня от беды и просветил именем своим тьму мою. И вот я познал, что Ты хочешь спасти меня и приблизить меня к себе. И теперь на этом месте воздвигну древо креста Твоего, чтобы тем величалось святое имя Твое и вспоминалось это дело и знамение во веки веков». И запомнив это место, [царь] отправился обратно, а рассеянная свита его, увидев свет, собралась. И царь громко взывал и говорил всем кто следовал с ним: «Воздайте все люди славу Богу Нино, ибо он один Бог веков и ему одному подобает величие во веки веков»! Между тем царица Нана и весь город вышли навстречу царю, ибо сначала они сначала услышали слыхали о гибели, и потом - благополучном возвращении [царя][10]. Нас интересует в этом фрагменте символическое значение и идеологическая интенция создания именно такого текста.

В первую очередь, должны принять во внимание то обстоятельство, что здесь мы дело имеем с созданием такого феномена как „новый царь" – новый, в смысле духовного опыта и способностей управления.

Во время охоты должны выделить ряд основных моментов: т.н. затмение солнца, страходиночества и блуждания царя. В этих пассажах страх царя показывает противопоставление света и тьмы тотально, а может быть, и фатально, в своих физических и духовных измерениях. Скитание во тьме экзистенциально представляет положение т.н. северной страны, языческого государства. Религиозное заблуждение страны превращается в личный опыт царя. Оставшись в одиночестве, царь переступает порог, чтобы вернуться с охоты как личностно обновленным, так и с намерением, ввести свой народ в новое время. Своей глубиной, шаг Мириана, указывает на эсхатологическое и апокалиптическое ожидание.

Например, вспомним что говорится в пророчестве о Вавилоне, которое изрек Исаия: Звезды небесные и светила не дают от себя света; солнце меркнет при восходе своем, и луна не сияет светом своим (Исаия, 13:10).

Восплачет о сем земля, и небеса помрачатся вверху, потому что Я сказал, Я определил, и не раскаюсь в том, и не отступлю от того, - говорит пророк Иеремия (4:28).

Перед ними потрясется земля, поколеблется небо; солнце и луна помрачатся, и звезды потеряют свой свет, - твердит пророк Иоиль (2:10).

Мириан должен был чувствовать, что раньше, когда он ходил под солнцем, на самом деле, бродил во тьме.

[10] ОБРАЩЕНИЕ ГРУЗИИ, http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Obrasenie/frametext.htm.

Провиденция избрала для Мириана специфический путь обращения – охоту, излюбленное занятие царей, учитывая и тот момент, что Мириан принадлежал персидскому царскому роду: эта история уходит корнями в глубину веков, к статусу царя в восточной культуре. Царь суть охотник par excellence. Христианство не распространило свою цензуру на охоту, которая так и осталась спортом царей и благородных вельмож, атрибуцией правления. В христианской литературе, в основном, агиографии сохранились эпизоды, описывающие искушения во время охоты, когда они становятся предпосылкой духовной трансфигурации. Тот, кто раньше звался героем, отныне зовется рабом Христа. Кровавый вид спорта стал ареной для духовного деяния. Как говорит один немецкий теолог, страстный охотник превращается в добычу Христа.

Охота Мириана больше, чем персональный опыт – она превратилась в судьбу страны. Охристианившийся Мириан больше не наводит страх на людей, раньше люди и их правитель жили в разном пространстве и времени. Отныне они вместе, и имеют общую цель.

Царь отныне (Послание и Завещание Мириана) видит свое достоинство не в прошлом, а в будущем, все старое (идолы, бывший родной язык, языческая культура) забыто, как говорит апостол:

Итак, кто во Христе, тот новая тварь; древнее прошло, теперь все новое (2-е Коринфянам 5:17).

Притом, проявляется новая черта правителя: не царь зачинщик, инициатор и распорядитель, а Нино (Христос). Мириан только принимает и подтверждает.

Еще один момент, в котором проявляется идея легитимации, и таким образом преодолеваются династические претензии: Мириан добивается верности и преданности от своего окружения: да, он объявил христианство государственной религией, но это не мешает ему чтить память Парнаваза, первого грузинского царя. Таким образом, Мириан защищает общегрузинские культурные и исторические ценности. Можно подметить, что вместе с династической принадлежностью в легитимацию царя вносит свою роль и культурная идентичность[11].

Таким образом, перед нами новый царь и новая нация – новое пространство и новое время. Обновляться могут все творения, которые ниже Бога. Мог бы Мириан подумать: Глаза, которыми я вижу Бога, те же самые, которыми меня видит Бог?!

[11] **Kiknadze Zurab**, 2009.

ԳԱԳԻԿ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
gagidaniel@gmail.com

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Մինչև Բագրատունյաց պետության անկումը (1045թ.) Հայոց կաթողիկոսների նստավայրերը գտնվել են Բուն Հայաստանի տարածքում (Վաղարշապատ, Դվին, Աղթամար, Արգինա, Անի)։ Թագավորության կորստից հետո Հայոց կաթողիկոսները հարկադրված էին հոգևոր նոր կենտրոնի ընտրության հարցում նախապատվությունը տալ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի մերձակա երկրամասերին։ Այստեղ ստվարացող հայկական բնակչությունը ստեղծել էր մանր իշխանություններ, որոնց աստիճանական հզորացումն ու ընդարձակումը կարող էր բարենպաստ պայմաններ ստեղծել նաև հոգևոր իշխանության բնականոն գործունեության համար։ Այսպես, արդեն 1066թ. Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսը (1066-1105թթ.) իր աթոռանիստ է դարձնում Կապադովկիայում հաստատված Գագիկ Աբբասյանի տիրույթներից Ծամնդավ բերդաքաղաքը[1]։ Հայ իշխան Գող Վասիլի հրավերով Գրիգոր Բ-ը հավանաբար 1105թ. կաթողիկոսանիստը փոխադրում է Շուղր Քեսունի գավառի Սև լեռան Կարմիր վանք[2]։ Նրան հաջորդած Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսը (1105-1113թթ.) Լուսավորչի աթոռը Անիում հաստատելու հուսահատ փորձ է անում՝ շատ չանցած հարկադրված լինելով կրկին ապաստանել «ի մէջ յերանց Շուղր անուանեալ»[3]։ 1116թ. Գրիգոր Գ Պահլավունին (1113-1166թթ.) հայրապետական նստոց է դարձնում Տլուք գավառի Ծովք դղյակը (մինչև 1150 թթ.)։ 1150 թ. նույն Գրիգոր Գ-ն տեղափոխվում է Հռոմկլա («հոռոմների կամ հույների

[1] **Օրմանեան Մ.**, 1912, սյուն 1277-1278

[2] Միքայել Ասորու մոտ կարդում ենք. «Քեշումում (Քեսուն), Ռաբանում և Զոբար լեռան վրա էին [հաստատված] Գող Վասիլը, Վասիլ Տղան և Գող Վասիլի կինը, ով Տղայի ստնտուն (ծծմայրը) էր, ոչ թե մայրը։ Նրանք ունեին Կուրտիգ անունով մի կառավարիչ՝ դաժանաբարո այր, ով ատում էր ասորիներին։ Նա այնպես կազմակերպեց, որ Գող Վասիլի կինը ասորիներից խլեց Քեշումին մերձ գտնվող Կարմիր վանքը, որ վաղուց ի վեր մեր ազգին է պատկանել։ Վտարելով ասորի վանականներին՝ նա այս վանքը Զոբար լեռան վրա գտնվող և Բեթ Քենայա կոչվող հինգ այլ վանքերի հետ միասին, որոնցում բազմաթիվ կրոնավորներ կային, տվեց Գրիգորիոս կաթողիկոսին և հայ վանականներին»։ Տե՛ս **Michel le Syrien**, 1905, 199, ինչպես նաև **Michael Rabo**, 2014, 628։ Հմմտ. **Bar Hebraeus**, 1932, 246։ Տե՛ս նաև **Каждан А. П.**, 1975, 17 և **Dédéyan G.**, 2003, 1067-1069.

[3] **Ներսես Շնորհալի**, 1830, 550։

բերդ»), որը Հայոց հայրապետների հաստատուն հանգրվան է մնում գրեթե մեկուկես հարյուրամյակ՝ ընդհուպ մինչև 1292 թ. մամլուքների կողմից նվաճվելը: Վարդան Արևելցին գրում է. «Յայնմ ժամանակի աթոռն Հայոց շրջեալ 'ի բազում վայրս՝ ի Կարմիր վանքն, և 'ի Ծովքն, գնացեալ դադարէ 'ի Հոռոմկլայն կոչեցեալ դղեակն, վասն Հոռոմ աբեղայի անդ բնակելոյ…»[4]: Այստեղ հաստատված Հայոց հայրապետները տասն են եղել՝ վերը հիշատակված Գրիգոր Գ Պահլավունին, Ներսես Դ Կլայեցի-Շնորհալին (1166-1173 թթ.), Գրիգոր Դ Տղան (1173-1193 թթ.), Գրիգոր Ե Քարավեժը (1193-1194 թթ.), Գրիգոր Զ Ապիրատը (1194-1203 թթ.), Հովհաննես Զ Սսեցին (1203-1221 թթ.), Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցին (1221-1267 թթ.), Հակոբ Ա Կլայեցին (1268-1286 թթ.), Կոստանդին Բ Կատուկեցին (1286-1289 թթ.) և Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցին (1290-1293 թթ.):

Հռոմկլան (հայ մատենագրության մեջ՝ Հռօմկլայ, Հոռոմկլայ, նաև Հռոմ-Քար, Կլայն Հռոմէական, Կլայն Հոռոմական կամ պարզապես Կլայ, լատին.՝ Ranculat, արաբերեն՝ Qalʿat al-Rūm, ասոր. աղբյուրներում՝ Qalʿāh Rōmāitā կամ Hesna de Rōmāyē, թուրք.՝ Rumkale)[5] դժվարամատչելի բերդ էր Եփրատի աջակողմյան ափին՝ Մերզիման (կամ Մարզուբան) գետի միախառնման տեղում: Բերդը գտնվում էր սեպանման ու ժայռոտ հրվանդանի վրա, որի ստորոտները երեք կողմերից ողողվում էին Եփրատի ու Մերզիմանի ջրերով: Ուներ քառաշարք պարիսպներ՝ աշտարակավոր դարպասներով[6]:

Միջնադարի մատենագիրները ամրոցի մասին խոսելիս մշտապես շեշտում են նրա անառիկության հանգամանքը: Հայոց քահանայապետների նստավայրը գրեթե միշտ «անառիկ»[7], «անմատչելի»[8], «ամրակառույց»[9], «անմատույց»[10], «անհաղթելի»[11] և «անպարտելի»[12] մակդիրներով է անվանված հայ մատենագրության մեջ: Բերդի դժվարամատչելիության մա-

---

[4] **Վարդան Վարդապետ**, 1862, 127-128:

[5] Իսկ ԺԴ-ԺԵ դարի գերմանացի ճանապարհորդ Յոհան Շիլտբերգերն իր ուղեգրություններում բերդն Urumkula է անվանում: Տե՛ս **Johannes Schiltberger**, 1859, 74, ինչպես նաև **Johann Schiltberger**, 1879, 22.

[6] Բերդի, նրա աշխարհագրական դիրքի և տեղագրության մասին տե՛ս **Ինճիճեան Ղ.**, 1806, 339-341; **Ալիշան Ղ.**, 1873, 226-232; **Rey E.**, 1883, 318-320; **Գուլամիրյանց Ս.**, 1894, 372-378; **Կյուլեսերյան Բ.**, 1904, 61-86; **Lawrence T. E.**, 1947, 28-37; **Hellenkemper H.**, 1976, 51-61; **Sinclair T. A.**, 1990, 166-172; **Honigmann E.**-[**Bosworth C. E.**], 1995, 606-607; **Raphael K.**, 2011, 185-193, ինչպես նաև **Նալբանդյան Հ. Թ.**, 1965, 191-192; **Boase T. S. R.**, 1978, 166-167; **Stewart A.**, 2006, 273-275; **Mutafian Cl.**, 2012, 604-606

[7] Տե՛ս, օրինակ, **Մաթևոսյան Ա. Ս.**, 1984, 175, 284, 676, 688, 731; **Գիրք Թղթոց**, 1901, 530; **Ներսես Շնորհալի**, 1830, 224:

[8] Տե՛ս, օրինակ, **Մաթևոսյան Ա. Ս.**, 190, 250; **Հովսեփյանց Գ.**, 1951, սյուն 428

[9] Տե՛ս, օրինակ, **Մաթևոսյան Ա. Ս.**, 240:

[10] Տե՛ս, օրինակ, **Մաթևոսյան Ա. Ս.**, 242:

[11] **Ներսես Շնորհալի**, 1830, 223:

[12] **Ստեփաննոս Օրբէլեան**, 1859, 190:

սին հաղորդումները սովորական երևույթ են նաև արաբագիր ու պարսկագիր պատմիչների և աշխարհագիրների երկերում: Օրինակ, Յակուտ ալ-Համավին (մահ. 1229 թ.) իր Muʿǧam al-buldān աշխարհագրական բառարանում գրում է. «Հռոմկլան (Qalʿat al-Rūm) ամուր բերդ է Եփրատի արևմտյան կողմում՝ ալ-Բիրայի դեմ-դիմաց՝ նրա և Սամոսատի (Sumaysaṭ) միջև»[13]:

Աբու ալ-Ֆիդան (մահ. 1331 թ.) էլ իր Taqwīm al-buldān-ում բերդն այսպես է բնութագրում. «Հռոմկլան արվարձաններ, պարտեզներ ու մրգեր (պտղատու ծառեր) ունի, ինչպես նաև մի գետ Մարզուբան անունով, որ գալիս է լեռան կողմից և Հռոմկլայի [պարիսպների] տակ թափվում Եփրատը: Իսկ Եփրատն անցնում է բերդի ստորոտով: Այն անմատչելի ամուր բերդերից մեկն է: Այն հայերից խլել է սուլթան ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը՝ սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մանսուր Կալավունի որդին, Աստված օրհնի նրան: Եփրատի հարավ-արևմտյան կողմում է: Այն ալ-Բիրայից արևմուտք է՝ մոտ մեկ marḥala (այն է՝ «մեկ օրվա ճանապարհ») հեռավորության վրա, Սամոսատից արևելք, Եդեսիայից (al-Ruhā) հարավ, բայց այդ բոլորն էլ մոտ են նրան»[14]:

Բերդի դիրքի ու շրջակա քաղաքներից ունեցած հեռավորության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս նաև ալ-Կալկաշանդին (մահ. 1418 թ.): Նա մասնավորապես գրում է. «Այն հնում Qalʿat al-Rūm էր կոչվում: Այն Կիննասրինի (Qinnasrīn) ռազմական շրջանի (ǧund)[15] բերդ է՝ Եփրատի հարավ արևմտյան ափին: Հալեպից հյուսիս-արևելք է՝ նրանից մոտ հինգ marḥala հեռավորության վրա, ալ-Բիրայից արևմուտք՝ մեկ մարհալա հեռավորության վրա: Եփրատն անցնում է նրա կողքով: Այն գտնվում է չորրորդ իկլիմում (երկրամասում): Որոշ աստղաբաշխների (aṣḥāb al-azyāğ) հավաստմամբ այն գտնվում է 62° 20′ երկարության և 36° 50′ լայնության վրա: Այն ամուր և անհասանելի բերդերից է: Ունի արվարձաններ և այգիներ: Նրա կողքով է անցնում նաև Մարզուբան անունով գետը, որը թափվում է Եփրատը»[16]:

Ամրոցի մեկ այլ արժեքավոր նկարագրություն ենք գտնում 1292 թ. Հռոմկլայի առմանը վճռորոշ մասնակցություն ունեցած Դամասկոսի փոխարքա (nāʾib al-salṭana) էմիր Ալամ ալ-Դին ալ-Շուջջաիի կողմից Դամաս-

---

[13] **Yāqūt al-Ḥamāwī**, ğ. 4, 1977, 390: Հմմտ. **Yāqūt al-Ḥamāwī**, 1986, 357

[14] **Abū al-Fidā**, 1840, 269: ԺԵ դարի պարսիկ մատենագիր Հաֆիզ Աբրուն գրեթե նույնությամբ կրկնում է Աբու ալ-Ֆիդային: Տե՛ս **Ḥāfeẓ Abrū**, 1997, 369:

[15] Իսլամական նվաճումներից հետո «ջունդ» էին անվանում ռազմական այն շրջանները, որոնք զորք էին տրամադրում պարբերաբար կազմակերպվող արշավանքներին: Ասորիքը, օրինակ, սկզբում բաժանված էր չորս «ջունդերի»՝ Հորդանանի, Դամասկոսի, Պաղեստինի և Հիմսի: Հետագայում՝ Աբբասյանների օրոք, սրանց ավելացվեց հինգերորդը՝ Կիննասրինի ռազմական շրջանը: Կիննասրինի ջունդի մասին տե՛ս **Elisseeff N.**, 1986, 124-125; **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, 2005, 314-315:

[16] Տե՛ս **al-Qalqašandī**, 1915, 119.

կոսի qaḍī al-quḍāt-ին («գլխավոր դատավորին» կամ «դատավորների դատավորին») ուղարկված ավետիս-նամակում (baššāra կամ bušrā)։ Մամլուքյան պատմիչներից այս նամակը պահպանել են ալ-Ջազարին, ալ-Նուվայրին, իբն ալ-Դավադարին, ԺԳ-ԺԴ դարի մի անանուն ժամանակագիր, իբն Հաբիբն ու իբն ալ-Ֆուրաթը։ «Այն բարձր զառիվայրեր ունեցող ամրոց է, մինչդեռ այն տափարակ հարթության վրա է։ Անցորդն այնտեղ կարող է ոտք դնել միայն, թերևս, այդ քարափների վրայով անցնելով։ Այն աչքի համար դժվարտեսանելի է (բառացի՝ «սիրտդ կոկորդիդ է հասնում, մինչև որ տեսնում ես այն»)։ Այն ասես լեռների սրտում եղած թաքստոց լինի. սպանում է քողարկված մնալով, հսկում է շրջակայքը՝ ծածուկ լինելով։ Երկնաբերձ լեռները իրենց ծամերն են փռել նրա վրա, իսկ ամպերը կարծես իրենց քողերն են խփել նրա վրա…։ Եփրատը անցնում է նրա արևելյան կողմով վրեժխդրի (ṭālib al-ṯaʾr) ուսի մեջ խրված թրի պես, իսկ արևմտյան կողմից մեկ այլ գետ է բոլորում նրան՝ պարիսպ կազմելով շուրջը։ Նրա կատարից ավելի վերև ձգվող լեռ կա, որը գրեթե ամբողջովին փակում է տեսադաշտը, և հայացքդ մոլորվում է նրա հրվանդանը պատկերացնելիս ու առանց որևէ հուշող նշանի չի գտնում դեպի նրա ապաբանքները տանող ճիշտ ուղին։ Այս կերպ է նրա թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան կողմից, ու անգամ արևի ու լուսնի լույսը ոչ ծագի ժամանակ և ոչ էլ աղջամուղջին [բերդի պարիսպներից] ներս չեն թափանցում։ Նրա շուրջը անդունդներ ու խանդակներ (կամ փոսեր, խորշեր՝ ḫanādiq) են, որոնցում կիսալուսինը միայն նկարագրությամբ գիտեն, իսկ արևը միայն կիսով չափ են տեսնում»[17]։

Հռոմկլայի գրավման ականատես մեկ այլ մամլուք բարձրաստիճան պաշտոնյա և պատմիչ Բայբարս ալ-Մանսուրին (մահ. 1325 թ.) իր Zubdat al-Fikra երկում գրում է. «Այդ թվականին (իմա՝ հիջրայի 691 թ.) սուլթանը Հալեպից ճամփա ընկավ դեպի Հռոմկլա, որն ամենաամուր բերդերից է, իր բարձրությամբ և անմատչելիությամբ ամենահզորներից մեկը։ Նրան հնարավոր է հասնել միայն դժվարանցանելի, խոչնդոտներով լի և քարքարոտ ճանապարհով։ Նրա ճանապարհների անհարթության և ներկայացրած դժվարության պատճառով հեծյալը միայն քայլելով է կարողանում հասնել նրան։ Իսկ Եփրատ գետը (baḥr al-Furāt) հոսում է նրա տակով՝ տեղ չթողնելով նրա պաշարման համար»[18]։

Հռոմկլայի հիմնադրման մասին ստույգ վկայություններ չկան։ Հաճախ այն նույնացնում են հին աղբյուրներում հիշատակվող Ուրեմա կամ

---

[17] **Zetterstéen K. V.**, 1919, 14։ Հմմտ. **al-Nuwayrī**, 2004, 148; **ibn al-Furāt**, 1939, 140; **al-Ğazarī**, 1998, 106-107; **ibn al-Dawādārī**, 1971, 229-230.

[18] Տե՛ս նաև **Baybars al-Manṣūrī**, 1998, 288: Հմմտ. **Baybars al-Manṣūrī**, 1987, 130-131: Բայբարս ալ-Մանսուրի հաղորդումը գրեթե նույնությամբ կրկնում է ալ-Քութուբին (1363թ.)։ Նրա ʿUyūn al-Tawārīḫ բազմահատոր ժամանակագրության փոքր մասն է միայն հրատարակված, բայց և այնպես մեզ հասանելի է եղել Ստամբուլի Թոփկափի պալատի հավաքածուի թիվ 2922/22 ձեռագրի լուսապատճենը։ Տե՛ս **al-Kutubī,** թերթ 27։

Ուրեմնա բերդի հետ[19]: Բայց և այնպես, հայտնի են որոշ տեղեկություններ մինչև հայոց կաթողիկոսանիստ դառնալը նրա ունեցած տերերի մասին: Բյուզանդական տիրապետության օրոք Հռոմկլան ամենայն հավանականությամբ եղել է կարևոր գետանց և սահմանապահ բերդ՝ հսկելով Եփրատի աջակողմյան ափին ի վար ձգվող ճանապարհը[20]: ԺԲ դարի առաջին կեսին այն Գող Վասիլի իսկ հետո նաև նրա որդեգիր Վասիլ Տղայի տիրույթների մաս է կազմել[21]: 1116թ. Վասիլ Տղայից բերդը խլել է Եդեսիայի կոմս Բալդուին դը Բուրգը, և մինչև ԺԲ դարի կեսն այն մտել է խաչակրաց այս պետության կազմի մեջ: 1150թ. Նուր ալ-Դին Զանգիի հարվածների տակ վաղուց արդեն հոգևարք ապրող Եդեսիայի կոմսությունը վերջնականապես կործանվեց: Կոմս Ժոսլին Բ-ն գերության քշվեց Հալեպ և մի քանի տարի անց այնտեղ էլ մահացավ: Գիյոմ Տյուրացու վկայությամբ՝ կոմսի կնոջ՝ Բեատրիսի հետ կայացած համաձայնությամբ քրիստոնյաների տիրապետության տակ մնացած բոլոր բերդերը (Turbessel՝ Թել Բաշիր, Hamtab՝ Այնթաբ, Ravendel՝ Ռավանդան, Ranculat՝ Հռոմկլա, Bile՝ ալ-Բիրա կամ Պիր, Samosatum՝ Սամոսատ) հանձնվեցին Բյուզանդիայի կայսր Մանուելին[22]: Սակայն մեկ տարի չանցած՝ մերձեփրատյան բոլոր այս տիրույթները՝ բացառությամբ Հռոմկլայի, զրավվեցին տարածաշրջանի իրար հետ դաշն կնքած մուսուլմանական կազմավորումների՝ Հալեպի աթաբեկության, Իկոնիայի սուլթանության, ինչպես նաև Մարդինի ու Խարբերդի Արթուկյանների համատեղ ուժերով: ԺԳ դարի պատմիչ Վարդան Արևելցին այդ անցքերի մասին գրում է, թե հույներից (Հռոմ աբեղայից) բերդն «առին Տաճիկք, և 'ի նոցանե Վասիլ իշխանն Հայոց, և 'ի նմանէ առին Փռանգք. և 'ի յորսի պատահեալ իշխանին որոգայթիւ մատնիլ 'ի ձեռս Տաճկաց, զոր տարեալ 'ի Հալպ, մեռաւ անդէն»[23]: Պատմիչը շարունակում է, թե գերեվարված կոմսի կինը՝ Բեատրիսը, որոշեց Հռոմկլան նվիրել (ավելի ճիշտ՝ ի պահ տալ) հայոց կաթողիկոսին մի պայմանով, որ եթե իր որդին երբևէ կարողանա նորոգել հոր կորսված իշխանությունը, վերադարձնի նրան, «զի և ինքն ոչ վստահանայր միայն բնակիլ 'ի մէջ այլազգեացն. քանզի տիրեալ էր թուրքն բոլոր շրջակա գաւառացն»[24]: Իսկ Միքայել Ասորու Ժամանակագրության հայերեն խմբագրություններից մեկում կարդում ենք. «...և մնաց միայն Հռոմկլայն, ուր կայր կինն նորա դստերօքն, և նախախնամութեամբ Աստուծոյ ետ զնա տէր Գրիգորի Հայոց

---

[19] Cahen Cl., 1940, 122; Նալբանդյան Հ. Թ., 1965, 191; Mutafian Cl., 2012, 604; Honigmann E.-[Bosworth C. E.], 1995, 606.

[20] Stewart A., 2006, 271.

[21] Սմբատ, 1859, 91: Հմմտ. Bar Hebraeus, 1932, 246

[22] Տե՛ս Recueil des historiens des croisades, 1844, 786, ինչպես նաև William of Tyre, 1943, 209.

[23] Վարդան Վարդապետ, 1862, 128:

[24] Վարդան Վարդապետ, 1862, 128:

Կաթողիկոսին, և եղեւ աթոռ նոցա յաւիտեան»[25]: Ահա այսպես Գրիգոր կաթողիկոսը «ազգայնաւք և ամենայն զարմիւք և սպասաւորաւք և ամենայն լրմամբ սրբոյ աթոռոյն»[26] տեղափոխվեց Հռոմկլա, որը, գտնվելով Կիլիկյան Հայաստանի սահմաններից դուրս, դարձավ հայոց հայրապետների նստավայրը՝ յուրատեսակ անկլավ՝ շրջապատված մուսուլմանական տարածքներով: Արաբ աշխարհագիր Յակուտ ալ-Համավին ուշադրություն է հրավիրում այդ փաստի վրա. «Այս ամրոցը մուսուլմանական երկրների մեջտեղում է, որ միակն է, որ մնացել է հայերի ձեռքում, մինչդեռ շրջակա մյուս բոլոր հողերը [վաղուց] արդեն գրավված են: Դրա պատճառը նախ և առաջ նրա անօգտակարությունն է, քանզի այն ոչ մի շահույթ չի բերում, և երկրորդ՝ նրանց հովվապետերի (կամ կրոնապետի՝ rabb al-milla) նստավայրը լինելու պարագան, որոնք [սովորաբար] ազատ են թողնվում, ինչպես որ վանքերն ու եկեղեցիներն են իսլամի երկրներում ազատ թողնվում»[27]:

Ա. Ստյուարտը, փորձելով բացատրել հայոց կաթողիկոսարանի նկատմամբ մուսուլմանների այս հանդուրժողականության պատճառը, ենթադրում է, թե «հավանաբար հայոց կաթողիկոսն իրենցից վտանգ չէր ներկայացնում Զանգիների կամ Այյուբյանների համար, կամ գուցե Հռոմկլան ռազմավարական առումով այլևս այնպիսի նշանակություն չուներ՝ ալ-Բիրայի մոտ Եփրատի արևելյան և արևմտյան ափերը կապող խիստ

---

[25] Տե՛ս **Միխայէլ Ասորի**, 1871, 423-424: Մյուս խմբագրությունը շարունակում ու լրացնում է. «Եւ եկն կաթողիկոսն և եղեւ անդ մինչեւ եկն որդին Ջօշլնին և հաւանեցուցին դրամով. և դարձուցին անդրեն: Քանզի և ինքն ոչ հավատայր եթէ կարէ ունել զնա 'ի մէջ Թուրքաց...»: Տե՛ս **Միխայէլ Ասորի**, 1870, 429-430: Այն մասին, որ բերդի հանձնման վերջնական համաձայնությունը կայացվել է «դրամական վճարի» դիմաց, տե՛ս նաև **Վարդան Վարդապետ**, 1862, 128 («ինչս յոլով»); **Ստեփաննոս Օրբէլեան**, 1859, 193 («զանձազին արարեալ»); **Սմբատ**, 1956, 169 (15 հզ. դահեկանով և բերդի նկատմամբ ունեցած իրավունքներից հրաժարվելու Ջոսլինի գրած երդմնագրով): Հմմտ. **Der-Nersessian S.**, 1969, 642: Հետաքրքիր է, որ Միքայել Ասորու պատմության ասորերեն բնագրում բերդի հանձնումը լրիվ այլ կերպ է ներկայացված: «Հռոմկլայում (Qal'a Romayṭā) ժոսլինը նստեցրել էր հայազգի Միքայել անունով մեկին: Սա իմանալով ժոսլինի մահվան մասին՝ պահանջեց նրա կնոջից ու որդուց, ով դեռ Թել Բաշիրում էր, հայտնել Գրիգորին՝ հայոց կաթողիկոսին, ով այդ ժամանակ գտնվում էր Ծովքում՝ այսինքն Փոքր Լճում, որպեսզի ճամփա ընկնի Հռոմկլա՝ իրեն օգնելու: Սակայն կաթողիկոսը խորամանկում և խաբում էր նրան, և ի վերջո բռնեց նրան, չարչարանքների ենթարկեց, խլեց այն ամենն, ինչն ուներ և վտարեց: Գրիգոր կաթողիկոսն ինքը հաստատվեց Հռոմկլայում»: Տե՛ս **Michel le Syrien**, 1905, 297, ինչպես նաև **Michael Rabo**, 2014, 686: Ասորու այս պատմությունը հասկանալի պատճառով գրեթե բառացիորեն կրկնում է նաև Բար Հեբրեոսը: Տե՛ս **Bar Hebraeus**, 1932, 277: Մինչդեռ Դյուլորիեն իրավացիորեն նկատում է, որ այս «հեքիաթն» ամենայն հավանականությամբ արձագանքն է հայերի նկատմամբ ասորիների և հակոբիկների տածած քողարկված ատելության, որի ապացույցներն Ասորու պատմության մեջ քիչ չեն: Տե՛ս **Recueil des historiens des croisades,** 1869, 154.

[26] **Հովսեփյանց Գ.**, 1951, սյուն 428

[27] **Yāqūt al-Ḥamāwī**, 1977, 390.

կարևորություն ձեռք բերած գետանց ճանապարհի հետ համեմատած»[28]: Թ. Սինկլերի համոզմամբ այդ «արտասովոր հանգամանքը» բացատրելի է թերևս միայն բանուկ ճանապարհներից ու ուղիներից բերդի ունեցած հեռավորությամբ և նրա անմատչելի ամրություններով[29]: Այս իրավիճակը, սակայն, ժամանակի ընթացքում փոխվել է: Հայոց թագավորության հզորացման և հայ-մոնղոլական գործակցության պայմաններում կաթողիկոսանիստի գրավումը Մամլուքյան սուլթանության համար օրակարգային հարց է դարձել: Էմիր Ալամ ալ-Դին ալ-Շուջջաիի վերոհիշյալ ավետխնամակում կարդում ենք. «Հիշյալ ամրոցը իսլամական սահմանային ամրությունների գոտու համար նույնն էր, թե կոկորդում խրված ոսկորը, և կամ բարքերի [անակընկալ] անկումը, կամ կուրծքդ խեղդող ծարավը, և կամ լիալուսնի վերահաս խավարումը, երբ քո դեմ դավեր է հյուսում, բայց ցույց է տալիս, թե թույլ է [ու ենթարկվող], երբ սքողում է իր դավաճանությունն ու երևան հանում ներողությունը: Նրա բնակչությունը [միշտ էլ] իր հույսը դրել է հարևաններին խաբելու և թաթարների հետ զինակցելու վրա»[30]:

Սկևռայում գրված «Վարք Սրբոց»-ի հիշատակագիրը, կաթողիկոսության անհաստատ ու աստանդական վիճակից նեղսրտած, գրում է. «Եւ ընդ նուաղել թագաւորութեանն յազգէ Բագրատունեաց և ցան և ցիր լինել ազգի մերոյ ընդ ստրկութեամբ ծառայութեան այլասեռ ազգաց, բարձաւ և հայրապետութիւն ի բնիկ աշխարհէն և քաղաքացն Հայոց, և ոչ ուրեք գոյր հաստատութիւն դիտապետացն թորգոմեան տանն լինել ժառանգաւոր հայրենի աթոռոյն, այլ որք մնալով յիրեանց ժառանգութենէն և ի տեղիս շրջէին հայրապետքն՝ կալով ընդ իշխանութեամբ անաւրէն ազգին Իսմայէլացւոց»[31]: Լուսավորչի աթոռի տարագիր կացությունն ու հայ ժողովրդի հիմնական հատվածներից Հռոմկլայի կտրվածությունը հանուր հայությանն ուղղված իր շրջաբերական-նամակում սրտի կսկիծով է հիշում նաև Ներսես Շնորհալին. «Եւ քաղաք թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յԱթոռ հայրապետութեան եւ վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերում զաստվածային պատուիրանս ըստ առաջին հայրապետացն և վարդապետաց: Այլ եմք իբրեւ զայծեամն յորսորդաց և 'ի շանց փախուցեալք 'ի քարանձաւն յայս բնակելով»[32]:

Արդի հետազոտողների՝ կաթողիկոսությունը երկրի սահմաններից դուրս գտնվող Հռոմկլայում հաստատելու պատճառների վերաբերյալ

[28] **Stewart A.**, 2006, 272.
[29] **Sinclair T. A.**, 1990, 215.
[30] Տե՛ս **Zetterstéen K. V.**, 1919, 14: Համտ. **al-Nuwayrī**, 2004, 147; **ibn al-Furāt**, 1939, 139-140; **al-Ğazarī**, 1998, 106; **ibn al-Dawādarī**, 1971, 229.
[31] **Հովսեփյանց Գ.**, 1951, սյուն 551:
[32] **Ներսես Շնորհալի**, 1871, 6-7:

կարծիքները նույնպես տարամիտվում են: Ըստ Ա. Բոզոյանի՝ Հայոց հոգևոր դասը, հետապնդելով «համահայկական» քաղաքական նպատակներ և ձգտելով պահպանել իր ինքնուրույնությունը պետական իշխանությունից և պետական միավորի հետ ձուլումից, նախընտրել է մնալ օտար հողում՝ «մուսուլմանական պետություններին ենթակա Հռոմկլա ամրոցի պաշտպանության ներքո»[33]: Ըստ Կ. Մութաֆյանի՝ մեկուսի Հռոմկլայում, այլ ոչ թե այդ ժամանակ արդեն հայկական Կիլիկիայում հաստատվելու հարցի պատասխանը պարզ է. «Հոգևոր իշխանությունը ցանկություն չուներ կախման մեջ լինել աշխարհիկ իշխանությունից և, հետևաբար, նախընտրում էր հնարավորին չափ պահպանել իր անկախությունը, և մուսուլմանների և ֆրանկների շրջապատում գտնվելը դրան հասնելու ամենաապահով ուղին էր»[34]: Գ. Հարությունյանը կարծում է, որ հայրապետական աթոռը Հռոմկլա փոխադրելը Ռուբինյան իշխանների նախաձեռնությունն էր: Ըստ ուսումնասիրողի՝ նրանք այդ քայլով մի կողմից Հայոց եկեղեցին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության ազդեցությունից ազատելու և մյուս կողմից էլ՝ նրա նկատմամբ «ուղղակի և արդյունավետ վերահսկողություն սահմանելու» խնդիր էին լուծում: «Ճիշտ է, վարչական առումով Հռոմկլան Կիլիկյան Հայաստանից դուրս էր, սակայն սա բավարար պայման չէր, որպեսզի հայոց կաթողիկոսությունը ի վիճակի լիներ ինքնուրույն քաղաքականություն վարել»[35]:

Հռոմկլայի ամենայն կաթողիկոսների շնորհիվ Հայոց եկեղեցին դուրս եկավ միջազգային ասպարեզ և զգալի բարձր վարկ ձեռք բերեց միջեկեղեցական հարաբերություններում: Կաթողիկոսական աթոռն ակտիվ շփումներ հաստատեց Հռոմի պապական, բյուզանդական և ասորական եկեղեցիների հետ[36]: Կաթողիկոսանիստը շատ կարճ ժամանակում վերածվեց հայկական մշակույթի ու գիտության մի իսկական հնոցի: Աստեղ են կրթվել ու այնուհետև գիտամանկավարժական եռանդուն գործունեություն ծավալել իրենց ժամանակի խոշորագույն հայ այրերը[37]: Հայոց հայրա-

---

[33] **Բոզոյան Ա. Ա.**, 1988, 17:

[34] **Mutafian Cl.**, 1988, 380.

[35] **Հարությունյան Գ.**, 2005, 242:

[36] ԺԲ դարի 60-ական թվականներից եկեղեցադավանաբանական հարցերի և եկեղեցական միության խնդրի շուրջ ակտիվ բանակցություններ էին վարվում հատկապես Մանուել կայսեր և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության հետ: Տե՛ս **Բոզոյան Ա. Ա.**, 1988, 218-252: Հայ-բյուզանդական եկեղեցական միության և ծիսադավանաբանական որոշ հարցեր քննարկելու համար 1178 թ. այստեղ գումարվել է մեծ ժողով, որին մասնակցել են բարձրաստիճան հոգևորականներ Կիլիկիայից և Բուն Հայաստանից (Հայք), ինչպես նաև Աղվանից կաթողիկոսն ու ասորի պատրիարքի ներկայացուցիչները: Տե՛ս **Ներսես Շնորհալի**, 1871, 198-199:

[37] Ըստ Բար Հեբրեոսի ծնունդով հռոմկլայեցի է եղել նաև Սիմեոն անունով մի հայտնի ասորի բժիշկ, ում Հուլաղու իլխանը, իր մոտ ծառայության վերցնելով, պալատական բժշկապետ էր նշանակել: Նա բավականին մեծ ազդեցություն ու հեղինակություն էր ձեռք բերել իլ-խանության արքունիքում: Տե՛ս **Bar Hebraeus**, 1932, 437: Սիմեոնը 1289 թ. մա-

պետանոցը հատկապես հռչակված էր իր մանրանկարչական դպրոցով (Կիրակոս, Վարդան, Հովհաննես, Թորոս Ռոսլին և այլք), որ նոր շունչ ու խթան է հաղորդել միջնադարյան հայ գրքարվեստի զարգացմանը, նպաստել մանրանկարչության նորանոր կենտրոնների բացմանը: Հռոմկլայում են գրվել ու ծաղկվել հայ գրքարվեստի բազմաթիվ բացառիկ նմուշներ[38]:

Ամրոցում հայոց հայրապետանոցի գործունեության մեկուկեսդարյա ժամանակաշրջանում նաև մեծածավալ շինարարական գործեր են կատարվել: Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսը ամրացրել է Հռոմկլայի պարիսպներն ու կառուցել երկու հոյակերտ եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն ու Ս. Աստվածածինը: Ավելի ուշ այստեղ կառուցվել է նաև Ս. Փրկիչ եկեղեցին: ԺԵ դարի մամլուքյան պատմիչ Բադր ալ-Դին ալ-Այնին (մահ. 1453թ.) իր ʿIqd al-ǧumān երկում գրում է. «Այն հնում [միայն] երեք վանք-ամրոց (qilāʿ al-ṣawāmiʿ) ուներ՝ լեռների միջև խրված, բայց հետո հայերն այն ամրացրել են պարիսպներով»[39]: Հայտնի է, որ Հովհաննես Ձ Սսեցու կարգադրությամբ կաթողիկոսանիստի թանկարժեք զոհարեղենն ու զարդարուն սպասքը վաճառվել են, և ողջ հասույթն օգտագործվել է բերդի ամրակառուցման աշխատանքներ կատարելու համար[40]: Արաբ պատմիչների հաղորդումները ուշագրավ են ոչ միայն Հռոմկլայի, այլև Հայոց կաթողիկոսների վերաբերյալ:

Հռոմկլայի կաթողիկոսության ունեցած հեղինակության ապացույց է գերմանացի բանաստեղծ Վոլֆրամ ֆոն Էշենբախի (մահ. մոտ 1220թ.) «Պարցիֆալ» ասպետական վեպում նրա մասին եղած ակնարկը. «Դարպասին հասնելով՝ նա գտավ վաճառականին, ում տաղավարն ամենևին էլ դատարկ չէր: Այնքան շատ բան կար նրանում վաճառքի հանված, որ եթե ես այդ մեծ հարստության տերը լինեի, [անշուշտ] երջանիկ մարդ կհամարվեի: Գավանն իջավ իր ձիուց և ընդառաջ գնաց նրան: Նա երբևէ այսքան թանկարժեք ապրանքներ չէր տեսել, ինչքան որ այնտեղ վիճակվեց տեսնել: Տաղավարը դիպակից էր, քառակուսաձև, բարձր ու ընդարձակ: Իսկ ի՞նչ էր այնտեղ վաճառքի դրված: Եթե եղած ամեն ինչի արժեքները հանրագումարի բերվեին, ապա նույնիսկ Բաղդադի [խալիֆա] Բա-

հապատժի է ենթարկվել Արղուն իլ-խանի կողմից իր դեմ կազմակերպված դավադրանքին մասնակից լինելու մեղադրանքով: «Թազիքներից (tāzīkān, այն է՝ «ոչ մոնղոլներից») սպանեցին էմիր Ալի Թամաղաչիին, Հուսամ ալ-Դին Կազվինիին, Իմադ ալ-Դին Մունաջջիմին (աստղաբաշխին), Ռում Կալա (Rūm Qalʿa) անունով հայտնի Շամունին ու քրիստոնյա Բահա ալ-Դաուլա Աբու ալ-Քարամին»: Տե՛ս **Rašīd al-Dīn**, 1960, 818, ինչպես նաև **Рашид-ад-Дин**, 1946, 121: Սիմեոն «Հռոմկլայեցուն» նվիրված առանձին հոդված ունի Հ. Տակահաշին: Տե՛ս **Takahashi H.**, 2001, 45-91.

[38] Հռոմկլայի մանրանկարչական դպրոցի և ընդհանրապես կիլիկյան մանրանկարչական ավանդույթի մասին մանրամասն տե՛ս **Երեմյան Ա.**, 1955, 22-31; **Ազարյան Լ.**, 1964 (հատկապես 88-106); **Der Nersessian S.**, 1993 (հատկապես pp. 1-35):

[39] **al-ʿAynī**, 1990, 121

[40] **Սմբատ**, 1859, 115; **Օրմանեան**, 1912, սյուն 1561-1562:

րուկը և ոչ էլ Ռանկուլատի կաթողիկոսը (katolicô von Ranculat, այն է՝ «Հռոմկլայի կաթողիկոսը») չէին կարող վճարել դրանց համար»[41]:

Հայոց կաթողիկոսի և Բաղդադի խալիֆայի համադրական հիշատակումը պատահական չէ, քանզի հայոց կաթողիկոսները ևս միջնադարյան արաբական մատենագրության մեջ հաճախ «խալիֆա» տիտղոսով են ընկալվել ու բնորոշվել:

Խալիֆան (արաբ.՝ փոխանորդ, փոխարինող, տեղապահ) մուսուլմանական համայնքի (umma) ղեկավարն է՝ նրա հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդը:

Հայոց հոգևոր առաջնորդին «փոխանորդ» անվանելով արաբ պատմիչները նկատի ունեին նրա «Աստծո փոխանորդ» հանդիսանալու պարագան, ինչպես որ իրենց խալիֆան էր համարվում «Ալահի փոխանորդը»: Իբն Վասիլի (մահ. 1298թ.) Mufarriğ al-kurūb երկում բացատրվում է. «Սուլթանին հասավ հայոց կաթողիկոսի՝ Հռոմկլայի տիրոջ նամակը (բնագրում գրչագրական սխալով՝ kāģīlūs), ով հայերի համար նույնն է, ինչ որ խալիֆան մեզ համար»[42]: Եվ իսկապես, որ Յակուտն այդ մասին գրում է. «Այնտեղ է (Հռոմկլայում) հայոց բատրիքի (baṭrik, այն է՝ պատրիարք)՝ նրանց համար «Քրիստոսի փոխանորդի» (ḫalīfat al-Masīḥ) նստոցը, ում հայերեն «քաթաղիքուս» են անվանում»[43]: ԺԴ դարի մամլուք մատենագիր ալ-Ումարին (մահ. 1349 թ.) կաթողիկոսանիստի մասին խոսելիս չի կարողանում զսպել քրիստոնյա հայերի նկատմամբ տածած անհանդուրժողական վերաբերմունքը. «Այն հայտնի է Հռոմկլա անունով: Այնտեղ էր հայոց խալիֆայի բնակավայրը (maskan), և այն անհավատության նեռի (կամ կուռքի՝ ṭāġūt al-kufr) հանգրվան էր»[44]: Իսկ ալ-Այնիի ՙIqd al-ğumān երկում կարդում ենք. «Նրա անվանումը հայերեն Հռում Քլայն է (Hrūm Klayn) է, որի արաբերեն բացատրությունը Qalՙat al-Rūm է: Այս բերդը եղել է հայոց թագավորության աթոռը (kursiyy mamlakat al-arman), որտեղ նստում էր նրանց խալիֆան, ում անունը Քիսաղիքուս է»[45]:

[41] Տե՛ս **Wolfram von Eschenbach**, 1870, 248, ինչպես նաև **Wolfram von Eschenbach**, 2006, 237.

[42] **ibn Wāṣil**, 1957, 320: Հմմտ. **ibn al-Furāt**, 1967, 216.

[43] **Yāqūt al-Ḥamāwī**, 1977, 390: Հմմտ. **ibn ՙAbd al-Haqq al-Baġdādī**, 1992, 1118: Համեմատության համար արժե մեջբերել նույն Յակուտի՝ Հռոմի պապին տված բնութագիրը. «Այնտեղ (Հռոմում) է բնակվում պապը (al-bābā), ում հնազանդվում են ֆրանկները: Նա նրանց մոտ իմամի դիրքն է զբաղեցնում: Նրանք, ովքեր հակառակվում են նրան, համարվում են ապստամբ ու մեղսավոր, և արժանանում աքսորի, վտարման և կամ մահվան: Նա է նրանց արգելում հարաբերություններ ունենալ կանանց հետ, [անգամ] լվացվել, ուտել և խմել, ու ոչ-ոք չի կարող ընդդիմանալ նրան»: Տե՛ս **Yāqūt al-Ḥamāwī**, 1977, 100: Պետք է նշել, սակայն, որ արաբական պատմագրության մեջ թեկուզև եզակի, բայց այնուամենայնիվ գտնվում են նաև Հռոմի պապին ḫalīfa բառով անվանելու դեպքեր (ḫalīfat al-franğ ձևով): Տե՛ս օրինակ, **Abū al-Fidāʾ**, 1907, 39; **ibn Wāṣil**, 1957, 248; **ibn al-Furāt**, 1942, 33.

[44] **al-ՙUmārī**, 1988, 232-233.

[45] **al-ՙAynī**, 1990, 121.

Ամփոփելով վերոնշյալը՝ արձանագրենք, որ ԺԳ-ԺԵ դարերի արաբական պատմագրության մեջ հայոց հայրապետների ամենատարածված անվանումները կամ տիտղոսներն են baṭrik al-arman-ը («հայոց պատրիարքը»-ը)[46], որը հանդիպում է նաև batrik al-arman ձևով[47], հայերեն «կաթողիկոս» բառի տառադարձված՝ շատ հաճախ աղավաղված կամ գրչագրական սխալով մի սկզբնաղբյուրից մյուս անցած տարբերակները (քաթաղիքուս, քիթաղիքուս, քաղիքուս, քաղիլուս, քինաղիլուս)[48], ṣāḥib Qalʿat al-Rūm-ը («Հռոմկլայի տեր»)[49] և վերջապես ḫalīfat al-arman-ը («հայոց խալիֆա»-ն կամ «հայոց փոխանորդ»-ը): Շատ հաճախ բոլոր այս անվանումներից յուրաքանչյուրն օգտագործված է մեկ ուրիշի զուգորդությամբ: Ինչ վերաբերում է «հայոց փոխանորդ» ձևին, ապա պետք է նշել, որ արաբական մատենագրության մեջ այն մի եզակի դեպքում արտահայտված է ոչ թե ḫalīfa, այլ այլընտրանքային՝ mustaḫlaf բառի միջոցով, որը նույնպես «փոխարինող», «ժառանգորդ» կամ «տեղապահ» նշանակությունն ունի: Mustaḫlaf al-arman-ի կիրառության այդ դեպքը հանդիպում է Նուր ալ-Դինի արքունական դպիր (kātib) Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանիի (մահ. 1201թ.) al-Barq al-Šāmī («Ասորիքյան շանթ») երկում: Ուշագրավ է, որ դա Հռոմկլայի հայոց կաթողիկոսության մասին մեզ հայտնի առաջին հիշատակությունն է միջնադարյան արաբական պատմագրության մեջ[50]: Մատենագրի հաղորդումը, սակայն, միջնորդավորված է մեզ հասել, քանի որ երկի բնագիրն ամբողջական տեսքով չի պահպանվել: Աշխատության մի մասը պահպանվել է ԺԳ դարի հեղինակ ալ-Բունդարիի համառոտագրությամբ՝ Sanā al-Barq al-Šāmī («Ասորիքյան շանթի փայլատակում») վերնագրով, ինչպես նաև հաջորդ սերնդի պատմիչների հատվածական մեջբերումներում[51]: Պատմիչի հիշատակությունը վերաբերում է 1173 թ. կաթողիկոսական աթոռի զբաղեցման շուրջ բորբոքված վեճին ու վերջինիս հարթման գործում հայոց իշխան Մլեհի (1170-1175 թթ.) և Նուր ալ-Դինի (1146-1174 թթ.) ունեցած դերակատարությանը: Բանն այն է, որ Հայոց կաթողիկոս Ներսես Դ Կլայեցին (Շնորհալին) իր հաջորդ էր հայտարարել իր ավագ եղբորորդուն՝ Գրիգոր Տղային, սակայն «աւագ եղբօր որդին չէր

---

[46] Տե՛ս օրինակ, **Yāqūt al-Ḥamāwī**, 1977, 390; **al-Nuwayrī**, 2004, 144; **Baybars al-Manṣūrī**, 1998, 289; **al-Kutubī**, թերթ 27; **ibn ʿAbd al-Haqq al-Baġdādī**, 1992, 1118; **al-Maqrīzī**, 1991, 797.

[47] **ibn al-Furāt**, 1939, 137, 142; **ibn Ḫaldūn**, 2000, 464; **al-Maqrīzī**, 778-779; **ibn Wāṣil**, 320

[48] ʿ**Imād al-Dīn al-Iṣfahānī**, 1888, 262; **Abū al-Fidā**ʾ, 1907, 27; **ibn al-Wardī**, al-Tārīḫ, 1868, 237; **Zetterstéen K. V.**, 1919, 15, 17; **ibn Šaddād**, 1994, 191; **Abū Šāma**, 2002, 77.

[49] ʿ**Imād al-Dīn al-Iṣfahānī**, 1888, 216, 262; **ibn Wāṣil**, 1957, 320.

[50] Իմադ ալ-Դինի (ալ-Բունդարիի) այս հաղորդման մասին առաջին անգամ խոսել ենք Մլեհ իշխանին նվիրված մեր վերջերս ներկայացրած մի զեկուցման մեջ: Այն հրատարակվել է տվյալ գիտաժողովի նյութերն ամփոփող ժողովածուում: Տե՛ս **Դանիելյան Գ.**, 2014, 89-91:

[51] Պահպանված են միայն երկի երրորդ և հինգերորդ մասերը, որոնց ձեռագրերը գտնվում են Օքսֆորդի Բոդլեյան գրադարանում: Տե՛ս **Richards B.**, 1998, 380:

մերձ մահու հօրեղբօրն, կրսերն առեալ զմատանին նորա՝ քարոզեցաւ Կաթողիկոս»[52]: Գրիգոր Տղան, իմանալով այդ մասին, վիճարկեց այս որոշումը և իր ոտնահարված իրավունքների վերականգնման համար դիմեց իր փեսային՝ հայոց իշխան Մլեհին: Վերջինս, որ այդ ժամանակ մասնակցում էր Իկոնիայի սուլթան Կիլիջ Արսլանի դեմ կազմակերպված արշավանքին, իր հերթին դիմում է աթաբեկ Զանգիին: Ի վերջո, Նուր ալ-Դինի միջամտությամբ հայրապետական աթոռը զբաղեցրած Գրիգոր Ապիրատը հեռացվում է Հռոմկլայից, և նրա փոխարեն Հայոց կաթողիկոս է ձեռնադրվում Գրիգոր Տղան: Միքայել Ասորու տարեգրության հայերեն խմբագրություններից մեկում, օրինակ, այս իրադարձությունների առնչությամբ կարդում ենք. «Եւ նա գնաց դարձաւ առ փեսայն իւր առ պարոն Մլեհն. և Մլեհն էառ զնա և տարաւ առ Նորադինն, և նորին օգնութեամբն եմոյծ զնա 'ի Հռոմկլայն. և նստաւ յաթոռ հայրապետութեան հօրեղբօրն՝ Գրիգոր անուն»[53]:

Հայագիտության մեջ կարծիք կա, թե, այս անցքերի մասին խոսողը միայն ասորական աղբյուրներն ու նրանցից օգտված հայ հեղինակներն են[54], մինչդեռ արաբական մի քանի աղբյուրներում այս տեղեկության առնչությամբ նույնպես ուշագրավ վկայություններ են գտնվում: Այդ մասին հաղորդող առաջին արաբագիր պատմիչը, ինչպես նշեցինք, Իմադ ալ-Դինն է, ում վկայությունը մասնակի «արբագրություններով» կրկնում են նաև հաջորդ սերնդի մի քանի այլ մատենագիրներ: Իմադ ալ-Դինը, թվարկելով Նուր ալ-Դինի մոտ ծառայության մտած և նրա հետ Իկոնիայի սուլթան Կիլիջ Արսլանի դեմ արշավանքին մասնակցած գործիչներին, գրում է. «Եկավ [հիջրայի հինգ հարյուր] վաթսունինը թվականը (1173/1174 թ.), և Նուր ալ-Դինն արդեն գրավել էր Մարաշ, Բեհեսն, Արբիլ և Քեյսուն բերդամրոցները, իսկ Հայոց իշխող (mutamallik al-arman) Մալիհ [ի]բն Լավունը ծառայության մեջ էր նրա մոտ՝ ապաստանելով նրա հովանու ներքո: Նրա մոտ ծառայության էին անցել նաև Դայա ալ-Դին Մասուդ իբն Կիֆջակը…, որոնց նա ավելի մեծ շնորհների էր արժանացրել (sarraḥahum bi al-ʿaṭāʾ al-ağzal): Ապա նա ցույց տվեց, որ արշավում է

---

[52] Տե՛ս **Միխայէլ Ասորի**, 1871, 472:

[53] Տե՛ս **Միխայէլ Ասորի**, 1871, 472 և **Միխայէլ Ասորի**, 1870, 471-472: Հմմտ. **Michel le Syrien**, 1905, 353-354: Տե՛ս նաև **Վարդան Վարդապետ**, 1862, 129 («եւ առնու զքօղն Գրիգոր եղբօրորդի իւր ձեռնտուութեամբ Նորադնին»)

[54] **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, 2007, 496-497: Հայ պատմագրության մեջ Միքայել Ասորու հայերեն խմբագրություններից բացի Գրիգոր Տղայի գահակալման գործում աթաբեկի ունեցած դերակատարության մասին խոսում են նաև Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրատարակած «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց»-ը (Տե՛ս **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, 2007, 521-522), ինչպես նաև մանր տարեգրություններ, ինչպես օրինակ՝ Սամվել Անեցու շարունակող Ստեփանոս եպիսկոպոսը (տե՛ս **Հակոբյան Վ. Ա.**, 1951, 35) և ԺԷ դարի ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին (տե՛ս **Հակոբյան Վ. Ա.**, 1956, 342): Հմմտ. **Բոզոյան Ա. Ա.**, 1988, 119-120 (ծնթգր. 3) և **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, 2007, 152-153 (ծնթգր. 17):

Հռոմկլա, որ Եփրատի վրա է, և «հայոց փոխանորդը» (mustaḫlaf al-arman) ընդունեց նրան անմեղությամբ (bi al-barāʾa), իսկ նա (Նուր ալ-Դինը) էլ որպես ջիզյա (գլխահարկ) վերցրեց հինգ հազար դինար և ենթակայության հավաստիք ու վերադարձավ Հալեպ՝ ամեն ինչում հաջողած»[55]:

Աբու Շաման (մահ. 1267 թ.) և իբն Քասիրը (մահ. 1373 թ.) Իմադ ալ-Քաթիբի այս հաղորդումը քիչ այլ կերպ են վերաշարադրում, բացի այդ երկուսի մոտ էլ հինգ հազարի փոխարեն հիսուն հազար է նշված վճարված ջիզյայի չափը[56]: ԺԳ դարի մեկ այլ արաբ պատմիչ Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադը, ում չպետք է շփոթել Սալահ ալ-Դինի կենսագիր Բահա ալ-Դին իբն Շադդադի հետ, հավանաբար սխալ հասկանալով իր նախորդների վկայությունները՝ աղավաղված բացատրություն է տալիս Հռոմկլա Նուր ալ-Դինի կատարած արշավանքի նպատակներին: Նա գրում է. «...նրանից հետո էլ ոչ ոք չարշավեց Կիրճեր ընդհուպ մինչև [հիջրայի] 569 թ.: Այդ թվականին սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Նուր ալ-Դինն արշավեց Կիրճեր և պաշարման մեջ առավ հայոց երկիրը՝ այն նրանց ձեռքից խլելու նպատակով, սակայն նրա (հայոց երկրի) տերը 50 հազար դինար ընծայեց, որ Նուր ալ-Դինն [հոժարությամբ] ընդունեց՝ նրան ներման արժանացնելով»[57]: Վերջին արաբագիր մատենագիրն, ում մոտ վկայություն ենք գտնում Հռոմկլայի «արշավանքի» մասին, Բադր ալ-Դին ալ-Այնին է: Նա իր տեղեկության սկզբնաղբյուր է նշում Աբու ալ-Ֆիդայի Muḫtaṣar երկի մի անհայտ համառոտագրություն, որն ըստ նրա՝ al-Hadāʾiq wa al-ʿUyūn վերնագիրն է կրել: Ալ-Այնին գրում է. «Սուլթան Նուր ալ-Դին ալ-Շահիդը[58] ճամփա ընկավ դեպի այն [հիջրայի] 569 թ., և հայոց խալիֆան ընդունեց [նրան] 500 հազար (՞) դիրհամ հարկով՝ որպես ջիզյա, ապա [Նուր ալ-Դինը] վերադարձավ [Հալեպ]»[59]:

Այսպիսով, արաբ մատենագիրների երկերում պահպանված վկայությունները հաստատում կամ լրացնում են հայկական սկզբնաղբյուրների հաղորդումները Հռոմկլայի կաթողիկոսական աթոռի մասին ու թեև արաբ հեղինակները անուններ չեն նշում, բայց նրանց վկայությունները հավաստում են այն փաստը, որ Գրիգոր Տղայի հաստատումը հայրապետական աթոռին իրապես տեղի է ունեցել Մլեհի միջնորդության ու Նուր ալ-Դինի միջամտության շնորհիվ:

---

[55] Տե՛ս ʿ**Imād al-Dīn**, 1979, 71: Երկի խմբագիրը սխալմամբ այս mustaḫlaf al-arman-ին նույնացնում է Սեբաստիայի (Սիվասի) Դանիշմանյան էմիր Զու ալ-Նունի հետ: Տե՛ս ʿ**Imād al-Dīn**, 1979, 71, ծնթգր. 11

[56] Ավելին, Աբու Շամայի մոտ mustaḫlaf al-arman-ի փոխարեն mustaḫlaf al-arḍ (արաբ.՝ «հող», «երկիր») է: Տե՛ս **Abū Šāma**, 2002, 176: Հմմտ. նույնի **Abū Šāma**, 1991, 333: Տե՛ս նաև **ibn Kaṯīr**, 1998, 471-472: Հմմտ. Elisseeff N., 1967, 691-692 և **Տեր-Ղևոնդյան Վ. Ա.**, 1994, 68:

[57] Տե՛ս **ʾIzz al-Dīn ibn Šaddād**, 1991, 337:

[58] Šahīd նշանակում է «նահատակ», «վկա»՝ հանուն իսլամի կռված ու մարտիրոսված:

[59] **al-ʿAynī**, 1990, 121:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ազարյան Լ.,– Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII-XII դդ., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1964:
Ալիշան Ղ.,– Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1873:
Բոզոյան Ա. Ա.,– Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988:
Գիրք Թղթոց,– Գիրք Թղթոց (Մատենագրութիւն նախնեաց), տպարան Տ. Ռօտինեանց եւ Մ. Շարաձէ, Թիֆլիս, 1901:
Գուլամիրյանց Ա.,– Կիլիկիա, Փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, տպ. Յ. Ի. Լիբերմանի, Պետերբուրգ, 1894:
Դանիելյան Գ.,– Մլեհ իշխանի գործունեությունը ԺԲ-ԺԵ դարերի արաբ պատմագիրների գնահատմամբ // Հայաստանը և արաբական աշխարհը. Պատմություն և արդի խնդիրներ, Երևան, 2014, էջ 74-93:
Երեմյան Ա.,– Մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլին // Էջմիածին, 1955, հ. 2, էջ 22-31:
Ինճիճեան Ղ.,– Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Հատոր Ա, մասն Առաջին (Ասիա), Վենետիկ, 1806:
Կյուլեսերյան Բ.,– Ծովք-Տլուք եւ Հռոմ-Կլայ: Պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւն, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1904:
Հակոբյան Վ. Ա.,– Մանր Ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հտ. 1-2, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1951-1956:
Հարությունյան Գ.,– Դիտողություններ Կիլիկիայում հայկական պետականության առաջացման հարցի շուրջ // Հայոց պատմության հարցեր, հատոր 6, Երևան, 2005, էջ 216-247:
Հովսեփյանց Գ.,– Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951:
Մաթևոսյան Ա. Ս.,– Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:
Միխայէլ Ասորի,– Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորւոց Պատրիարքի, տպարան Սրբոց Յակովբեանց, Յերուսաղէմ, 1871:
Միխայէլ Ասորի,– Տեառն Միխայէլի Պատրիարքի ասորւոց Ժամանակագրութիւն, տպարան Սրբոց Յակովբեանց, Յերուսաղէմ, 1870:
Նալբանդյան Հ. Թ.,– Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին: Յակուտ ալ-Համավի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, Երևան, 1965:
Ներսես Շնորհալի,– Ընդհանրական թուղթք Ս. Ներսիսի Շնորհալւոյ, տպ. Սրբոց Յակովբեանց, Յերուսաղէմ, 1871:
Ներսես Շնորհալի,– Տն. Ներսեսի Շնորհալւոյ Բանք Չափաւ, Վենետիկ, 1830:
Սմբատ,– Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, աշխատասիրութեամբ Հ. Սերովբէ Ագըլեանի, Վենետիկ, 1956:
Սմբատ,– Տարեգիրք Սմբատայ Սպարապետի, Փարիզ, 1859:

Ստեփաննոս Օրբէլեան,– Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արք եպիսկոպոսի Սիւնեաց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կ. Վ. Շահնազարեանց, հտ. Բ, Փարիզ, 1859:

Վարդան Վարդապետ,– Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, լուսաբանեալ աշխատասիրութեամբ Ղ. Ալիշանի (Մատենագրութիւնք նախնեաց: Պատմագիրք հայոց), Վենետիկ, 1862:

Տեր-Ղևոնդյան Ա. (թարգմ. բնագրից, ներածություն), Արաբական աղբյուրներ Գ (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. 16), ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2005:

Տեր-Պետրոսյան Լ.,– Խաչակիրները և հայերը, հտ. Բ, Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն (Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան), Երևան, 2007:

Օրմանեան Մ.,– Ազգապատում: Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, հտ. Ա, հրատարակութիւն Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, Կոստանդնուպոլիս, 1912:

Бартольт В. В.,– Халиф и султан // Сочинения, том VI (Работы по истории ислама и Арабского Халифата), Наука, Москва, 1966, с. 15-78.

Гусейнов Р. А.,– Султан и халиф: (Из истории сюзеренитета и вассалитета на Ближнем Востоке XI-XII вв.) // Православный Палестинский сборник, вып. 19 (82), 1969, с. 127-138 .

Каждан А. П.,– Армяне в составе господствующего класса Византийской Империи, изд. АН АССР, Ереван, 1975.

Рашид-ад-Дин,– Сборник летописей, том III, пер. с персидского А. К. Арендса, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1946.

Abū al-Fidāʾ,– Kitāb al-Muẖtaṣar fī aẖbār al-bašar, ğ. 4, al-Maṭbaʿa al-Ḥusayniyya al-Miṣriyya, al-Qāhira, 1907.

Abū al-Fidāʾ,– Taqwīm al-buldān (Géographie d'Aboulféda, ed. M. Reinaud et W. Mac Guckin de Slane, Paris, 1840).

Abū Šāma,– Kitāb al-Rawḍatayn fī aẖbār al-dawlatayn, ğ. 2-3, bitaḥqīq Ibrāhīm Šams al-Dīn, Dār al-Kutub al-ʿilmiyya, Bayrūt, 2002.

Abū Šāma,– ʿUyūn al-Rawḍatayn, ğ. 1, bitaḥqīq Aḥmad al-Baysūmī, Manšūrāt wizārat al-ṯaqāfa, Dimašq, 1991 .

al-ʿAynī,– ʿIqd al-ğumān fī tārīẖ ahl al-zamān, ğ. 3, bitaḥqīq Muḥammad Muḥammad Amīn, al-Hay'a al-Miṣriyya al-'āmma li al-kitāb, al-Qāhira, 1990.

al-Ğazarī,– Ḥawādiṯ al-Zamān wa anbāʾuhu wa wafayāt al-akābir wa al-aʿyān min abnāʾihi, al-tabʿa al-ʾūlā, bitaḥqīq ʿUmar ʿAbd al-Salām Tadmurī, ğ. 1, al-Maktaba al-ʿaṣriyya, Bayrūt, 1998.

al-Kutubī,– ʿUyūn al-Tawārīẖ (A 2922), ğ. 22, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ahmed III, İstanbul

al-Maqrīzī,– Kitāb al-Muqaffā al-Kabīr, bitaḥqīq Muḥammad Yaʿalāwī, ğ. 3, Dār al-Ġarb al-Islāmī, 1991.

al-Maqrīzī,– Kitāb al-sulūk li maʿrifat duwal al-mulūk, ğ. 1.3, bitaḥqīq Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda, Maṭbaʿat al-taʾlīf wa al-tarğama wa al-našr, al-Qāhira.

al-Nuwayrī,– Nihāyat al-arab fī funūn al-adab, ğ. 31, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya, Bayrūt, 2004.

al-Qalqašandī,– Ṣubḥ al-Aʿšā, ğ. 4, al-Maṭbaʿa al-Amīriyya, al-Qāhira, 1915.

al-ʿUmārī, Kitāb al-Taʿrīf bimuṣṭalaḥ al-šarīf, bitaḥqīq Muḥammad Husayn Šams al-Dīn, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya, Bayrūt, 1988.

Amitai-Preiss R.,– The Fall and Rise of the ʿAbbāsid Caliphate // Journal of the American Oriental Society, Vol. 116, No. 3, 1996, pp. 487-494.

Ayalon D.,– Studies on the Transfer of The ʿAbbāsid Caliphate from Baġdād to Cairo // Arabica, vol. 7.1, 1960, pp. 41-59.

Bar Hebraeus,– The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj, The son of Aaron, The Hebrew Physician, The first part of his Political History of the World, vol. I, trans. Ernest A. Wallis Budge, Oxford University Press, London, 1932, reprinted by Gorgias Press, 2003.

Baybars al-Manṣūrī,– al-Tuḥfa al-Mulūkiyya fī al-dawla al-turkiyya, bitaḥqīq ʿAbd al-Ḥamīd Ṣāliḥ Ḥamdān, al-Dār al-Miṣriyya al-Lubnāniyya, 1987.

Baybars al-Manṣūrī,– Zubdat al-fikra fī tārīḫ al-higra, bitaḥqīq Dunāld Rītšārdz, Bayrūt, 1998.

Boase T. S. R.,– The Cilician Kingdom of Armenia, ed. by Boase T. S. R., Scottish Academic Press, Edinburgh & London, 1978

Cahen Cl.,– La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche, Geuthner, Paris, 1940.

Dédéyan G.,– Les Arméniens entre Grecs, musulmans et croisés: étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068–1150), v. 2: De l'Euphrate au Nil: Le réseau diasporique, Lisbonne, 2003.

Der Nersessian S.,– Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, Dumbarton Oaks Studies, Washington D.C., 1993.

Der-Nersessian S.,– The Kingdom of Cilician Armenia // A History of the Crusades, vol. II: The Later Crusades 1189-1311, gen. ed. K. M. Setton, The University of Wisconsin Press, 1969, pp. 630-659.

Elisseeff N.,– Ḳinnasrīn // Encyclopaedia of Islam (New Edition), vol. 5 (KHE-MAHI), E. J. Brill, Leiden, 1986, pp. 124-125.

Elisseeff N., Nūr ad-Dīn, Un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades (511-69H./1118-1174), tome II, Institut Français de Damas, 1967.

Ḥāfeẓ Abrū,– Ğoġrafiyā-ye Ḥāfeẓ-e Abrū, ğ. 1, taḥqīq-e Ṣādeq Sağğādī, Tehrān, 1997.

Heidemann S.,– Das Aleppiner Kalifat (A. D. 1261): Vom Ende des Kalifates in Bagdad über Aleppo zu den Resataurationen in Kairo, E. J. Brill, Leiden, 1994.

Hellenkemper H.,– Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien (Geographica Historica), Band 1, Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1976.

Holt P. M.,– Some Observations on the ʿAbbāsid Caliphate of Cairo // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. 47.3, 1984, pp. 501-507.

Honigmann E.-[Bosworth C. E.],– Rūm Ḳal'esi // Encyclopaedia of Islam (New Edition), vol. 8 (NED-SAM), E. J. Brill, Leiden, 1995, pp. 606-607.
ibn ʿAbd al-Haqq al-Baġdādī,– Marāṣid al-iṭṭilāʿ ʿalā asmāʾ al-amkina wa al-biqāʿ, ğ. 3, Dār al-ğīl, Bayrūt, 1992.
ibn al-Dawādārī,– Kanz al-durar wa ğāmiʿ al-ġurar, ğ. 8, bitaḥqīq Ūlriḫ Hārmān, al-Qāhira, 1971.
ibn al-Furāt,– Tārīḫ al-duwal wa al-mulūk, ğ. 8, bitaḥqīq Qusṭanṭīn Zurayq wa Nağlā ʿIzz al-Dīn, al-Maṭbaʿa al-Amīrkāniyya, Bayrūt, 1939.
ibn al-Furāt,– Tārīḫ al-duwal, ğ. 4.1, bitaḥqīq Ḥasan Muḥammad al-Šammāʿ, Baṣra, 1967.
ibn al-Furāt,– Tārīḫ al-duwal, ğ. 7, bitaḥqīq Qusṭanṭīn Zurayq, al-Maṭbaʿa al-Amīrkāniyya, Bayrūt, 1942.
ibn al-Wardī,– al-Tārīḫ, Būlāq, al-Qāhira, 1868.
ibn Ḫaldūn,– al-Tārīḫ, ğ. 5, bitaḥqīq Ḫalīl Šaḥāda wa Suhayl Zakkār, Dār al-Fikr, Bayrūt, 2000.
ibn Kaṯīr,– al-Bidāya wa al-niḥāya, ğ. 16, bitaḥqīq ʿAbd Allāh ibn ʿAbd al-Muḥsīn al-Turkī, Dār Hağar, 1998.
ibn Šaddād,– al-Nawādir al-sulṭāniyya wa al-maḥāsin al-Yūsufiyya, bitaḥqīq Ğamāl al-Dīn Šayyāl, al-Qāhira, 1994.
ibn Wāṣil,– Mufarriğ al-kurūb fī aḫbār banī Ayyūb, ğ. 2, 4, bitaḥqīq Ğamāl al-Dīn al-Šayyāl, al-Qāhira, 1957.
ʿ**Imād al-Dīn al-Iṣfahānī**,– Kitāb al-Fatḥ al-Qussī fī al-fatḥ al-Qudsī ('İmâd ed-dîn el-kâtib el-iṣfahânî, Conquete de la Syie ed de La Palestine par Ṣalâḥ ed-dîn, publié par le comte Carlo de Landbeerg, E. J. Brill, Leide, 1888)
ʿ**Imād al-Dīn**,– Sanā al-barq al-Šāmī (Iḫtiṣār al-Bundārī), bitaḥqīq Fatḥiyya al-Nabrāwī, al-Qāhira, 1979.
ʿ**Izz al-Dīn ibn Šaddād**,– al-Aʿlāq al-ḫaṭīra fī ẕikr umarāʾ al-Šām wa al-Ğazīra, ğ. 1.2, bitaḥqīq Yaḥyā Zakariyā ʿAbbāra, Dimašq, 1991.
Johann Schiltberger,– The bondage and travels of Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427, tr. and ed. by K. F. Neumann and J. B. Telfer, Hakluyt Society, London, 1879.
Johannes Schiltberger,– Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427, Hrsg. Karl Friedrich Neumann, München, 1859.
Kramers J.-[Bosworth C. E.], Schumann O., Kane O.,– Sulṭān // Encyclopaedia of Islam (New Edition), vol. 9 (SAN-SZE), E. J. Brill, Leiden, 1997, pp. 849-854.
Lawrence T. E.,– Oriental Assembly, Williams and Nortgate, London, 1947.
Michael Rabo,– The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great): A Universal history from the Creation, eng. trans. and introduction by Matti Moosa, Beth Antioch Press, 2014.
Michel le Syrien,– Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199), ed. et trad. en français par J.-B. Chabot, t. 3, Ernest Leroux, Paris, 1905.
Mutafian Cl.,– L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle), Les Belles Lettres, Paris, 2012.
Mutafian Cl., La Cilicie au carrefour des empires, t. 1, Les Belles Lettres, Paris, 1988.

Raphael K.,– Muslim Fortresses in the Levant: Between Crusaders and Mongols, Routledge, London & New York, 2011.

Rašīd al-Dīn,– Ǧāmi' al-Tawārīḫ, ğ. 2, be-kūšeš-e Bahmān Karīmī, Eqbāl, Tehrān, 1960.

Recueil des historiens des croisades,– Documents arméniens, tome 1, Academie des inscriptions et belles-lettres, Paris, 1869.

Recueil des historiens des croisades,– Historiens occidentaux. tome 1.1, Academie des inscriptions et belles-lettres, Paris, 1844.

Rey E., Les colonies franques de Syrie aux XIIme et XIIIme siècles, Paris, 1883.

Richards B.,– ʿEmād-al-Dīn Kāteb // Encyclopaedia Iranica, vol. VIII, Fasc. 4, 1998, pp. 379-381

Sinclair T. A.,– Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey, vol. IV, Pindar Press, London, 1990.

Sourdel D., Lambton A., de Jong F., Holt P.,– Khalīfa // Encycopaedia of Islam (New Edition), vol. 4, E. J. Brill, Leiden, 1997, pp. 849-854.

Stewart A.,– Qalʿat al-Rūm/Hromgla/Rumkale and the Mamluk Siege of 691AH / 1292CE // Muslim Military Architecture in Greater Syria, ed. by H. Kennedy, Brill, Leiden, 2006, pp. 269-280.

Takahashi H.,– Simeon of Qal'a Rumaita, Patriarch Philoxenus Nemrod and Bar ʿEbroyo // Hugoye: Journal of Syriac Studies, vol. 4, 2001, pp. 45-91.

William of Tyre,– A history of deeds done beyond the sea, vol. 2, tr. and annot. by Emily Atwater Babcock and A. C. Krey, Columbia University Press, New York, 1943.

Wolfram von Eschenbach,– Parzival and Titurel, trans. with notes by Cyril Edwards, Oxford University Press, 2006.

Wolfram von Eschenbach,– Wolfram's von Eschenbach Parzival und Titurel, herausgegeben von Karl Bartsch, Theil 1, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1870.

Yāqūt al-Ḥamāwī,– Kitāb al-Muštarik waḍʿan wa muftariq ṣaqʿan, al-ṭabʿa al-ṯāniya, ʿĀlam al-Kutub, Bayrūt, 1986.

Yāqūt al-Ḥamāwī,– Muʿǧam al-buldān, ğ. 3-4, Dār Ṣādir, Bayrūt, 1977.

Zetterstéen K. V.,– Beiträge zur Geschichte der Mamlūkensultane in den Jahren 690-741 der Hiǵra nach arabischen Handschriften, E. J. Brill, 1919.

ГАГИК ДАНИЕЛЯН
gagidaniel@gmail.com

АРАБСКИЕ ИСТОЧНИКИ ОБ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО КАТОЛИКОСАТА В РОМКЛЕ

РЕЗЮМЕ

На протяжении Христианского периода армянской истории религиозная и политическая власть были тесно связаны. Армянская Церковь имела решающую роль в сохранении национальных особенностей и культурного своеобразия армянского народа.

Резиденция Католикоса много раз меняла своё географическое расположение. В некоторые моменты истории трон Католикоса перемещался в армянские духовные центры, находящиеся среди других народов.

Некоторые армянские летописцы считали замок или крепосто абсолютно неприступными. Их описания Хромкла будут приведены ниже в тексте статьи, а также некоторые данные о статусе Храмкла до того как там воцарился Католикос.

В связи с некоторыми историческими обстоятельствами резиденция Католикоса переместилась в Хромкла (Римский Замок) на период около полстолетия до завоевания Мамлюков в 1292 г. Замок был уникальным анклавом среди мусульманских территорий.

Армянская Церковь пользовалась высокой репутацией и стала центром культуры и науки. Немецкий поэт Вольфрам упоминает Армянского Патриарха в эпосе, сравнивая его с Калифом Багдада.

Мусульмане называли армянского Католикоса «халифа» (преемник). Арабы также называли его «Наместник Бога» (викарий), также как они называли своего калифа «Вицекороль Аллаха».

Наиболее употребительные наименования армянского патриарха, цитируемые в арабской историографии 12 – 15 вв. - baṭrik al-arman (патриарх армян), это также встречается в форме batrik al-arman, транлитерированные варианты армянского слова"katʿołikos", зачастую искаженные и передаваемые от одного источника к другому с ошибками копировщиков, ṣāḥib Qalʿat al-Rūm ("хозяин Hromkla"), и наконец ḫalīfat al-arman.

Обозначение «калиф армян» в одном случае было выражено не словом ẖalīfa, а словом mustaẖlaf, которое также имело значение «преемник» или «наместник». Это – первое упоминание армянского патриархата в Ромкле, записанное в работах средневековых армянских историков. Оно относится к спорному вопросу резиденции Католикоса в 1173 г. и роли армянского принца Млеха и Nūr al-Dīn Zankī в процессе установления.

GAGIK DANIELYAN
gagidaniel@gmail.com

ARABIC SOURCES ON THE HISTORY OF THE ARMENIAN CATHOLICOSATE OF HROMKLA

SUMMARY

In the Christian period of the Armenian history religious and political powers have been closely associated. The Armenian Church has a momentous role in the preservation of national identity and the cultural image of the Armenian Nation. The seat of the Catholicos has many times changed its geographic location. At some points in history, the Catholicos' throne was moved to Armenian spiritual centers amidst other nations.

Some Armenian chroniclers considered a castle or a fortress as absolutely impregnable. Their accounts of Hromkla is to be presented in the article below.

Some data on Hromkla's jurisdiction before it sheltered the Catholicos.

Because of some historical circumstances the seat of Catholicos was moved to Hromkla (Roman Castle) for nearly half a century prior to the Mamluks conquest in 1292. The castle had been a unique enclave amidst the Muslim territories.

The Armenian church gained high credit and became a center of culture and science. A German poet Wolfram mentioned the Armenian Patriarch in an epic, comparing him to the Caliph of Baghdad.

The Muslims called the Armenian Catholicoses "halifa" (successor). The Arabs alsos referred to him as "God's deputy" (vicar), just like their caliph was titled "the viceregent of Allah".

The most common names of the Armenian Patriarch quoted in the Arab historiography of the 12 – 15 cc. is baṭrik al-arman ("patriarch of the Armenians"), which can also be met in the form of batrik al-arman, the transliterated variants of the Armenian word "katʿołikos", often distorted and passed from one source to another with copyists' errors, ṣāḥib Qalʿat al-Rūm ("lord of Hromkla") and finally ḫalīfat al-arman.

The denotation of "caliph of the Armenians" was once expressed not by the word of ḫalīfa, but by mustaḫlaf, also having the meanings of "successor" or "vicar". It is the first report on Armenian Patriarchate in Hromkla recorded in the works of medieval Arab historians. It concerns the strong dispute around the occupancy of the seat of Catholicos in 1173 and the role of the Armenian Prince Mleh and Nūr al-Dīn Zankī in the process of its settlement.

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Доктор исторических наук, проессор
Государственный университет сервиса и туризма РФ
tunyanvaleri@rambler.ru

ГИБЕЛЬ А. С. ГРИБОЕДОВА

Азербайджанские историки используют любые вопросы для искажения истории Армении. Не явилась исключением и тема гибели известного русского дипломата и писателя А. С. Грибоедова. В данном случае имя А. С. Грибоедова используется, чтобы бросить тень на русско-армянские отношения.

Завсектором администрации президента Азербайджана Ф. Ахундов время от времени оповещает русскую общественность об "истинных обстоятельства" гибели А. С. Грибоедова, связываемой с армянским окружением.[1] Основные положения были намечены им в статье "Гибель Грибоедова. Кто виноват?". Без обиняков заявляется: "Недовольство российским дипкорпусом в Персии вызывал не Грибоедов, как это внушается более 100 лет, а армяне".

Ф. Ахундов даже не скрывает причины подхода. Прежде всего, исторического характера: 1) потворство Грибоедова армянским видам в ущерб азербайджанским и русским: "11 ноября 1827 года на втором заседании конференции (Дей-Каргана), на которой обсуждались условия, предъявленные Паскевичем персидскому правительству, именно по инициативе Грибоедова были рассмотрены основные вопросы, относящиеся к армянскому народу. Как известно, поэт добился включения в Туркманчайский договор специальной 15-й статьи, которая стала юридической базой для массового переселения армян из Персии на исконные азербайджанские земли. Отметим, что после этого проект российского правительства о переселении 80 тыс. казаков на земли вдоль иранской границы потерял силу".

Вторая причина подхода Ахундова - Карабахский вопрос: "С 1988 года и по сей день армяне требуют отделения горной части Карабаха от Азербайджана". Остальные изыски мифотворца: подверженность Грибоедова "кругу армян", вера русского дипломата в автохтонность армян; русский посланник жертва "фальсификаций" со стороны "армянского окружения", предоставлявших ему "сфальсифицированные "фундаментальные" труды по

---

[1] **Ахундов Ф.,** Российская общественность должна знать истинные обстоятельства гибели Грибоедова. - http://news.day.az/politics/465750.html; Кто же виноват в гибели Грибоедова. – azi-xantrop.livejournal.com/198935.html

истории Армении; посылка выявленных в Баязете “восточных рукописей” известному востоковеду О. Сенковскому, который поддержал “армянские фальсификации”; преимущественное наличие в посольской миссии армян; отсутствие мемориальной доски автору бессмертной комедии “Горе от ума” и проч.[2]

Ф.Ахундов использует английский дипломатический прием фальсификаций мифотворцев - “хамбаг” (Humbug), означа-ющий “ложь, ловко замаскированная под правду”.[3]

У него имеются недоработки с источниками. Так, в письме Грибоедова главе Заквказья И. Ф.Паскевичу от 30 декабря 1828 г. относительно восточных манускриптов указывается: “Тесть мой (А. Чавчавадзе) завоевал в Баязете несколько восточных манускриптов; сделайте милость, не посылайте их в императорскую библиотеку, где никто почти грамоте не знает, а в Академию наук, где профессор Френ и Сенковский извлекут из сего приобретения возможную пользу для ученого света”.[4]

Сопоставим со строками Ф. Ахундова: “Письмо Паскевичу из Тебриза от 30 октября 1828 года показывает степень доверия Грибоедова к проармянскому фальсификатору. Поэт просит графа “завоеванные в Баязете А.Г. Чавчавадзе восточные манускрипты отправить в Академию наук О.И. Сенковскому, а не в Публичную библиотеку. (ПССГ. III, 227.) Речь идет об Осипе Сенковском, который выступал в поддержку армянских фальсификаций под литературной маской “Барон Брамбеус”. Именно его В. Величко называл “первым наемником армян в русской литературе”.[5]

Здесь наглядно видно, что пропущено имя Х. Д. Френа - академика и основателя Азиатского музея императорской. Академии наук,[6] брошена тень на компетентность знатока турецкого и арабского языков Сенковского, который служил с 1821 г. переводчиком в министерстве иностранных дел. Его профессиональные качества ценились высоко: “Сенковского экзаменовал академик Х. Д. Френ, знаменитый ориенталист, который написал в официальном заключении, что познания экзаменуемого в арабском языке превосходят познания экзаменующего”.[7]

Обозначилось сотрудничество востоковедов: Грибоедов - Сенковский - Френ. Обращение Грибоедова к указанным лицам диктовалось их компетентностью. У Ахундова прямо просматривается почерк печально извест-

[2] **Ахундов Ф.**, Грибоедов. Кто виноват?. - http://azcongress.ru/2012/03/02
[3] **Арутюнян П.,** Когда союзник хуже врага. - http:// www.yerkramas.org /2014/02/20/
[4] **Грибоедов А. С.,** 1988, 625.
[5] **Ахундов Ф.**, Грибоедов. Кто виноват. - http://azcongress.ru/2012/03/02
[6] **Грибоедов А. С.,** 742.
[7] **Сенковский О. И.,** ru.wikipedia.org/wiki/

ного борзописца В. Величко, представителя очернительного направления, являвшегося разжигателем национальных страстей.[8]

В число "заинтересованных" в "английском следе" лиц следовало бы включить ряд других видных русских востоковедов как Л. С. Семенова, С. В. Шостаковича, А. В. Фадеева.[9] Семенов отмечает: "Британская политика, направленная на установление господства над Персией, сыграла свою роль и в последующих событиях, которые привели к разгрому российской миссии в Тегеране. Грибоедов погиб на дипломатическом посту, отстаивая интересы России и Армении, отраженные в Туркманчайском мирном договоре".[10] Фадеев признает значительным вклад армян в присоединении Закавказья к России, а Туркманчайский мир закрепительным, выделяя опасность деятельности Англии для русских интересов.[11]

Исследователь деятельности А. С. Грибоедова как дипломата С. В. Шостакович отмечает, что политические установки России в Персии решались в атмосфере восточной дипломатии, "сложной обстановке интриг, династических распрей". При этом Грибоедов представлен проводником "политики влияния".[12] Он отвергнает миф о "неловком дипломате" Грибоедове, гибель которого являлась защитой интересов России:[13] "Трагическая гибель дипломата явилась результатом политической интриги, а не следствием опрометчивости или ошибки А. С. Грибоедова".[14] Расхождение деятельности Грибоедова представлена в многогранности его таланта: "Грибоедов-поэт заслонял собою Грибоедова-дипломата".[15]

Непосредственным виновником гибели Грибоедова представлен Фетх Али-шах и тегеранские власти: "Информируя русское правительство о страшных тегеранских событиях, иранские власти встали на путь прямой фальсификации рассказа о гибели русского посольства. В сообщенных русскому командованию в Закавказье шахском фирмане на имя Аббас - Мирзы и письме губернатора Тегерана Аббас-Мирзе миссию ложно обвиняли в насильственном и недостойном удержании в помещении миссии пленных женщин, в дур-ном поведении посольской прислуги, в частности в драке с тегеранцами, что якобы эти опрометчивые поступки и послужили причиною внезапно вспыхнувшего возмущения, закончившегося разгромом миссии".[16]

Более того исследование Шостаковича рушит все концепционное построение Ахундова о виновности в гибели Грибоедова его окружения:

---

[8] **Тунян В. Г.,** 2000, 12,18, 22,28, 29.
[9] **Фадеев А. В.,** 1960, 101, 169- 240,265.
[10] **Семенов Л. С.,** 1959, N 4, 121.- http://www.twirpx.com/file/395740/, с. 121.
[11] **Фадеев А. В.,** 1960, 265.
[12] **Шостакович С. В.,** 1960, 4.- http://feb-web.ru/feb/griboed/critics/sho/sho-001-.htm
[13] Там же, 6.
[14] Там же, 4, 5.
[15] Там же, 5.
[16] Там же, 243.

“Ложная версия о дурном поведении слуг русского посольства и о столкновении между ними и иранским простонародьем, как основной причине нападения столичной черни на миссию, была не случайно выдвинута иранским правительством. Это была чрезвычайно удобная версия, полностью опровергающая политический характер инцидента и переводящая последний в границы, хотя и варварского, но все же случайного и непредвиденного конфликта. В последнем к тому же, возможно, не менее иранцев были повинны и сами русские, даже не сам посол (следовательно, устранялась и тень политики), а окружавшие его дурные люди конвоя и прислуги.

Эта “удобная версия” была изложена и в заключительном письме иранского шаха на имя русского императора, врученном Николаю I Хосров мирзою. “Хотя драка между людьми посланника и чернью, - говорилось в этом письме, - столь внезапно возникшая, что невозможно было оказать никакой помощи, была причиною сего ужасного происшествия, однако же, правительство наше пред вашим покрыто пылью стыда и лишь струя извинения может обмыть лицо оного”.[17]

Шостаковичем также очерчен “английский след”: ”Тегеранская толпа была лишь орудием и руках шаха, реакционного шиитского духовенства, феодалов и вельмож, объединенных ненавистью к России и тесно связанных с английскими резидентами”.[18] Приведен любопытный факт причастности англичан к происшедшему: “ По прибытии в Тавриз тела Грибоедова никто из состава английской миссии не выехал ему навстречу. По настоянию англичан тело Грибоедова не ввезли в Тавриз, а поставили в маленькой загородной армянской церкви. Никто из англичан её не посетил. Не было оказано надлежащих почестей телу покойного”.[19]

Исследователь А. Иванов, касаясь практически тех же событий, что и Ахундов, делает обобщение о комплексных поводах к убийству Грибоедова: “Кроме того, по условиям мира, армяне получали право беспрепятственного переселения на территорию Российской Империи, что в 1829 году привело к инциденту: в русском посольстве нашли убежище армяне, среди которых были две армянки из гарема родственника персидского шаха и евнух-армянин из шахского гарема, который знал немало секретов. Отказ Грибоедова в выдаче укрывшихся был использован для возбуждения недовольства среди персов и активизации антирусской пропаганды. Ненависть к русским активно разжигали и английские дипломаты, не желавшие усиления позиций России в регионе”.[20]

---

[17] Там же, 245.
[18] Там же, 248.
[19] Там же, 253.
[20] **Иванов А.,** Резня в русском посольстве. К годовщине гибели А. С. Грибоедова. - http://maxpark.com/community/8/content/2517743

Действительно, в вопросе возвращения пленных Грибоедов исходил из требований Туркманчайского мира. С. В. Шостакович приводит одну из таких истории в г. Казвине, когда к Грибоедову привели пленных женщин - армянку и немку из немецкой колонии в Тифлисе, угнанные в неволю в 1826 г.: "Будучи русскими подданными, они могли требовать возвращения на родину. На этом и настаивал кое-кто из русской миссии. Однако Грибоедов поступил очень осторожно и за решением спорного вопроса обратился к самим заинтересованным лицам. Он спросил женщин, желают ли они вернуться на родину или остаться в Иране. Когда пленницы объя-вили, что не мыслят расставаться с мужем и детьми и предпочитают оставаться в Казвине, они немедленно были отпущены посланником к сеиду. Справедливость русского министра произвела сильное впечатление на всех казвинцев".[21]

Тегеранские армяне проявили христианское сострадание к погибшим представителям русской миссии: "Обезображенные останки русских казаков, сброшенные персами в крепостной ров, под покровом ночи были тайно погребены армянами, благодарными за заступничество России за их соотечественников, в братской могиле во дворе строящейся армянской церкви. А чтобы фанатики-мусульмане не надругались над захоронением, оно было сразу же распахано и засажено виноградной лозой". Останки полномочного министра были отпеты в армянской церкви Нахичевана и захоронены в монастыре св. Давида на горе Мтацминда.[22] До перезахоронения останков Грибоедова в Тифлисе над его могилой армяне в Тегеране соорудили обелиск.

Юная супруга Нина Чавчавадзе на могильном памятнике в Тифлисе оставила негасимые слова истерзанной души: "Ум и дела твои бессмертны, но для чего пережила тебя любовь моя?"[23].

Цель Ахундова, под прикрытием фиктивного изучения деятельности А. С. Грибоедова, мифологизировать прошлое с позиции интересов азербайджанского агитпропа.

Трагическая гибель А. С. Грибоедова в Тегеране 30 января 1829 г. всегда волновала воображение русской общественности, стремившейся выяснить причины гибели великого соотечественника.[24] В историко-политической мысли существуют несколько основных представлений о происшедшем с разными вариациями: 1) Грибоедов жертва фанатизма персиян, поскольку были затронуты их религиозно-национальные чувства; 2) Грибоедов гордец, потерявший вкус к жизни, который пренебрег личной безопасностью. 3) Грибоедовская трагедия результат заговора, составленного различными политическими силами.

---

[21] **Шостакович С. Г.,** 212, 213.
[22] **Иванов А.,** Резня… - http://maxpark.com/community/8/content/2517743
[23] Мужественная гибель А. С. Грибоедова. http://iessay.ru/ru/writers/native/g
[24] **Ефремов П. А.,** кн. 2, 1492–1538.

Изначально возникли все три версии, но разработку вначале получили лишь первые две. 22 февраля 1829 г. представитель Персии в Тифлисе Мирза-Салех поставил в известность о происшедшем главноуправляющего Закавказья Паскевича, на основе выписки из письма ген.-губернатора к принцу Аббас-Мирзе от 30 января. Об этом Паскевича уже поставил в известность российский консул в Тавризе А. К. Амбургер в рапорте от 8 февраля, с одновременным извещением главы внешнеполитического ведомства К. В. Нессельроде. 23 февраля Паскевич направил письмо Нессельроде, с полученными сведениями от Амбургера и Мирзы-Салеха, которое поступило в С.-Петербург 13 февраля. Ситуацию под контроль взял царь Николай I.

16 марта 1829 г. официоз Министерства иностранных дел "Journal de Saint-Petersbourg" поместил краткое сообщение о разгроме посольства, гибели большинства служащих и "непричастности" к трагедии властей Персии. Подход диктовался мнением самодержца Николая I, сообщенном Нессельроде 16 марта Паскевичу: "При сем горестном событии его величеству отрадна была бы уверенность, что шах персидский и наследник престола чужды гнусному и бесчеловечному умыслу и что сие происшествие должно приписать опрометчивым порывам усердия покойного Грибоедова, не соображавшего поведение свое с грубыми обычаями и понятиями черни тегеранской, а с другой стороны, известному фанатизму и необузданности сей самой черни, которая одна вынудила шаха в 1826 г. начать с нами войну".

Установка монарха, в условиях русско-турецкой войны, вменение Грибоедову "опрометчивых порывов усердия", исходила из желания избегнуть военной конфронтации с Персией. Паскевич писал по этому поводу Нессельроде: "Для сего должно будет объявить ему (шаху) войну непримиримую, но при теперешней войне с турками предпринять оную с надеждою успеха нет никакой возможности… Войск ... недоста-точно даже для ведения оборонительной войны с обеими державами ..."[25] Вывод из-под ответственности шаха и наследного принца сохранял возможность маневрирования, а списание разгрома на фанатизм черни вписывалось в дремучесть жителей Востока.

Официальная установка была продублирована газетой "Московские Ведомости" 24 марта 1829 г.[26] Известие вызвало растерянность в русском обществе. Расширенную информацию г."Московские Ведомости" поместила 27 марта: " Получено из Тегерана письмо, что там почти вся русская миссия, во главе с посланником Грибоедовым, убита взбунтовавшимся народом, который в великом множестве ворвался в дом посланника и, несмотря на военный караул казаков и персиян, бывший в нём, разломав все двери, предал всех бывших в миссии мечу, кроме сумевших спастись немногих. Но что де-

[25] **Иванов А.,** Резня в русском посольстве. - http://maxpark.com/community/8/content/ 2517743

[26] Письма М. М. Бакунина. - http://az.lib.ru/g/griboedowas/text0170-1.shtml

лали наши казаки? Об их гибели не сообщено! И откуда у народа взялись мечи?”[27].

В то же время промелкнул след английской миссии, представленной с русской в Тегеране. Последующее изучение показало, что на подарки (пешкеш) персидским сановникам английская миссия истратила 9 курур туманов или 18 млн. руб. сер. В то время как военная контрибуция России составляла 10 курур, т.е. 20 млн. руб. сер. Это позволило якобы снять ответственность с миссии Туманного Альбиона, которая представлялась заинтересованным донором Тегеранского двора: “Англичане же были заинтересованы в том, чтобы русские финансово выпотрошили Персию, как повар курицу! Ведь деньги шах одалживал у них, и таким образом Персия плотно “подсаживалась” на английские субсидии, намертво связывая всю свою будущую политику с интересами Великобритании. Так что, пожалуй, англичанам стоило русского посла поберечь и всячески содействовать его трудам. Смерть же его не приносила им ровным счётом никакой пользы”.

Вся вина возлагалась на амбиции Грибоедова, пренебрегавшего этикетом толерантности и представлявшимся римским триумфатором. Вначале представлялась монаршая позиция, с вектором в сторону происков англичан: “Гордость, внушённая “победами русского оружия”, советы недобросовестных помощников и даже английская интрига, возможно, подтолкнули развитие ситуации к столь печальному финалу. Но именно подтолкнули, ибо все эти причины не стоили бы ровным счётом ничего, кабы не поведение самого посла. Отчего опытный дипломат, слывший знатоком Персии, вёл себя столь странно, необдуманно, если не сказать преступно легкомысленно?

Затем излагалось обличение самодержавной власти, стремившейся удалить от себя неугодного деятеля: “О личности Александра Сергеевича принято отзываться всегда лестно, непременно находя его поэтический дар – восхитительным, ум - государственным, образование - блестящим. Эти его хрестоматийные аттестации давно стали мифами, укрывающими многое не столь очевидное. Мифы буквально окутали Грибоедова, и второй причиной гибели, сразу после “английской версии”, из описания в описание кочует рассказ о том, что назначение Грибоедова в Персию было “почётной ссылкой”, что подозреваемый в связях с декабристами Грибоедов был в немилости у царя, который отправил его едва ли не на верную смерть. Задумайтесь: полномочный посол в ранге министра при дворе разбитой в войне державы - “почётная ссылка”, немилость?”[28].

В этих оценках русских исследователей игнорируется блестящая карьера А. С. Грибоедова, который за десять лет сумел пройти путь от простого

[27] **Ярхо В.,** Неудавшаяся карьера поэта-дипломата. – http://his.1 september. **ry/article.phpID=200501403**
[28] **Рудевич А.,** Александр Грибоедов и его тайны. - http://algre.livejournal.com/1466198.html

секретаря персидской миссии до полномочного министра в Персии. Должным материальным образом был определен его вклад в заключение Туркманчайского мира, как руководителя дипломатической канцелярии главноначальствующего Закавказья, и действовали связи Паскевича. В силу чего, в советской историографии возникло мнение, что Грибоедов стал "жертвой английской колонизаторской политики".

При этом, Грибоедов на самом деле действовал в отношениях с персами с позиции победителя, поскольку по опыту своей дипломатической деятельности знал их характер пре клонения перед силой. Им письменно зафиксирована экстраполяция предстоящего поприща: "На словах и в переписке не сохранять тона умеренности - записано в памятке для деятельности. – персияне его причтут к бессилию. Угрожать им бунтом за бунт. Угрожать, что возьмём все их провинции в Южном Азербайджане".[29]

Более обширно Тегеранская трагедия представлена в армянских источниках. Покров тайны над гибелью Грибоедова приоткрыл А. Д. Ерицян, опубликовавший письмо неуказанного лица из Тегерана архиепископу Нерсесу Аштаракеци. Причиной трагедии представлялось желание второго евнуха гарема шаха Ага-Якуба[30] переехать в Тифлис вместе с русским посланником. Возмущенный Фетх Али-шах обвинил Ага-Якуба в измене: "Ты сделался армянином". Ответом было признание: "Давно! И не только я, но и Манучар и Хосров[31] ханы суть армяне и они оба в своих домах устроили церковь".

Так складывалась аура ненависти. Пока муллы призывали массы к расправам, первый евнух Манучар хан Ениколопов предупредил о происходящем Грибоедова, прося выгнать Ага - Якуба из посольства и принять меры предосторожности. Персы, однако, не пощадили русского посланника. Из содержания письма явствовует, что гибель Грибоедова была результатом наказания ослушников за вероотступничество и их переход в христианство[32].

Эту же тему М. Я. Алавердянц осветил в публикации "Кончина А. С. Грибоедова по армянским источникам". Доминирующее значение отводилось представлению фрагмента работы Г. А. Шермазяна "Материалы для национальной истории", вышедшей в Тифлисе в 1874 г. Здесь помимо наказания за вероотступничество, говорилось об озлоблении персов на Грибоедова за содействие освобождению двух пленниц - армянок и захваченных сородичей.[33] Сохранена версия причастности "вероотступника" Мирзы Якуба к происшедшим событиям. Главным виновником Тегеранской трагедии признавалось

[29] 7 фактов из жизни Александра Грибоедова. - http://russian7.ru/2014/01/7-tajn
[30] Ага Якуб Маркарян был ереванским жителем, уведенным в плен в 1804 г.
[31] Манучар хан Ениколопов и Хосров хан Кайтмазов происходили из тифлисских дворян, которые были схвачены персами в 1808 г. в Ереване.
[32] **Алавердянц М. Я., Кончина А. С.,** 1901, 23.
[33] Смерть Грибоедова, посланника Российской империи. - http:// inosmi.ru / world/20120921/ 199584548.html

фанатичное мусульманское духовенство: "Подстрекатели и инициаторы муллы и сеиды"[34].

Алавердянцем были привлечены воспоминания другого участника событий Амбарцума, где также отмечалось значение религиозного фактора. Персы шли к русскому посольству с криками: "Смерть кафирам"[35]. Он указывает на поведение персидских стражников посольства, которые "моментально скрылись". Грибоедов отказался последовать совету Амбарцума вылезти - через печную трубу и с оружием в руках защищался до последнего[36].

Изучение дипломатических анналов позволило расширить реальную картину происшедшего. Известный иранист Б. П. Балаян рассматривал убийство А. С. Грибоедова преступлением по " политическим мотивам". Главные организаторы разгрома русского посольства - Тегеранское руководство, которое использовало проблему освобождения ишущих в посо-льстве спасения лиц для эскалации мусульманского фанатизма. Мирза-Якуб признается участником политического заговора, связанным с "главными погромщиками" и организаторами. Несостоятельной указывается версия о "неясности характера" Грибоедова в качестве причины Тегеранской трагедии. Значительная роль в гибели русского посланника отводится Англии, ведущей бескомпромиссную борьбу с Россией за влияние в Персии. Соучастником преступления представляется английский посланник Макдональд[37].

Следовало бы учесть также наличие обширных связей Грибоедова с руководством персидской провинции Азербайджан. Он составил "Положение" направляющее деятельность Временного Азербайджанского правления, призванного обеспечить стабилизацию внутреннего положения, развитие коммерческих оборотов и внешней торговли, что не могло не вызвать внимание Англии. Для неё виновником лояльности азербайджанских ханов к русскому правлению являлся Грибоедов[38]: "Под его воздействием Аббас-Мирза вышел из повиновения английским резидентам"[39].

Разработка этой темы позволила Б. П. Балаяну представить сговор персидских правящих кругов с английскими и турецкими дипломатами, как фактор провоцирующий новую русско-персидскую войну, денонсирующий Туркманчайский договор, восстановливающий господство в Восточной Армении, не допусткающий поражение Высокой Порты в русско-турецкой войне (1828–1829 гг.).[40] В конце 1828 г. перед Грибоедовым встала проблема создания нового русско-персидского союза, хотя официально внешнеполитичес-

[34] **Алавердянц М. Я.,** 25.
[35] Там же, 26.
[36] Там же, 10–13, 17–26.
[37] **Балаян Б. П.,** 1983, 170,171, 173–176.
[38] **Ениколопов И. К.,** Из истории русско-иранских отношений и дипломатической деятельности А.С. Грибоедова.- http://hpj.asjoa.am/453/1/624(143) pdf
[39] **Шостакович С. В.,** 2006, 207.
[40] **Балаян Б. П.,** 1988, 260.

кое ведомство требовало обеспечить нейтралитет Персии в ходе русско-турецкой войны. Грибоедов учитывал желание наследного принца Аббас-Мирзы стать союзником России, взамен денежных уступок по контрибуции, тем более что ещё в 1821 г. он вторгся в Турцию. В начале декабря 1828 г. Грибоедов предложил руководителю Азиатского департамента внешнеполитического ведомства пригласить Аббаса-Мирзу в Петербург для составления союза против Турции. Последствия этого намерения вскоре дали о себе знать в трагедии 30 января 1829 г.[41]

Исследователь С. Дмитриев указывает, что в вопросах переселения и возвращения насильно угнанных лиц Грибоедов действовал в соответствии с 13 статьей Туркманчайского договора. Подчеркнуто значение английского следа: “Прежде всего, английских дипломатов, которые, теряя своё влияние в условиях роста могущества России на Востоке, всячески стремились рассорить Россию и Персию, вплоть до разрыва действующих договоров и даже возобновления между ними военных действий. Английские историки обычно отрицают причастность своих соотечественников к событиям, ссылаясь на дружеские отношения Грибоедова и Джона Макдональда, как бы забывая о действиях группировки авантюриста Генри Уиллока и Джона Макнила, представлявшей интересы английской аристократии и Ост-Индской компании”.[42]

Фуад Ахундов известен своими фальсификациями, который “албанизацию” армянских провинций Утика и Арцаха пытался подкрепить неизданной рукописью известного армянского ученого Иосифа Орбели, посвященной памятникам Арцаха, что было разоблачено[43]. В данном же случае, Ахундов развивает подход кавказоведа Р. Иванова, являющегося приемным сыном Азербайджана - “Для меня Азербайджан как Мекка”[44], - занимающий антиармянские позиции[45]. Последний в работе “Азербайджанская быль, российское пришествие и персидские мотивы” (Москва, 2011) реанимировал тезис о причастности армян к гибели А. С. Грибоедова.[46] Мифотворчество Ахундова и реальная история - разные явления.

Другой фальсификационный тезис гласит об ошибочности мнения Грибоедова относительно местожительства армянского народа. Ахундов заявляет: “По всей видимости, в силу своей феноменальной порядочности А. Грибоедов принимал за правду рассказы своего коварного окружения об “исторической родине армян на Кавказе”. Под прессом лжи поэт ошибочно считал,

---

[41] **Тунян В. Г.,** 55 - 59.

[42] Дмитриев С. К 185 -летию со дня гибели А .С. Грибоедова. – http://olegpogudin.elegos.ru /forum/40-2309-1

[43] Администрация Алиева: “Наша цель доказать, что армяне – пришлый народ на Кавказе”. - http://www.regnum.ru/news/1529571.html; Фуат Ахундов. Разрушители фальсификаций. - http://nofalsify. com/ page/ 2.html

[44] Азербайджан для меня как Мекка.- http://www.trend.az/life/interview/1497184html

[45] Интервью Р. Иванова.- http://www.erevangala500.com/?Direct =newspapa-ge&id=11&

[46] Интервью.http://1news.az/print.php?itemid=20120204092454559&secid=7

что армяне - автохтоны на Южном Кавказе и когда-то были насильственно изгнаны оттуда в Персию. Главным доказательством для него были церкви,...”[47]

А. С. Грибоедов не являлся ни армянофилом, ни армянофобом. Он был

дипломатом, действующим в русле инструкций министерства иностранных дел и сам содействовал формированию представлений об Армении. В 1818 г. Грибоедов был назначен секретарем персидской миссии. Круг обязанностей дипломатического представительства ставил целью “открыть новую эру” в отношениях с Персией. Местопребыванием миссии был намечен г. Тавриз.[48]

В это время историческая Армения входила в состав Османской Турции, Персии и частично Закавказья. Географически она располагалась на Армянском нагорье, где северная часть Армении составляет часть современного Закавказья. Так что, армяне как этнос являются представителями Армянского нагорья, являющейся прародиной индоевропейских народов. Лишь в 1936 г. сталинский режим определил им название азербайджанцы, ставя цель подготовить присоединение Персидского Азербайджана. Иранская народность - азери, в силу исторических обстоятельств, стала турецкоязычной.[49] Сходность этнического наименования стала основой притезаний Закавказского Азербайджана на земли окружающих народов.

Служебные обязанности Грибоедова требовали знания положения дел в Персидской Армении. Знакомство с “Историей Армении” Мовсеса Хоренаци, поиски исторического антуража для литературных занятий, христианская любознательность к стране Ноя усуглубляли внимание к Армении. Первые впечатления о стране Арарата зафиксировали путевые заметки по маршруту Тифлис-Тегеран в начале 1819 г. Исторические познания и опустошенные руины вызвали у великого писателя строки горько стиха: “Из средины пустынь древней Армении”. Потрясением души христианина передана встреча от двуглавого Арарата: “Кроме воспоминаний, которые трепетом наполняют душу всякого, кто благоговеет перед священным писанием, один вид этой древней горы сражает неизъяснимым удивлением. Я долго стоял неподвижен”.[50]

Летом 1822 г. Грибоедов составил записку “Описание Персии”. Восточная деспотия представлена страной состоящей из областей, управляемых прави-

---

[47] **Ахундов Ф.,** Российская общественность должна знать истинные обстоятельства гибели Грибоедова. - http://news.day.az/politics/465750.html

[48] **Тунян В. Г.,** 1995, 3.

[49] **Алекперли Ф.,** Парадигмы азербайджанского национального сознания.- http://www. Kavkazoved.info/news/2011/09/23/. - http:// www.zerkalo.az/2009- 08-08/politics/1581;Полемика Фарида Алекперли – тюрка с Сулейманом Мурадалиевым - азербайджанцем. - http://forum.day.az/index.php? show-topic =6546&st=30

[50] **Грибоедов А. С.,** 1988, 399.

телями с титулом беглербея, которые имели неограниченные полномочия. В Восточной Армении использована ханская система управления. Показано, что Персидская Армения входит в состав провинции "Азербайджан", подчинявшейся управлению наследного принца Аббас-Мирзы. Грибоедовым было проявлено знание исторического прошлого Армении и существующего территориального деления: "Армения, древнее царство в Малой Азии, ныне разделяется на Армению Турецкую и Персидскую. Сия последняя, кроме большей части округа Аракского, заключает г. Нахичевань и часть Курдистана".

Столица Армении признана важным торгово-экономическим центром на пути закавказского транзита: "Еревань большой город Персидской Армении". Правление ереванского Гусейн-хана представлено самовластным. Ереванская область сочтена процветающим оазисом: "Округ сей весьма населен, плодороден и богат скотоводством". "Славный" Эчмиадзинский монастырь сочтен исходным местом распространения христианства среди армян. Построение кафедрального собора отнесено к 301 г.

Численность армянского населения Персии в 1823 г. определялась в 21354 домов. В пересчете каждой семьи на пять человек, средняя норма её численности, это составляло 106720. Сюда входило армянское население окрестностей Арарата (Ереван, Канакер, Норк и церковные деревни Эчмиадзина), Нахичеванская провинция, Хойская земля, Макинская и Сурмалинская провинции, Тавризская, Карадагская и Хашаргинская области. Собственно армянское население Персидской Армения ("Западная Персия") исчислялось в 70 тыс. чел.[51]

А. С. Грибоедов проявил активность в заключении русско-персидского союза 1821, приведшего к войне Тегеранского двора с Османской Турцией (1821-1823). При этом, по словам Грибоедова, он получил "головомойку" от главы внешнеполитического ведомства К. В. Нессельроде, хотя проконсул Кавказа А. П. Ермолов поддержал его.[52] А. С. Грибоедов как руководитель дипломатической канцелярии главы Кавказа И. Ф. Паскевича, принял активное участие в формировании Туркманчайского мира (10.2.1828 г.) Основой мира стало создание Армянской области (15.3.1828 г.) на части территории Персидской Армении. Создание Армянской области стало синтезом усилий армянских деятелей, Грибоедова и русских политиков по успешному завершению войны с Персией.

Ф. Ахундов фальсифицирует исторические реалии: деятельность А. С. Грибоедова, русско-армянские отношения и историю Армении. Основная цель автора создать новую историю региона, обосновать притязания Закавказского Азербайджана на земли соседних народов, разрушить основные положения арменоведения и показать автохтонность азербайджанцев. В этом

[51] ЦГАВМФ, ф.19, оп. 4, д. 385, л. 72, 84 - 87 об.
[52] **Тунян В. Г.,** 12-14.

виде рассматриваются исторические сведения и материалы, среди которых значение имеют армянские источники и труды армянских исследователей.

Признательность армянского народа к деятельности Грибоедова получила отражение в установлении ему памятника в г. Ереване и в мемориальной доске, в честь первой постановки бессмертной комедии “Горя от ума”.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алавердянц М. Я., – 1901, Кончина А. С. Грибоедова по армянским источникам. СПб., 1901.

Балаян Б. П., – 1983, Кровь на алмазе “Шах”. Трагедия А. С. Грибоедова. Ереван, 1983.

Балаян Б. П., – 1988, Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединения Восточной Армении к России. Ереван, 1988.

Грибоедов А. С., – 1988, Сочинения. М., 1988.

Ефремов П. А., – 1872, Смерть А. С. Грибоедова. - Русский Архив. 1872, кн. 2, с. 1492–1538.

Семенов Л. С., К вопросу о значении Туркманчайского договора для истории Армении. - Историко-филологический журнал. 1959, N 4, 121.- http://www.twirpx.com/file/395740/.

Тунян В. Г., – 1995, А. С. Грибоедов и Армения. Ереван,1995.

Тунян В. Г., – 2000, Армянский вопрос в русской печати 1900 - 1917. Ереван, 2000.

Фадеев А. В., – 1960, Россия и Кавказ в первой трети XX в. М., 1960.

Шостакович С. В., – 1960, Дипломатическая деятельность А. С. Грибоедова. М., 1960.

Шостакович С. В., – 2006, Дипломатическая деятельность А. С. Грибоедова. М., 2006.

ՎԱԼԵՐԻ ԹՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՌԴ սերվիսի և տուրիզմի պետական համալսարան
tunyanvaleri@rambler.ru

Ա. Ս. ԳՐԻԲՈՅԵԴՈՎԻ ՄԱՀԸ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ադրբեջանի պատմաբաններն օգտագործում են զանազան առիթներ, այդ թվում նաև դիվանագետ և հայտնի ռուս գրող Ա. Ս. Գրիբոյեդովի մահվան հետ կապված հանգամանքները, որպեսզի ստվեր նետեն հայ-ռուսական հարաբերությունների վրա:

Ադրբեջանի նախագահի վարչակազմի ենթաբաժնի վարիչ Ֆ. Ախունդովը, յուրաքանչյուր առիթն օգտագործելով, տեղեկացնում է ռուս հասարակությանը Ա. Ս. Գրիբոյեդովի մահվան «իրական» փաստերը՝ կապելով այն հայկական շրջապատի հետ: Անհիմն մերժվում է ռուսական դիվանագետի մահվան գործում Անգլիայի մասնակցությունը:

Պատմության կեղծարարության պատճառները չեն թաքցվում: Բերվում են «պատմական փաստարկներ»: Նախ՝ իբր Ա. Ս. Գրիբոյեդովը հովանավորել է հայերին ի վնաս ադրբեջանական և ռուսական շահերի, որի ապացույցն է համարում պարսկահայերի արտագաղթը դեպի Այսրկովկասի «ադրբեջանական հողերը»: Պատմության կեղծարարներն օգտագործում են նաև այլ հորինվածքներ Գրիբոյեդովի նվիրվածության մասին հայկական շրջապատի նկատմամբ, նրա հավատի՝ Հայաստանում հայերի բնիկության մասին, հայերի կողմից նրան Հայաստանի պատմության վերաբերյալ «կեղծ» աշխատանքների մատակարարման, նրա հիշատակը վավերացնող արձանի և հուշատախտակի բացակայության մասին և այլն:

Մինչդեռ, հայ ժողովրդի հարգանքը Գրիբոյեդովի գործունեությանը վավերացվել է առանձին հետազոտություններով, հուշարձանով և հուշատախտակով, որը նվիրված է նրա «Խելքից պատուհաս» ստեղծագործության առաջին բեմականացմանը Երևանում: Բոլոր բերված կեղծարարությունները նպատակ ունեն ստեղծել տարածաշրջանի նոր պատմություն, քայքայել հայագիտության դրույթները և ներկայացնել անհիմն մեղադրանքներ հայ հետազոտողներին:

VALERI TUNYAN
Prof., Doctor of History
Russian State University of Tourism and Services Studies
tunyanvaleri@rambler.ru

THE DEATH OF A.S.GRIBOYEDOV

SUMMARY

Azerbaijanian historians use many arguments about the pseudo proof of azerbaijani lands in Armenia. The subject of the Russian diplomat and writer A.S. Griboyedov's death in the myth making about the advent of Armenian statehood in Transcaucasia (the northern part of the Armenian Highland to river Kura) is no exception. In this case the name of A.S. Griboyedov is used to cast a shadow on the Russian-Armenian relations.

The sector chief of the Presidential Administration of Azerbaijan F. Akhundov hardly informs the Russian public about the true circumstances of A.S. Griboyedov's death connected with Armenian environment. The English trace in the murder of Griboyedov is unreasonably disregarded. The causes of negativism are not hidden as well. First of all, they are of historical character: 1) the kindly disposition of Griboyedov to the Armenians in preference to Azerbaijani or the Russian; 2) the withdrawal of Nagorni Karabakh from the Azerbaijani jurisdiction; 3) the other delights of the myth-maker: the exposure of Griboyedov to the Armenian environment, the Russian diplomat's faith in autochthony of Armenians, the Russian envoy is the victim of falsifications on the part of Armenian environment, providing him with falsified fundamental works on Armenian history; the parcel with oriental manuscripts detected in Bayazet sent to the well-known orientalist O. Sankovski who supported the Armenian falsifications; the predominant presence of the Armenians in the ambassadorial mission in Tehran; the lack of a memorial plaque to the author of the classical comedy "The Mischief of Being Clever" and others.

The appreciation of the Armenian people to Griboyedov's activities was reflected in the erection of a monument in his honour in Yerevan and in the memorial plaque in honour of the first production of his immortal comedy. The myth-maker F. Akhundov falsifies the historical realities: Griboyedov's activities, Russian-Armenian relations and the history of Armenia. The main goal is to create a new history of the region, to substantiate the claims of the Transcaucasian Azerbaijan on neighbouring peoples' lands, to destroy the fundamental values of Armeniancy of Armenianology and to show the autochthony of Azerbaijanians.

EDUARD DANIELYAN
Doctor of History
Institute of History NAS RA
liparited@gmail.com

YU. SUVARYAN, V. MIRZOYAN, R. HAYRAPETYAN. PUBLIC ADMINISTRATION: THEORY AND HISTORY

Yerevan, "Gitutyun" Publishing House of the NAS RA, 2014, 300 pp.

The scholarly work of Yu. Suvaryan, V. Mirzoyan, R. Hayrapetyan is devoted to the essence and methodology of research of public administration: theory and history, based on comparative analysis of the works by ancient and medieval thinkers, particularly, Armenian and Western sources. Solutions to the assigned task are determined within the sphere of public administration as "a complete and recognized science" (dating back to the period from the last decades of the 19th c. to the first half of the 20th c.) with theoretical and practical concepts accumulated over centuries, and even constitutions serving as a basis for the formation and development of a complete and comprehensive theory. As noted by Yu. Suvaryan, "the culture of public administration in Armenia is in the process of development, and the Armenian administrative thought is quite extensive to be contained in a single publication" (p. 9). Special attention has been concentrated on the studies of historical developments of public administration institutions. Conceptual solution of the problem is realized through research of modern aspects of public administration in historical perspective. Aiming at the goal of complex studies of the process of development of the theory of public administration, its history in the Western world and ideological tendencies, continual attention is paid to the elucidation of the Armenian administrative thought and its details (from the 5th to the 20th centuries), stressing that "the accounts by the Armenian historians and religious and political thinkers, too, are full of episodes of state, community, and territorial administration, as well as comprehensive theorizations around different issues of public administration. These accounts include attempts at writing of the constitution – *Sahmanadrutyun Kanonakan* (Canonical Constitution) by Vachagan (the Pious) Barepasht[1] and *The Snare of Glory* by Hakob and Shahamir

[1] Vachagan Barepasht (the Pious) (484-the first half of the 6th century) was the Armenian King of the Kingdom of Artsakh and Utik (Eastern regions of Armenia).

Shahamiryan, legal theses valuable for state and public administration – *Kanonagirk Hayots* (the Armenian Book of Canons)…" (Yu. Suvaryan, p. 5).

According to B.L. Lawrence, "Studying the subject from its earliest phases in evolutionary continuity sharpens the vision of the present" [1, p. 307]. The authors of the book under review elaborated such a principle by conducting a comparative analysis of the theory and practice of public administration in the Western world with the historical developments of Armenian civic, political and administrative thought. It provides the opportunity of expanding the field of Armenian studies and advancing the research of public administration. The concept of public administration being a relatively new scientific category has different interpretations, the most prevailing among which "describes public administration as a complete system of state governance and local self-governance. Such a definition is, of course, not baseless; it is, however, incomplete". Thus, one of the goals of the book is a theoretical substantiation of broader (than "state government") meaning of public administration "attributed to an environment with strong civil society, whereby state government has developed and evolved into public administration" (Yu. Suvaryan, V. Mirzoyan, p. 10).

Different aspects of public administration are deeply rooted in history reflecting certain identity in the field of research and suggesting paths moving forward in study of its theoretical substantiation, as well as historical background. The book under review spans a considerable array of prominent proponents whose thoughts have contributed to the inception[2] and development of the theory of public

[2] The inception of the theory of public administration has been traced back by the authors applying the method of analysis of ideas relating to formation of its concept: "The ideal republic implies fair government by the best, the aristocracy" (Plato); "a hierarchy of state regimes based on 'true' and 'pervert' government… a state is a collection of citizens" (Aristotle's thesis about the middle class is considered especially noteworthy in the light of contemporary public administration); "the state is rather to serve the establishment of order in the public life" (in the context of Thomas Hobbes' conception the proponents of the theory of social contract describe the structure of the state); "every legitimate government is republican … laws are only the conditions of civil association" (Jean-Jacque Rousseau was a convinced believer in the theory of social contract); "the idea of responsibility of the ruling elite towards the rest of the society" (according to John Locke, the subjects could question the authority of the monarch); "democratic governance ("spirit of true equality") fails the very moment the concept of human equality is taken into its extreme" {Charles-Luis Montesquieu, as a proponent of the theory of social contract, emphasized the equality of men ("equal only as citizens", who "become equal only with the help of the law") and their freedom of action in the context of democratic governance}; "government is an extremely profitable and, in certain circumstances, strictly necessary invention for the mankind" (David Hume's two thoughts on public administration are underlined: the threat of extreme economic polarization of the society and the need for smooth and efficient implementation of the top-down reforms of the system of public administration); "political authority must be concentrated in one center, both for implementation of decisions by the government, and for the decisions themselves… the Sovereign power delegates everything possible to its subjects" {Hegel's thoughts logically derive from his philosophy of right, and the second type of state (i.e. the attitude of the government towards the public's participation in the decision-making process related to the government of the commonwealth) is in much favorable situation vis-à-vis the first type} (Yu. Suvaryan, V. Mirzoyan, pp. 14-22).

administration as a full-fledged discipline[3] up until modern times[4]. "With the change in the management paradigm in the late 20th century, certain developments occurred in the theory of public administration", thus "the paradigm change in practice and theory featured prominently during the third phase of the development of public administration and led to the emergence of the "New Public Administration" (transition from bureaucratic administration to entrepreneurial organization[5]), oriented to the reforms in the executive branch of power, thus "New Public Administration" "can be especially efficient if adequately adopted by the main implementers of public administration" (Yu. Suvaryan, V. Mirzoyan, pp. 35-37).

The most important precondition for a legitimate democratic state, established local self-government and efficient public administration is considered to be civil society – the organized social groups and institutions, "its main functions include watching the activities of the state to ensure that it remains within its legal and constitutional limits, and taking all necessary measures to bring state officials back into their legislative boundaries". Coming out of the subject matter of public administration, as the complex of political, economic, and social relations that emerge during the provision of public services, Yu. Suvaryan notes that in any democratic country, the authorities and functions of the bodies of public administration are defined by the constitution and other legislature, as in the Republic of Armenia, for example, Article 2 and Article 7 of the Constitution provide the basis for the implementation of public administration (Yu. Suvaryan, pp. 40-42).

At the same time the authors aim at presenting the national and cultural features and the development of the theory and history of public administration in Armenia basing their research on the Armenian sources. Special attention is paid to the analysis of public administration within the framework of Armenian social and political thought of the period from the 5th to the 12th centuries, then the development of the theory of public administration in the 13th -18th centuries and the methodology and practice of public administration in the 19th -20th centuries.

It is necessary to mention that until the Middle Ages the Armenian statehood had already passed a long way of civilizational development[6]. According to David

---

[3] Auguste Comte, Herber Spencer, Emile Durkheim, Karl Marx, Vilfredo Pareto, Max Weber, Gabriel Tarde, Gustave Le Bon, Georg Simmel, Thorstein Veblen, Woodrow Wilson, Herbert Simon, Luther Gulick, Marshall Dimock.

[4] Richard Stillman, Robert Denhardt, Michael LeMay, Leslie A. Pal, David Osborne, Ted Gaebler, Frank Goodnow.

[5] "Public administrators comprise the bulk of government employment and activity… The principal activity of public administration is implementing laws, but there are also a range of other important activities carried on in these public organizations: for example, bureaucracies make policy, and in essence make law" [2, p. 2].

[6] "An examination of the historical background of the ethno-political, social and cultural bases on which the traditional infrastructure of Armenian nationhood is built may help to classify theoretically the transitory characteristics in the developments of the political system of the Republic of Armenia

Marshall Lang, “The ancient land of Armenia is situated in the high mountains... Although Mesopotamia with its ancient civilizations of Sumer[7] and Babylon, is usually considered along with Egypt as the main source of civilized life in the modern sense, Armenia too has a claim to rank as one of the cradles of the human culture. To begin with, Noah's Ark is mentioned in the Book of Genesis to have landed on the summit of Mount Ararat, in the very centre of Armenia.... Again, Armenia has a claim on our attention as one of the principal homes of ancient metallurgy, beginning at least five thousand years ago. Later on, Armenia became the first extensive kingdom to adopt Christianity as a state religion pioneering a style of Church architecture which anticipates our own Western Gothic” [6, p. 9].

In the book under review the inception of the Armenian management thought has been considered on the basis of the Armenian sources (the 5th century AD), particularly, Movses Khorenatsi’s “History of Armenia”. It is noted that Movses Khorenatsi mentined “the organization of the kingdom” in the times of the Armenian King Vagharshak (the 2nd century AD). Further, there have been traced a number of features of public administration, such as territorial administration of the state, activities of the courts, the authorities of executive power, etc. V. Mirzoyan observes that “this type of organization, that is, the strict definition of the relations between the king and the landlord, was an important factor for ensuring stability in the kingdom”. Attention has been paid to Pavstos Buzand’s information about Ashtishat’s (a village in Taron) *legislative council* (354 AD), which “introduced law and order, organized and transformed the behavior of the people of Armenia”, and established a number of domestic rules and regulations, some of which were of universal nature. In relation to Vagharshak’s prioritization of the ethical components of the relationship between the rulers and the subjects, the author notes that concerning the time of Arshak II (350-368) “such kind of public administration could not have been implemented or even proposed without the consent and partaking of the King”. Considering Arshak’s building of the city of Arshakavan from the viewpoint of public administration, he supposed that the landlords rather should have unified around the King and made him stronger for the sake of promoting an independent government policy. He notes that the King Pap’s reforms – e.g. concerning people’s freedom in expressing their will on personal matters, high degree of religious tolerance - also serve as an example of the background of today’s “milder” concepts of public administration. Underlining, that Christianity was adopted and accepted by Armenians due to its spiritual, ethical, cultural, and educational values, and not because of coercion, the author

---

and elaborate a conception of historic-comparative approaches in order to understand how the Armenian society can react more efficiently and fundamentally to the rapid impact of modern democratic ideas” [3, p. 7].

[7] W. Durant mentions Armenia as one of the countries from where the Sumerians (moving “through northern Mesopotamia down the Euphrates and the Tigris...”) could arrive to Sumer [4, pp. 118-119; 5, p. 46].

concluded, that Byuzand told us about one of the exceptionally positive features of Armenian social-political thought, that is, tolerance towards the opinions of others, at the same time King Pap initiated radical reforms, strengthening the independence of the Armenian Church and the Armenian state in general. V. Mirzoyan noted that the principle of government (everybody, every link in the system, superior or subordinate, should be properly placed), being discussed since the times of Plato and Aristotle and receiving “the right person at the right place” formulation in the discipline of public administration, after the fall of the Armenian Arshakuni Kingdom (428 AD), according to Movses Khorenatsi’s conclusion in his “Lament”, had been breached. At the same time Khorenatsi has a remark on waiting for the emergence of a new Armenian King that will restore top-down order in the Armenian state by the example of self-regulation and strict division of the levels and spheres of government. Along with such a postulate, the author notes that the evaluation given by the 5th-century historians to the government of the kings of the 4th c. AD is vividly diversified. Particularly, the state activities of Trdat III [along with his role in the adoption of Christianity, as the state religion in Armenia (301 AD), first in the world] “had a significant input in restoring Armenia’s independent statehood, strengthening its government, and waging numerous victorious wars” (V. Mirzoyan, pp. 58-67, 69). Comparative analysis of the role of the king-church relations in Armenia, England and France in different periods of history brought the author to the following conclusion: “We, the Armenians, have been the first to introduce this new and important element (i.e. Christian religion) into the system of government. We could have provided the humanity with an efficient model of combining the secular and religious authorities and could have ourselves avoided a range of tragic events… We have to be grateful to our historians that have conveyed the behavior of our ancestors from the depth of centuries, not only to be proud of their great deeds, but also think over the opportunities lost and get lessons from past government practices for the present and for the future”. The author considers certain pieces of Ghazar Parpetsi’s theoretical heritage as the best parts of Armenian management thought, noting: “It includes a brilliant analysis on the use of authority, efficient coordination of the manager-worker relationship and other important matters” (V. Mirzoyan, pp. 75-76, 95)[8].

[8] The following sentence: “30 years after our defeat in the battle of Avarayr…” (V. Mirzoyan, p. 89) needs clarification, because, according to Eghishe, “… եթէ կողմ էր՝ որ յաղթեաց , և կողմ էր ՝ որ պարտեցաւ…” [7, էջ 240], “… neither side won, nor was defeated…” (i.e. there were neither winners, nor losers). In historical context, it was a victory against foreign aggression and despotism (the invading army of Sassanid Persia was three times more than the number of the Armenian forces) and against the Sassanids’ attempts to enforce renunciation of the Christian faith. "Unconscious death is death, conscious death is immortality" was the slogan of the *Sparapet* (Commander-in-Chief) of Armenia Vardan Mamikonyan and his fellow-fighters, who sacrificed their lives in the battle of Avarayr (451 AD) for the sake of freedom of the Fatherland and faith (they have been canonized by the Armenian Apostolic Church). The struggle continued and flamed during the Vahan

The issues of the application of authority is discussed in the book under review on the basis of Yeznik Koghbatsi's (the 5th c. AD) "The Refutation of Sects", where the philosophical foundation for his assessment of the individual-society and governor-subject relationships is the concept of "voluntarism", i.e. "the presumption of opportunity of the individual's personal choice in his public behavior". Accordingly, three arguments of Koghbatsi's standpoint are distinguished in the book: 1) opportunity for reasonable regulation of human cohabitation, 2) the nature of Creator, 3) the variability of things. In comparison with Max Weber's conception about the authority, as the ability of an individual to realize his will in a certain community, it is noted that that very condition is prioritized by Koghbatsi concerning the realization of individual's practical skill (V. Mirzoyan, pp. 77-79).

Along with the royal decision-making system of governance, *Ashkharhazhoghov* - Popular Assembly [cf. *the forum of delegates* (Yu. Suvaryan, p. 97)] was a kind of democratic institution going back to the times of the Kingdom of Hayasa. In the "Treaty of Hukkana" [8, S. 103-163][9] concluded by the Hittite King Suppiluliuma I and the King of Hayasa Hukkana, as a side of the Treaty are mentioned "people of Hayasa" [8, S. 106, 132; 11, էջ 69, 86], which developed into an institution called *Asharhazhoghov* in medieval Armenian sources[10].

Analyzing the Armenian medieval sources' facts concerning the political-administrative and economic structure of Great Armenia, Yu. Suvaryan advanced the following postulation: "There has been a certain concept of state governance in Armenia ever since the ancient times, while prominent thinkers have attempted to develop the legal principles of state governance". The roots (of monarchic nature) of the governance (realized through *gortsakalutyuner* - *ministrie*s[11]) in Armenia are traced back to the epochs of the Yervandakan kingdom of Great Armenia (the 6th-3rd cc. BC) (Yu. Suvaryan, pp. 95-96) and even earlier - the Ararat (Urartu) – Van Kingdom, etc.[12]. With regard to the Armenian political-administrative system and

Mamikonyan's rebellion (481-484), which, owing to several victorious battles, finished with the Treaty of Nvarsak.

9 It is considered to be the oldest treaty in the world [9, pp. 279-280], which was concluded a century earlier of the Treaty (c.1259 BC) between Egyptian Pharaoh Ramesses II and Hittite King Hattusili III [10, p. 256].

10 Unlike a citation from H.Poghosyan's book [12, էջ 522-523] (Mirzoyan, p. 147), there were elements of democracy in ancient and medieval Armenia, as follows, for example, from the facts of existence of *Asharhazhoghov* and elections of the Head of the Armenian Apostolic Church – the Catholicos (from early medieval times until the present) by the joint council of spiritual and secular representatives of the Armenian Church and society [3, p. 14].

11 Հազարապետություն (*Hazarapetutyun* - Ministry of Finance), Մաղխազություն (*Haghkhazut-yun* - the Royal Guard), Մարդպետություն (*Mardpetutyun* - the Office of Royal Treasury), Մեծն Դատավարություն (*Metsn Datavarutyun* - the Great Lawsuit), Սպարապետություն (*Sparape-tutyun* - the Ministry of Defense), etc..

12 It is important to underline that Armenian statehood has more than five millennia old history as manifested by the ancient and medieval kingdoms generated and reigned by the Haikian (Haikazun)

the governance of Great Armenia and Cilician Armenia he concluded: "State governance in the ancient times was implemented based on certain, albeit non-complete, theoretical-methodological principles, which were reflected in the enacted legislation and government practices… The system of state governance in Cilician Armenia (a great principality in 1080-1198 and a kingdom in 1198-1375) was formed based on the above-mentioned principles and the experience of the European countries" (Yu. Suvaryan, pp. 103-104). He considers methodological principles of the Armenian thinkers of the 12th-18th centuries (Davit Alavka Son, Mkhitar Gosh, Nerses Shnorhali, Grigor Tatevatsi, Hakob and Shahamir Shahamiryan) as the sources of the development of the theory and practice of public administration (Yu. Suvaryan, pp. 110-114). Particularly, the problems of harmonic management of public life, according to Tatevatsi, and the system of public administration, according to Shahamiryan, are analyzed observing their ideas on the one hand, in line with the 21st century management paradigms and on the other hand, as containing ideas that have been discussed by prominent Western theorists 100-150 years later, being actual even nowadays (V. Mirzoyan, pp. 115-130, Yu. Suvaryan, pp. 131-137).

Studying Mikael Nalbandian's views on public administration and categorizing his ideas of liberty and civil society, matters of economic policy, nationality and government, Yu. Suvaryan underscores that "the aim of Nalbandyan's work, according to the author, 'is only to make the nation think about its future,' that is why, in his own words, there is a need for 'preaching the economic issue, preaching the human, preaching the nation...' as the main pillars for the establishment and development of statehood" (Yu. Suvaryan, pp. 157-167).

Touching the problem of the essence and issues of government according to the Catholicos of all Armenians Mkrtich Khrimyan, special attention has been paid to the regulation of the "authority-people" relationship[13], the principles regulating the Armenian family life and self-made advancement in the processes of regulations and self-regulation. According to Khrimyan's concept, "the world

dynasty and its branches {the 3rd millennium BC - the kingdoms of Aratta ("the land of divine laws") and Arman(um/i); the 2nd millennium BC - the kingdoms of Hayasa, Isuwa (Tsopk) and Nairi; the 1st millennium BC - the Ararat (Urartu)-Van kingdom, the Ervanduni and Artashesyan kingdoms; the 1st millennium AD - the Armenian Arshakuni (65-428), the Armenian Kingdom of the Haikazun-Sisakyan-Aranshahik dynasty of Artsakh and Utik (484- the first half of the 6th century), the Armenian Kingdom of Bagratuni (885-1045) and its coeval and the subsequent (the 2nd millennium AD) ones (continuing in the 11th-14th cc.): Vaspurakan (908-1021), Kars-Vanand (963-1065), Siunik (987-1170), Tashir-Dzoraget (978-1113), Parisos (the second half of the 10th c.-1044), Kilikia (Principality – 1080-1198, Kingdom - 1198-1375)}, and also manifested by the ancient and medieval Armenian principalities (e.g. the Khorkhorunis, Bznunis, Manavazians, Mandakunis, Kamsarakans, Mamikonyans of Taron, Sasun and Taik, the Arstakh-Khachen principality, the Zakarians, the Arstakh Melikdoms et al.) [13, p. 83].

[13] As it is interpreted: " 'Authority-people' can be translated into the modern scholarly language as the 'state-society' relationship, where the former, as the subject of government, and the latter, as the object of government, carry out mutually complementary functions" (V. Mirzoyan, p. 169).

cannot be governed without authority", which derives from three sources; the will of God, the family and the natural inequality of the humans. This concept, which within the boundaries of the Armenian theoretical thought was elaborated by Mkhitar Gosh and Grigor Tatevatsi, is compared by V. Mirzoyan with *Thomas Aquinas*' theoretical explanation of the origin of the state (pp. 169-170).

Considering the "Armenian National Constitution" from the viewpoint of the theory of public administration, it is noted that the great Armenian lawyer Grigor Zohrap (1861-1915) stated: "The constitution is the code of conduct inherent to the Armenian nation" (V. Mirzoyan, p. 139)[14]. Considering the question of regulation of the state-society relationship, according to Grigor Zohrap, the author shows that his central thesis is directly related to ensuring cooperation between state government bodies and civil society institutes (p. 192). It was merely a theoretical idea, because in conditions of the genocidal Ottoman despotism there was no mechanism of social regulation. V. Mirzoyan notes, "as incomers, the Turks, sooner or later, were going to try to get rid of the natives of the conquered land, and the "flirt" with the Armenians was merely an illusion for the eyes of the European community", because "the government of Turkey had adopted policy that years later was going to become the main reason for a genocide" (pp. 139-143). In 1915 Grigor Zohrap became a victim of the Armenian genocide.

Analyzing Matevos Mamuryan's views on the issues of ensuring legality in public life, V. Mirzoyan emphasizes several theoretical theses: (1) citizens unite and defeat the 'public enmity', (2) evaluation of the Armenian peculiarities of the state regulation of public life on the basis of the study of the history of Armenia, (3) distinguishing heads of the Armenian state (especially mentioning highly skillful in the state governance the Armenian kings Aram Haykazun, Tigran the Great), whose conduct, objectives, and public activities can serve as an example for all generations of Armenian managers, (4) the governor-subject harmony is one of the main principles of modern management, (5) if the adoption of foreign experience is done without the due consideration of the peculiarities of the Armenian environment, then the introduction of the most progressive laws, institutions, or concepts will not only be inefficient, but may even be harmful, (6) concept of public administration is based on complete trust towards the governability and prosperity of the country and the managerial responsibility of the authorities, managers, and intellectuals to exercise adequate economic, political, legal and cultural measures to make the property of the country a reality, (7) Mamuryan painfully wrote about political and social deprivation, and national discrimination of the Western Armenians in the Ottoman empire. The investigation of Mamuryan's comprehensive views on the issues (which were out of the times of

[14] It is noteworthy that the earliest mentioning of the Canonic Constitution (Կանոնական սահմա-նադրութիւն) in Armenia relates to the period of Nerses I the Great, Catholicos of Armenia [14, էջ 279].

inhumane and savage conditions of the Turkish genocidal state [15, pp. 24, 148]) of ensuring legality in public life brought the author to the following conclusion: "They are not only of historical significance, but can also be deployed for the efficient solution of the urgent problems of public administration in the 21st-century Armenia" (V. Mirzoyan, pp. 198-204, 211).

It is observed that Ghazaros Aghayan touches upon the importance of one of the most significant elements of the management of public cohabitation, the phenomenon of example, especially, referring to celebrities, expressing his creed of the leader, thus reviving Koghbatsi's idea on it (V. Mirzoyan, pp. 212-222).

The articles of Alexandr Myasnikyan ("Democratic Republic", 1907) and Simon Zavaryan ("Decentralization", 1908) have been analyzed by Yu. Suvaryan from the point of view of the theoretical-methodological issues relateed to various components of the system of public administration. According to A. Myasnikyan, the concept of a democratic republic is tantamount to a real democratic state, and elections are a very important way of forming governmental bodies. S. Zavaryan viewed, on the one hand, "government centralization as a reason for the destruction of very big countries" and, on the other hand, democracy as the rule of the people, because democratic governance can happen when a maximum number of people participate in law-making and regulation of public affairs (Yu. Suvaryan, pp. 226-228).

V. Mirzoyan defining the essence of public administration as cooperation between state and civil society institutions considers some views of Garegin Nzhdeh as a background of the theoretical analysis of the internal reasons of the crisis and collapse of the state governance system. The topics of such an investigation are based on Nzhdeh's experience in military and state-political activities since November 1919 (in short period of time he managed to liberate the Syunik region from Turkish invaders) and, particularly, in the period of the sovereign Syunik's existence (established on December 25, 1920), which was named *Lernahayastan - Mountainous Armenia* (on April 26, 1921). The author notes that Garegin Nzhdeh repeatedly answered the question "why did Mountainous Armenia fight?" and "why did it lose?" and "among other reasons... Nzhdeh underlined a number of management-related mistakes": the division of state authority as a result of the merger of the two governments of Mountainous Armenia, the loss of legitimacy of the state authority there, the illegal change in Nzhdeh's status, the artificial growth of the state government apparatus, the unjustified changes in tax collections, the inefficiency among the higher instances of the government, etc... The following thought of Garegin Nzdeh (from his "Notes from the jail") can be taken as an example of a motto of a prosperous state: "The amicable position of an individual citizen and his attitude towards the state is what determines the fate of the state". Highly assessing Nzhdeh's contribution to the cause of defense and preservation of Syunik ("The broad activities of the Armenian military commander and political figure were to serve that very concept. Garegin

Nzhdeh’s greatest service to his nation and his state was the existence of the state of Mountainous Armenia... It was impossible to do more in such a situation. Nevertheless, it was owing to Nzhdeh’s titanic efforts that Mountainous Armenia fulfilled its historical mission, that is, by preserving its independence, allowed the government of Soviet Armenia to retain Syunik in its territory”), his following words are cited in the book under review: “There cannot exist a united and independent Armenia without Great Syunik. If we ignore this truth, we will lose everything”. Nzhdeh’s thought (“In such historic times, the criteria of manager and his query should be the following: what dictates the eternal interests of my country and my nation? And not just daily government”) is considered as a desirable code of conduct for all levels of management (V. Mirzoyan, pp. 228-238, 240).

Yu. Suvaryan presenting the systems of public administration at the times of the First, the Second and the Third Republics, notes that 543 years after the fall of the Armenian Kingdom of Cilicia (1375), on May 28, 1918 the Armenian statehood was restored and a contemporary parliamentary republic, with its legislative, executive and judicial branches was created and called the First Republic, which existed as an independent state for two and a half years. During that short period of time the government passed three stages of activities: state-organizational, political-creative and a struggle against internal and external enemies. The judicial power was established and the fourth power - the press - was developed in the Republic of Armenia. An important manifestation of public administration was the government-adopted program concerning the development of regional and city self-government. On the basis of main social and economic principles of the First Republic’s government the author concludes: “Economic policy was based on the ideology of market economy and private property” (Yu. Suvaryan, pp. 241-243). Unlike the First Republic, the Second Republic – the Armenian SSR, having some attributes of the parliamentary republic, was not an independent state comprising part of the USSR, and as a result of it “the functions of state government bodies were limited, they mainly implemented decisions adopted by the Soviet government bodies and carried out the Soviet-adopted economic and social policies on the territory of the Armenian SSR” (Yu. Suvaryan, pp. 244-245). Political system had direct impact on the country’s economy, because the dominant ideology of the USSR, the Marxsist-Leninist Communist Doctrine “was at the same time the methodological basis of the state governance”. Thus the system of governance was strictly centralized and ideologized, consequently “the Armenian SSR replicated the main laws of the RSFSR and, later on, the USSR, adopted three constitutions (1922, amended in 1925, 1937 and 1978). The economic model (based on the efficient state ownership of the means of production) managed by governance full of administrative methods (which mandated both the strictly limited private proprietorship and the lack of competition) was doomed to “be replaced by another, more advanced, political and economic system and its relevant state governance mechanism, which is exactly

what happened in 1991, when the process of restoration of the Armenian statehood was finalized by the 21 September independence referendum. The Republic of Armenia by the Constitution adopted by the 5 July 1995 referendum was declared "a sovereign, democratic, social state governed by the rule of law", with a semi-presidential government system. The analysis of the government system of the RA (President, National Assembly, Government, Territorial Administration, Head of the Community) brought Yu. Suvaryan to the following conclusion: "In general, although the system of public administration and local self-government in Armenia mostly corresponds to the democratic and legal criteria of the civilized world, as an ever-evolving phenomenon, it is subject to reform and improvement, so as to make it more democratic and upgrade its political, economic, and social efficiency". (pp. 241-258). At the same time special attention is paid to participatory governance in local self-government systems of Armenia (R. Hayrapetyan, pp. 48-55, 249 -269).

The final chapter of the book under review is devoted to language and speech in the system of public administration, considering language as public reality {"Armenian national identity has been preserved both by language and religion (Armenianized)[15]… In the case of unregulated language policy, the whole system of public administration becomes vulnerable, while the statehood becomes unstable… "} and rhetoric as a tool of public administration ("The administrative and economic levers of regulating people's joint activities, will, no doubt, always retain their significance, but they become much more efficient in combination with the deployment of the social-psychological levers of management, especially persuasive speech") (V. Mirzoyan, p. 289, 300).

The scholarly work of Yu. Suvaryan, V. Mirzoyan, R. Hayrapetyan, developing an analytic survey of earlier discussions with new methodological approaches, is a comprehensive and valuable contribution to the field of research of evolution of the Armenian management thought (from the ancient times up until the 20th century) within the historical context and the theory of public administration.

[15] Preservation of the Armenian national values is determined by the territorial, cultural, spiritual and hereditary integrity of the Fatherland – Eastern Armenia (the Republic of Armenia, the Artsakh Republic, Javakhk, Nakhijevan, Utik, Paytakaran, etc.), Western Armenia and Cilician Armenia.

References:

1. Lawrence B.L., Historical Perspective: Using the Past to Study the Present. – The Academy of Management Review, vol. 9, No 2, 1984.
2. Handbook of Public Administration, edited by B. Guy Peters and Jon Pierre, London, 2007.
3. Danielyan E. L., The Fundamental Questions of Armenian History in the Light of Tendencies of Modern Democracy. – Armenian Philosophical Academy, Armenian Mind, vol. V, No 1-2, 2001.
4. Will Durant. The Study of Civilization. Part I, Our Oriental Heritage, New York, 1954.
5. Danielyan E. L., Armenian civilizational heritage versus Turkish-Azerbaijani falsification of history and historical geography. - «Լրաբեր» հաս. գիտությունների, N 1, 2014:
6. David M. Lang, Armenia: Cradle of Civilization, London, 1970.
7. Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երեւան, 1989:
8. J. Friedrich, Der Vertrag des Šuppiluilumaš mit Ḫukkanaš und den Leuten von Ḫajaša. - Staatsverträge des Ḫatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 Teil, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 34 Band, 1 Heft, 1930.
9. Danielyan E.L., The Historical background to Armenian state political doctrine. – Armenian perspectives, London, 1997.
10. Bryce T., The Kingdom of the Hittites, Oxford University Press, 1999.
11. Ղազարյան Ռ., Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմություն, Երևան, 2009:
12. Պօղոսեան Յ.Պ., Ներածութիւն հայ հոգեբանութեան, Գահիրէ, 1958:
13. Danielyan E. L., Importance of the Armenian Toponyms' Ontological Integrity in the System of National Security. - «21st CENTURY», № 2 (14), 2013.
14. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991:
15. Safrastyan R., Ottoman Empire: the genesis of the program of genocide (1876-1920), Yerevan, 2011.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ – BIBLIOGRAPHY

ARAM VARDANYAN

Dr. Hist., Dr. Phil.
Institute of Oriental Studies NAS of RA
aramvardanyan@yahoo.com

BIBLIOGRAPHY OF ARMENIAN NUMISMATICS (2000 - 2007)

AKOPYAN, Alexander, **MOLCHANOV**, Arkadiy, Две медные монеты XVI в., чеканенные в Ереване (Two copper coins of XVI century struck in Yerevan), in: *Proceedings* of the 13th All-Russian numismatic conference, 11–15th April 2005, Moscow, pp. 98 – 99, *in Russian*.

AKOPYAN, Alexander, **VARDANYAN**, Aram, Muhammad ibn Ahmad – a new governor on a dirham minted in Arminīya in 331 AH, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 187 (2006), pp. 11 – 13.

AKOPYAN, Alexander, The mint of Ełegis ("Alāgīr") and its localization, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 188 (2006), pp. 6 – 10.

AKOPYAN, Alexander, Two copper coins minted in Transcaucasia (16th century Armenia and 19th century Qarabagh), *Journal of the Oriental Numismatic Society* 192 (2007), pp. 8 – 10.

AKOPYAN, Alexander, **MOLCHANOV**, Arkadiy, Новые данные о монетах Гянджи, чеканенных во второй половине XVIII в. (New data on Ganja coins struck in the second half of XVIII century), in: *Proceedings* of the 14th All-Russian numismatic conference, 16 – 21th April 2007, Gatchina/St. Petersburg, pp. 98 – 99, *in Russian*.

AMANDRY, Michel, Du monnayage d'Artaxisata et des soi-disant monnaies d'Aegospotami, Bulletin de la Société Française de Numismatique 571/9 (2002), pp. 173 – 177.

BEDOUKIAN, Paul, *Selected Numismatic Studies II*, Armenian Numismatic Society, Special Publication 10, Los Angeles, 2003.

BEDOUKIAN, Paul, Civic coins of Artaxata, *Armenian Numismatic Journal* 1(31)/3 (2005), pp. 47 – 49.

CHRISTIANIAN, Jirair, A counterfeit Levon-Hetoum silver tram revisited, *Armenian Numismatic Studies*, published in *Armenian Numismatic Journal* XXIX/3 (2003), pp. 81 – 84.

CHRISTIANIAN, Jirair, A copper coin of Tigranes II with unpublished countermark and rare monogram, *Armenian Numismatic Journal* 1(31)/3 (2005), pp. 65 – 67.

CHRISTIANIAN, Jirair, a review of **NERCESSIAN**, Yeghia, *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*, published in *Armenian Numismatic Journal* 3(33)/3 (2007), p. 60.

DONABEDIAN, Asbed, Դրամ և դրամագիտություն (Money and numismatics), *Nor Gyank* XXVIII (2006), pp. 16 – 17, *in Armenian*.

DONABEDIAN, Asbed, *Էջեր հայ դրամագիտության պատմության* (*Pages from the history of Armenian numismatics*), Beirut, 2006, *in Armenian*.

GARABEDIAN, Margo-Lena, a review of **NERCESSIAN**, Yeghia, *Armenian Numismatic Studies*, published in *Armenian Numismatic Journal* XXVII/1 (2001), pp. 27 – 30.

GARABEDIAN, Margo-Lena, Պ. Վ. Զուբովի Ռուբենեան դրամների ժողովածուն (P. V. Zubov's Roupenian coin collection), *Armenian Numismatic Journal* XXVIII/3 (2002), pp. 67 – 84, *in Armenian*.

GARABEDIAN, Margo-Lena, Պ. Վ. Զուբովի Ռուբենեան դրամների ժողովածուն, մաս II (P. V. Zubov's Roupenian coin collection, part II), *Armenian Numismatic Journal* XXIX/1 (2003), pp. 13 – 32, *in Armenian*.

GARABEDIAN, Margo-Lena, Պ. Վ. Զուբովի Ռուբենեան դրամների ժողովածուն, մաս III (P. V. Zubov's Roupenian coin collection, part III), *Armenian Numismatic Journal* XXX/2 (2004), pp. 29 – 44, *in Armenian*.

GARABEDIAN, Margo-Lena, Պ. Վ. Զուբովի Ռուբենեան դրամների ժողովածուն, մաս IV (P. V. Zubov's Roupenian coin collection, part IV), *Armenian Numismatic Journal* XXX/3 (2004), pp. 59 – 82, *in Armenian*.

GARABEDIAN, Margo-Lena, Կիւրիկէ թագաւորի դրամները (Coins of the king Kuirike), *Armenian Numismatic Journal* 1(31)/4 (2005), pp. 81 – 99, *in Armenian*.

GARABEDIAN, Margo-Lena, Կիլիկիայի Կոստանդին Ա-ի նորահայտ դրամները (Newly discovered coins of Gostantin I of Cilicia), *Armenian Numismatic Journal* 2(32)/2 (2006), pp. 81 – 99, *in Armenian*.

GARABEDIAN, Margo-Lena, a review of **NERCESSIAN**, Yeghia, *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*, published in *Nor Gyank* XXVIII/26 (2006), pp. 3, 39, *in Armenian*.

GARABEDIAN, Margo-Lena, a review of **NERCESSIAN**, Yeghia, Հայկական դրամներուն աճուրդները (Armenian coin auctions), published in *Armenian Numismatic Studies Journal* 3(33)/2 (2007), pp. 27 – 30, *in Armenian*.

GURZADYAN, Vahe, **VARDANYAN**, Ruben, Halley's comet of 87 BC on the coins of Armenian king Tigranes? *A&G Views* 45 (2004), p. 4.6.

KHURSHUDYAN, Eduard, **ZOHRABYAN**, Armine, *Sasanian coins of Armenia*, Almaty, 2002.

KOVACS, Frank, Additions and corrections to *Armenian Coins and Their Values*, *Armenian Numismatic Journal* XXX/3 (2004), pp. 83 – 86.

KOVACS, Frank, Tiridates I of Armenia, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 55/56 (2006), S. 105 – 110.

LEBEDEV, Valentin, **MARKOV**, Dmitriy, **KOIFMAN**, Alexander, *Монетное дело и монетное обращение в государстве гянджийского эмирата Шаддадидов (сер. X – XI вв.)* (*The coinage and monetary circulation in the Shaddadid Ganja state (mid. X – XI cc.*), Moscow, 2006, *in Russian*.

MATIOSSIAN, Vartan, a review of **MANASERIAN**, Ruben, *Armenia from Artavasdes to Tiridates the Great*, published in *Armenian Numismatic Journal* XXVII/1 (2001), p. 21.

MAYER, Tobias (with participation of **HEIDEMANN**, Stefan and **RISPLING**, Gert), *Sylloge der Münzen des Kaukasus und Osteuropas. Orientalisches Münzkabinett Jena 1*, Wiesbaden, 2005.

MKRTCHAN, Koriun, *Armenian Monetary Units*, Yerevan, 2002.

MOUSHEGHIAN, Khatchatur, **MOUSHEGHIAN**, Anahit, **DEPEYROT**, Georges, *History and coin finds in Armenia: antiquity*, Wetteren, 2000.

MOUSHEGHIAN, Khatchatur, **MOUSHEGHIAN**, Anahit, **BRESC**, Cecille, *History and coin finds in Armenia: coins from Garni (4th c. BC – 19th c. AD)*, Wetteren, 2000.

MOUSHEGHIAN, Khatchatur, **MOUSHEGHIAN**, Anahit, **BRESC**, Cecille, *History and coin finds in Armenia: coins from Duin, capital of Armenia (4th c. – 13th c. AD)*, Wetteren, 2000.

MOUSHEGHIAN, Khatchatur, **MOUSHEGHIAN**, Anahit, **BRESC**, Cecille, *History and coin finds in Armenia: coins from Ani, capital of Armenia (4th c.BC – 13th c. AD)*, Wetteren, 2000.

MOUSHEGHIAN, Khatchatur, **MOUSHEGHIAN**, Anahit, **BRESC**, Cecille, **DEPEYROT**, Georges, *History and coin finds in Armenia: inventory of coins and hoards (7-19th c.)*, vol. 1, Wetteren, 2002.

MOUSHEGHIAN, Khatchatur, **MOUSHEGHIAN**, Anahit, **BRESC**, Cecille, **DEPEYROT**, Georges, **GURNET**, François, *History and coin finds in Armenia: inventory of coins and hoards (7-19th c.)*, vol. 2, Wetteren, 2003.

NERCESSIAN, Yeghia, A newly discovered coin of Tigranes I, *Armenian Numismatic Journal* XXVI/1-2 (2000), pp. 25 – 29.

NERCESSIAN, Yeghia, Silver coins of Tigranes II of Armenia, *Armenian Numismatic Journal* XXVI/3-4 (2000), pp. 43 – 108.

NERCESSIAN, Yeghia, Մեծն Տիգրան և Կրտսեր Տիգրանի դրամներուն առեղծուածը (Tigranes the Great and the myth of Tigranes the Younger), Bazmavep CLVIII/1-4 (2000), pp. 196 – 230, *in Armenian*.

NERCESSIAN, Yeghia, Additional information on the authenticity of Cilician Armenian gold coins, *Haigazian Armenological Review* XXI (2001), pp. 113 – 124.

NERCESSIAN, Yeghia, Coinage of the barony of Cilician Armenia, *Armenian Numismatic Journal* XXVII/2 (2001), pp. 33 – 55.

NERCESSIAN, Yeghia, The myth of Tigranes the Younger coins, *Armenian Numismatic Journal* XXVII/4 (2001), pp. 95 – 98.

NERCESSIAN, Yeghia, Cilician Armenian coins overstruck in Arabic, *Armenian Numismatic Journal* XXVIII/1 (2002), pp. 3 – 24.

NERCESSIAN, Yeghia, Պղնձապատ հայկական դրամներ (Copper-surfaced Armenian coins), Bazmavep CLX/1-4 (2002), pp. 324 – 336, *in Armenian*.

NERCESSIAN, Yeghia, A small hoard of Tigranes II the Great tetradrachms, *Armenian Numismatic Journal* XXVIII/4 (2002), pp. 91 – 96.

NERCESSIAN, Yeghia, Silver coins of Artavasdes II of Armenia, *Armenian Numismatic Journal* XXIX/1 (2003), pp. 3 – 11.

NERCESSIAN, Yeghia, Արտաշէս Բ-ի դրամները (Coinage of Artaxias II), Bazmavep CLXI/1-4 (2003), pp. 346 – 372, *in Armenian*.

NERCESSIAN, Yeghia, Կիլիկեան Հայաստանի թագաւորներուն կիսադրամները (Half trams of Cilician Armenian kings), *Armenian Numismatic Journal* XXIX/2 (2003), pp. 35 – 52.

NERCESSIAN, Yeghia, Some unpublished coins of Tigranes th Great of Armenia, *Armenian Numismatic Journal* XXIX/3 (2003), pp. 61 – 65.

NERCESSIAN, Yeghia, A counterfeit hemidrachm of Tigranes II, *Armenian Numismatic Journal* XXIX/3 (2003), pp. 79 – 80.

NERCESSIAN, Yeghia, Silver coins of Artaxias II, Tigranes III, Artavasdes IV of Armenia, *Armenian Numismatic Journal* XXIX/4 (2003), pp. 89 – 98.

NERCESSIAN, Yeghia, Coinage of Levon V, the last king of Cilician Armenia, *Armenian Numismatic Journal* XXX/1 (2004), pp. 3 – 22.

NERCESSIAN, Yeghia, Armenian coins excavated at Kinet, *Armenian Numismatic Journal* XXX/2 (2004), pp. 47 – 55.

NERCESSIAN, Yeghia, Some unpublished coins of Tigranes the Great of Armenia, *Haigazian Armenological Review* 24 (2004), pp. 363 – 372.

NERCESSIAN, Yeghia, Additional evidence on the authenticity of Cilician Armenian gold coins, *Armenian Numismatic Journal* XXX/4 (2004), pp. 91 – 98.

NERCESSIAN, Yeghia, Billons of king Hetoum, *Armenian Numismatic Journal* 2(32)/2 (2006), pp. 23 – 30.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of Levon I double trams, *Armenian Numismatic Journal* 2(32)/3 (2006), pp. 45 – 65.

NERCESSIAN, Yeghia, Tigranes II gold coins discovered in Europe, *Armenian Numismatic Journal* 1(31)/3 (2005), pp. 69 – 70.

NERCESSIAN, Yeghia, Comments concerning the "Additions and corrections to *Armenian Coins and Their Values*", *Armenian Numismatic Journal* 1(31)/1 (2005), pp. 21 – 24.

NERCESSIAN, Yeghia, Կիլիկեան Հայաստանի Օշին թագաւորին (1308 – 1320) դրամները (Coins of the king of Cilician Armenia Oshin (1308 – 1320)), Bazmavep CLXIII/1-4 (2005), pp. 267 – 284, *in Armenian*.

NERCESSIAN, Yeghia, *Silver coinage of the Artaxiad dynasty of Armenia*, Armenian Numismatic Society, Special Publication 11, Los Angeles, 2006.

NERCESSIAN, Yeghia, A newly discovered copper coin of Tigranes II struck in Damascus, *Armenian Numismatic Journal* 2(32)/4 (2006), p. 71.

NERCESSIAN, Yeghia, Tigranes II counterfeit tetradrachm with imperial countenance portrait, *Armenian Numismatic Journal* 2(32)/4 (2006), p. 72.

NERCESSIAN, Yeghia, Copper coins of king Gosdantin (1298 – 1299), *Armenian Numismatic Journal* 3(33)/1 (2007), pp. 2 – 3.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of Cilician Armenian coinage, *Armenian Numismatic Journal* 3 (33)/1 (2007), pp. 11 – 20.

NERCESSIAN, Yeghia, a review of **DONABEDIAN**, Asbed, *Pages from the History of Armenian Numismatics*, published in *Armenian Numismatic Journal* 3 (33)/1 (2007), p. 26.

NERCESSIAN, Yeghia, Two drachms of Tigranes II with unrecorded field letters, *Armenian Numismatic Journal* 3 (33)/4 (2007), pp. 79 – 80.

O'HARA, Michael, An enigmatic Roupenian Armenian renaissance "style" portrait of the late twelfth century, *Armenian Numismatic Journal* 1 (31)/2 (2005), pp. 29 – 46.

REDFORD, Scott, Excavations at medieval Kinet, Turkey: A preliminary report, *Ancient Near Eastern Studies* XXXVIII (2001), p. 68.

RHODES, Nick, An Armenian in Lhasa in the 1680s, *Newsletter of the Oriental Numismatic Society* 197 Suppl. (2004), pp. 17 – 18.

SARYAN, Levon, An unpublished silver double tram of Gosdantin I (1298 - 1299), king of Cilician Armenia, *American Journal of Numismatics* 12 (2000), pp. 195 – 204.

SARYAN, Levon, An unusual cut bronze coin of Tigranes the Great of Armenia, *Centinel* 48/1 (2000), pp. 15 – 19.

SARYAN, Levon, Միջնադարյան չորս հայկական արծաթեղէններու տարրազիտական վերլուծում (Chemical analysis of four medieval Armenian silver artefacts), *Bazmavep* CLXVIII/1-4 (2000), pp. 188 – 195, *in Armenian*.

SARYAN, Levon, An unusual cut bronze coin of Tigranes the Great of Armenia, *Revue des Etudes Armeniennes* 28 (2000/1), pp. 495 – 500.

SARYAN, Levon, Some information concerning the authenticity of the Armenian gold half tahekan, *Armenian Numismatic Journal* XXX/4 (2004), pp. 99 – 102.

SARYAN, Levon, Counterfeit ancient Armenian coins in internet auctions, *Celator* 21/1 (2007), pp. 24, 26-27, 32.

SARYAN, Levon, Market hit with counterfeit Armenian coins, *World Coin News* 34/2 (2007), pp. 34, 36.

SARYAN, Levon, Deceptive counterfeit Armenian coins reach market, *Armenian Reporter* (Aug. 2006), p. 4.

SARYAN, Levon, Further comments on a newly-reported counterfeit Tigranes tetradrachm, *Armenian Numismatic Journal* 3(33)/2 (2007), p. 34.

SARYAN, Levon, Two counterfeit Armenia trams from eBay and other pitfalls of the internet, *Armenian Numismatic Journal* 3(33)/3 (2007), pp. 61 – 64.

SARYAN, Levon, **VRTANESYAN**, Levon, A curious fantasy coin of Hetoum and Zabel, *Armenian Numismatic Journal* 3(33)/3 (2007), pp. 65 – 66.

SEIBT, Werner, Der armenische Münztypus des Korikē Kuropalates aus dem 11. Jahrhundert, in: *Vindobona Docet*, ed. H. Emmerig, Wien, 2005, S. 283 – 287.

SINCLAIR, Thomas, The use of the colophons and minor chronicles in the writing of Armenian and Turkish history, *Journal of the Society of Armenian Studies* X (1998 – 1999 – 2000), pp. 45 – 53.

TYLER - SMITH, Susan, a review of **KHURSHUDYAN**, Eduard, **ZOHRABYAN**, Armine, *Sasanian coins of Armenia*, Almaty, 2002, published in the *Journal of the Oriental Numismatic Society* 174 (2003), pp. 7 – 11.

VARDANYAN, Aram, On the circulation in Armenia of the copper coins of the Ildegizid ruler Muhammad Jahan Pahlavan 571 – 582 AH (1175 – 1186 AD), *Newsletter of the Oriental Numismatic Society* 163 (2000), pp. 6 – 7.

VARDANYAN, Aram, Some peculiarities of coinage in Dvin in the twelfth and thirteenth centuries", *Numismatic Chronicle* 161 (2001), pp. 199 – 205.

VARDANYAN, Aram, Денежное обращение Армении в XII – начале XIII вв. (Coin circulation of Armenia in XII - early XIII centuries), *Shirak Research Centre for Armenian Studies, Scientific Researches* 4 (2002), pp. 59 – 71, *in Russian*.

VARDANYAN, Aram, *Денежное обращение Армении в XII – начале XIII вв.* (*Coin circulation of Armenia in XII - early XIII centuries*), Yerevan, 2002, *in Russian*.

VARDANYAN, Aram, *Денежное обращение Армении в период "Серебряного кризиса" (XI – начало XIII вв.* (*Coin circulation of Armenia during the period of "Silver Crisis" (XI - early XIII centuries*), PhD Diss., Yerevan, 2002 (unpublished), *in Russian*.

VARDANYAN, Aram, К атрибуции знаков на монетах Саджидов 282 – 288 гг. Х. из Барда'а и Арминии (On the attribution of signs on Sajid coins of 282 - 288 AH from Barda'a and Arminiyya, in: Central Asia from the Achaemenids to Timurids: Archaeology, History, Ethnography, Culture (*Proceedings* of the 100th anniversary of the birth of A. M. Belenitsky), ed. by V. Nikonorov, 2-5 November 2004, St. Petersburg, pp. 261 - 265, *in Russian*.

VARDANYAN, Aram, On the attribution of dirhams of 282 – 288 AH from Barda'a and Armīniya with letter *waw*, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 187 (2006), pp. 8 – 11.

VARDANYAN, Aram, **AKOPYAN**, Alexander, Muhammad ibn Ahmad – A new governor on a dirham minted in Armīniya in 331 AH, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 187 (2006), pp. 11 – 13.

VARDANYAN, Aram, Some additions to the coins with the inscription Uluğ mangyl ulūs (ulūsh) bek, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 190 (2007), pp. 7 – 20.

VARDANYAN, Aram, On the coinage of the Sallārids and contemporary military generals in Iranian Adharbayjān in the tenth century AD, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 191 (2007), pp. 8 – 19.

VARDANYAN, Ruben, Zur Deutung des Königsprofils auf parthischen Münzen, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 32 (2000), S. 253 – 259.

VARDANYAN, Ruben, Trésor de monnaies de bronze grecques d'époque impériale (Élagabale-Phillippe) provenant de Nisibe, *Cahiers Numismatiques* 143 (2000), pp. 41 – 50.

VARDANYAN, Ruben, Արտաշէս II-ի տարեթուակիր պղնձէ դրամը՝ Արտաշատում պոմպէոսյան տոմարի կիրառման եւս մի վկայություն (A Dated Copper Coin of Artaxias II — Evidence on the Use of the Pompeyan Era in Artaxata), *Handes Amsorya* 1/12 (2000), pp. 119 – 134, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, Tendenze culturali e ideologiche nell'impero partico riflesse dalla monetazione, *Parthica* 3 (2001), pp. 25 – 132.

VARDANYAN, Ruben, Արտավազդ II-ի դիմապատկերի պատկերագրական մի տարրի մասին (On an iconographical detail of portrait of Artaxias II), in: *Proceedings* of the conference: *Issues on the History and Culture of Ancient Armenia*, Yerevan, 2001, pp. 66 – 72, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, A Dated Copper Coin of Artaxias II — Evidence on the Use of the Pompeyan Era in Artaxata, *Armenian Numismatic Journal* XXVII/4 (2001), pp. 89 – 94.

VARDANYAN, Ruben, Հնագիտական ժառանգությունը՝ ազգային հարստություն (Archaeological heritage as a national treasure), *Orenk' ev Irakanut'yun* 7 ¥2002 ¤, pp. 29 – 31, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, Au nom du Père - Tigrane II le Grand, *Notre Histoire* 202 (2002), pp. 23 – 25.

VARDANYAN, Ruben, Ագարակի 2001 թ. հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված Օգոստոս կայսեր դենարը (An Augustus denarius found in the excavations of Agarak in 2001: A Preliminary report), in: *Proceedings* of the conference: Culture of Ancient Armenia XII, Yerevan, 2002, pp. 65 – 70, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben *et al.*, Արտաշատի 1998 - 1999 թթ. պեղումների արդյունքները (Some results of Artaxata excavations of 1998 – 1999), in:

Proceedings of the conference: Culture of Ancient Armenia XII, Yerevan, 2002, pp. 51 – 54, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, Nouveaux regards sur la numismatique de l'Armenie ancienne, *Electrum* 7 (2003), pp. 111 – 129.

VARDANYAN, Ruben, Մ. թ. 1 – 4 թթ. ընթացքում Հայաստանում թողարկուած պղնձէ քաղաքային դրամների մասին (On the civic copper coins struck in Armenia during 1 – 4 AD), *Handes Amsorya* CXVII (2003), pp. 143 – 164, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, "Լաուրիտի կիսադրին" a review of **DEPEYROT**, Georges, **MOUSHEGHIAN**, Anahit, *Hellenistic and Roman Armenian Coinage (1st c. BC – 1st c. AD)*, Wetteren, 1999, published in *Armenian Numismatic Journal* XXIX/3 (2003), pp. 67 – 111, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, Une émission de bronze arménienne du II siècle après J.-C., *XIII Congreso International de Numismatica, Resúmenes de las Comunicaciones*, Madrid 2003, pp. 145 – 146.

VARDANYAN, Ruben, *Արտավազդ II–ի դրամները* (*The Coins of Artavazd II*), Yerevan, 2004, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում հատված պղնձե դրամներ (Copper coins struck in Armenia in the reign of Lucios Veros), *Patma-Banasirakan Handes* 2 (2004), pp. 234 – 253, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, Արտաշիսեան պղնձէ դրամների նորահայտ խմբեր Newly revealed groups of Artaxid copper coins, *Handes Amsorya* CXVIII (2005), pp. 77 – 119, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, Une émission de bronze arménienne du IIe siècle après J.-C., *XIII Congresso Internacional de Numismática, Actas-Proceedings-Actes*, Madrid 2005, pp. 959 – 964.

VARDANYAN, Ruben, Some remarks on the arrangement of the Parthian "Dark Age" coin series, *Parthica* 8 (2006), pp. 105 – 129.

VARDANYAN, Ruben, La numismatique arménienne des origines au IVe s. ap. J.-C., *Les Dossiers d'archéologie*, 2007, pp. 84 – 87.

VARDANYAN, Ruben, Regarding civic bronzes struck in Armenia in AD 1-4, *Armenian Numismatic Journal* 4 (2007), pp. 69 – 76.

VARDANYAN, Ruben, a review of **NERCESSIAN**,Yeghia, *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*, Los Angeles, published in *Armenian Numismatic Journal* 3(33) (2007), pp. 23 – 25, *in Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, Notices cat. 28, 34, 35, 36, in: *Armenia Sacra. Mémoire chrétienne des Arméniens (IVe-XVIIIe siècle)*, Paris, musée du Louvre, 21 février – 21 mai 2007.

VARDANYAN, Ruben, Les pièces de monnaie et leurs légendes, in *Arménie: La magie de l'écrit*, 2007, pp. 204 – 209.

VRTANESYAN, Levon, A unique kardez of Levon III (1301 - 1307), *Armenian Numismatic Journal* 2(32)/4 (2006), p. 73.

VRTANESYAN, Levon, **ÖZTÜRK**, Hüsnü, A note on Armeno-Seljuq numismatic relations: A tram of Cilician Armenia overstruck by the Seljuqs of Rum, *Armenian Numismatic Journal* 3(33)/4 (2007), pp. 91 – 93.

ZARDARYAN, Mkrtich, Արտաշես Բ-ի անդրանիկ դրամները և պատմա-դրամագիտական դրվագներ վերջին արտաշեսյանների ժամանակաշրջանից (Some early coins of Artaxes II and the historical-numismatic aspects of the late Artaxiad period), in: *Dramagitakan hetazotutyunner*, Yerevan, 2000, pp. 4 – 25, *in Armenian*.

ZARDARYAN, Mkrtich, Հայոց թագի ձևավորման հարցի շուրջ (On the question of the evolution of the Armenian tiara), in: *Issues on the History and Culture of Ancient Armenia*, Yerevan, 2001, pp. 55 – 65, *in Armenian*.

ZARDARYAN, Mkrtich, **ZOHRABYAN**, Armine, Монетное обращение Армении в контексте экономических реалий Ближнего Востока (VI в. до н. э. – XIII в. н. э.) (Coin circulation of Armenia in the context of economical realities of the Near East (BC VI – XIII AD)), in: *Dramagitakan hetazotutyunner*, Yerevan, 2000, pp. 26 – 45, *in Russian*.

ZOHRABYAN, Armine, Հայ բագրատունիների դրամների բացակայության առեղծվածը (A mystery on the lack of coinage at Armenian Bagratids), in: *Armenia and the Christian East*, Yerevan, 2000, *in Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, Սեֆեան դրամահատման կնիքներ յայտնաբերուած Հայաստանից (Safavid coinage dies discovered in Armenia), *Armenian Numismatic Journal* XXVII (2001), pp. 99 – 100, *in Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, Շապուհ Բ-ի դրամ՝ խաչի պատկերով (A coin of Shapur II with cross), in: *Proceedings* of the conference: Culture of Ancient Armenia XII, Yerevan, 2002, pp. 116 – 118, *in Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, *Հայաստանի դրամական շրջանառությունը III – X դդ.* (*The coinage of Armenia in III – X centuries AD*), PhD Diss., Yerevan, 2003 (unpublished), *in Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, Շապուհ Բ-ի դրամ խաչի պատկերով (A coin of Shapur II with cross), *Handes Amsorya* 1-12 (2004), pp. 215 – 224, *in Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, Dahekan-Denar connection in Armenian medieval sources, in: *Proceedings* of the conference “Dal *Denarius* al denar l’Oriente e la moneta Romana”, 16 – 18 Sept. 2006, Roma, pp. 145 – 153.

ZOHRABYAN, Armine, Սելջուկյան դրամներ քրիստոնեական պատկերագրությամբ (Saljuq coins with Christian iconography), *Handes Amsorya* 1-12 (2006), pp. 395 – 414, *in Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, An exceptional gold coin of Shapur I, *e-Sasanika* 7 (2009), p. 5.

ZOHRABYAN, Armine, Հայաստանի դրամական շրջանառությունը 7-14-րդ դդ. (Coinage of Armenia in 7-14 centuries), in: *Holy Armenia*, Yerevan, 2007, pp. 179-188, *in Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, Нумизматический материал Двина 1981-1985 гг. (Numismatic material from Dvin 1981-1985), in: *The city of Dvina ns its excavations (1981-1985)*, Yerevan 2007, pp. 165 – 181, *in Russian*.

ZOHRABYAN, Armine, Ոսկին Արաբական խալիֆաթի դրամաշրջանառության համակարգում և Հայաստանից գտնված ոսկե դրամները (VII-XIII դդ) (Gold in the coinage system of the Arab Caliphate and gold coins found in Armenia (VII-XIII centuries)); Կիլիկիայի Հայկական թագավորության ոսկե դրամները (Gold coins of Cilician Armenian kingdom), in: *The Gold of Ancient Armenia*, Yerevan, 2007, pp. 282 – 290, *in Armenian*.

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱԿԻ – OBITUARY

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆԸ Մաշտոցյան Մատենադարանի հիմնադիր տնօրեն Լևոն Խաչիկյանի և մի քանի համախոհների հետ Մատենադարանը սկզբնավորողներից ու կերտողներից է: Նրանք ուղենշել և հունավորել են Մատենադարանի ապագան: Նրանց նախընտրությամբ է ձևավորվել Մատենադարանի ներքին կառույցը՝ համալրվելով երիտասարդ մասնագետներով, որոնց վիճակված էր գնալ անկոխ ճանապարհներով, խորամուխ լինել հայ միջնադարագիտության չուսումնասիրված բնագավառներում:

Այսպես օր-օրի, տարեց-տարի աճել են Մատենադարանի ձգողական ուժը, ազդեցության ոլորտները:

Մատենադարանը հանրահռչակել է իր համամարդկային գանձերը ի սփյուռս աշխարհի՝ դառնալով Մայր Հայրենիքի ոչ միայն խորհրդանշանը, այլև հավերժության առհավատչյան:

Եվ այդ ամենը կատարվել է օր-օրի, անմնացորդ նվիրումով, Մաշտոցի խոսքերով՝ «մշտագյուտ» ստեղծաբանությամբ, գործի բացառիկության գիտակցությամբ:

Սեն Արևշատյանը աշխատանքի է անցել Մատենադարանում կազմավորման առաջին օրից՝ զբաղեցնելով հանգուցային պաշտոններ և Լևոն Խաչիկյանից հետո քառորդ դար ղեկավարելով Մատենադարանը: Այնուհետև Մատենադարանի կառավարման խորհրդի նախագահն էր, տնօրենի գլխավոր խորհրդականը, միաժամանակ բաժին էր ղեկավարում:

Սոսկ թվարկումն անգամ վկայում է անմնացորդ նվիրման մասին, որ, թվում է, վեր է մարդկային հնարավորություններից: Նրա դերը բացառիկ էր նաև նրանով, որ նա անխաթար ու անկորուստ տարավ Մատենադարանը 90-ականների դաժան փորձությունների միջով՝ շարունակելով գիտական կյանքը, հարստացնելով մեծարժեք հավաքածուները. միայն ձեռագրական

հավաքածուն այդ տարիներին հարստացել է 1500-ից ավելի միավորներով, լույս են տեսել հարյուրավոր մենագրություններ և բնագրեր: Այս ամենն է, ահա, հիմք նախապատրաստել Մատենադարանի հետագա ընթացքի, սերնդափոխության, թռիչքաձև զարգացումների համար, որի ականատեսն ենք մենք:

Մեծ է Սեն Արևշատյանի գիտական վաստակը: Եթե ոչինչ ստեղծած չլիներ, նա իր մնայուն տեղը կունենար հայագիտության պատմության մեջ «Փիլիսոփայական մտքի ձևավորումը Հին Հայաստանում (V-VI դդ., 1973 թ.)» հիմնարար աշխատությամբ, որը լիակատար պատկերացում է տալիս հայ հայրաբանական գրականության և հունաբան-նորպլատոնական դպրոցի ձևավորման մասին: Նրա տասնյակ ուսումնասիրությունները, նվիրված Դավիթ Անհաղթին, բարեշրջել են հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության ուսումնասիրության ողջ հայեցակարգը՝ հարստացնելով բնագրագիտական-աղբյուրագիտական հենքով և նորպլատոնական սկզբնաղբյուրների նորովի համադրությամբ: Նրա տասնյակ աշխատությունները հանրահռչակել են Դավիթ Անհաղթի ստեղծագործությունը միջազգային գիտական ասպարեզներում՝ դիտարկելով դրանք իբրև համաշխարհային փիլիսոփայական մտքի պատմության բացառիկ դրսևորումներից մեկը:

Նա իր մեծարժեք ուսումնասիրություններով ամբողջացրել և պարբերացրել է հայ փիլիսոփայական մտքի պատմությունը՝ Դավիթ Անհաղթից մինչև Գրիգոր Տաթևացի: Եվ այսօր հայ միջնադարյան մատենագրությամբ զբաղվող ոչ մի մասնագետ չի կարող շրջանցել նրա աշխատությունները, քանի որ միջնադարում գիտելիքները ներհյուսված են իրար, իսկ Սեն Արևշատյանի աշխատությունները նաև ընդհանուր մշակութաբանական հիմնաշերտերն են վերհանում:

Նա առաջ է քաշել նաև նոր, համարձակ գիտական վարկածներ, որոնք նորագույն հետազոտությունների հիմք են դարձել և դեռ երկար ուղենշային դեր են կատարելու: Դրա վկայությունն են Դավիթ Անհաղթի մասին նոր ուսումնասիրությունները, ի հայտ եկող նոր բնագրերը:

Այս ամենը, իբրև կյանքի ուղի, անցած ճանապարհ, վկայում է իմաստասեր վարքի, գիտնականի տիպարի, միջնադարյան եզրաբանությամբ՝ ճշմարիտ մակացուի մասին:

Նա ապրեց այդպիսի ստեղծարար կյանքով, ուր ներդաշն էր ամեն ինչ, որ տանում է ներքին խաղաղության և խաղաղարարության:

Հազվագյուտ մարդ. նախանձելի վարք ու բարք:

Նա պատկանում էր այն բացառիկ մարդկանց թվին, որոնք նաև մթնոլորտ են ստեղծում և օրինակի ուժ ունեն: Նա անմնացորդ իրեն նվիրել է Մատենադարանին, գիտությանն ընդհանրապես, երբեք չմոռանալով, որ ամեն գիտության անկյունաքարը բարոյագիտությունն է՝ գործնական բարոյագիտությունը:

Նա նման էր իր ուսումնասիրությունների հեղինակներին: Նա հետևում էր Դավիթ Անհաղթի՝ Պլատոնից վերցրած փիլիսոփայության երկու սահմանումներին՝ փիլիսոփայությունը նմանվելն է կատարելատիպին՝ ըստ մարդկային կարողությունների և փիլիսոփայությունը խոկումն է մահու՝ խորհելն է մահվան մասին: Նա հայեցողաբար, փիլիսոփայորեն էր նայում արտաքին կյանքի բոլոր դրսևորումներին, ուշադիր էր իր ներքին կյանքի նկատմամբ, և այս երկու աշխարհները հավասարակշռված էին նրանում՝ միջնադարյան եզրաբանությամբ՝ նա ամբողջական էր ըստ ներքին և արտաքին մարդու, բարեխոհ էր, խաղաղարար, խնամակալ և արդարամիտ: Իր պատկառելի տարիքում չէր կորցրել ներքին զվարթությունը, հումորը:

Վերջին տարիներին աշխատում էր հատուկ ներշնչվածությամբ և ոգևորությամբ՝ լույս ընծայելով գիտական-թարգմանական ժողովածուներ, այդ թվում Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը», Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Հաճախապատում ճառերը», Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը», Անանիա Շիրակացու «Տիեզերաբանությունը» և այլն:

Սեն Արևշատյանն ապրել է երկար և իմաստավոր կյանքով, որն արդեն կենսագործվում է հավիտենության կշռույթների մեջ՝ իբրև լինելության ճանապարհ, ուր իրար են միանում անցյալն ու գալիքը, խաչասերվում են բյուրավոր կյանքերի ուղեծիրները՝ ճանապարհ հարթելով գալիք սերունդների համար: Երանի նրանց, որ ունեն այդ առաքելությունը: Նրանցից է

Սեն Արևշատյանը, և թող բոլորիս համար մխիթարություն լինի այն լուսավոր հետքը, որ նա թողել է իրենից հետո և այն մնայուն, կենդանի ավանդը, որ նա ներդրել է հայագիտության մեջ, և որը հաջորդ սերունդներին մղելու է ստեղծաբանության, շարունակականության և կենսասիրության…

Հրաչյա Թամրազյան
Մատենադարանի տնօրեն

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Հանդեսը լույս է տեսնում տարին երեք անգամ: Բոլոր հոդվածները անցնելու են գրախոսական քննություն համապատասխան մասնագետների կողմից: Տպագրված նյութերի հեղինակները կստանան PDF առանձնատիպեր:

Նյութերը կարող են ուղարկվել խմբագրությանը էլեկտրոնային եղանակով:

Հրատարակման ենթակա նյութերը չպետք է գերազանցեն 30 էջ (A4) 12pt տառաչափով, 1,5 տողամիջով և բոլոր կողմերից թողնված 2,5 սմ լուսանցներով: Նկարները և աղյուսակները պետք է զետեղված լինեն տեքստի մեջ: Անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով հոդվածների համար ամփոփումներ (ռեզյումե)՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Հայերեն և ռուսերեն հոդվածները պետք է ունենան անգլերեն ամփոփումներ:

Հանդեսը պատասխանատու չէ հրապարակման իրավունքների համար, ինչի համար պետք է հոգան հեղինակները: Հանդեսի խմբագրական խորհուրդը նաև չի կրում հոդվածում արտահայտված գաղափարների և մտքերի համար պատասխանատվություն:

Հոդվածները պետք է ներկայացնել նշելով. ՎԵՐՆԱԳԻՐ, հեղինակի անունը և ազգանունը, գիտական աստիճանը, լուսանկար, հիմնարկի անվանումը, էլ. փոստի հասցեն:

ՀՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿԸ

Հղումները պետք տեղադրվեն տեքստում, տողատակերի ձևով՝

Ազգանուն, տարի, էջ (էջեր) օրինակ՝ Վարդանյան Ա. Ռ., 2013, 219–230.

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկը պետք է զետեղված լինի տեքստի վերջում՝

ԳՐՔԵՐ

Խաչիկյան Լ. Ա., Աշխատություններ, – հ. Գ, Երևան, Նաիրի, 2008, 1206 էջ:

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Vardanyan A. R., A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740–750s, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 217 (2013), pp. 9–15.

Խմբագրության հասցեն՝
Երևան 0019, ՀՀ Մարշալ Բաղրամյան պող., 24/4,
Հեռ: +374 (0) 91511132
Էլ. փոստ: pavelchobanyan@gmail.com
www.haygithimnadram.am

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

The *Journal* appears three times a year. The manuscripts can be submitted at any time. All articles will be peer-reviewed by appropriate specialists in the fields. The authors will receive a PDF off-print of their articles after publication. The articles can be also submitted electronically to the Editorial board.
The length of the manuscripts should not exceed 30 pages (A4 format), but if the length of the manuscript exceeds the limit the authors should consult Editor-in-Chief on the early stage of publication. The text must be typed with 12pt, 1,5 spaced with 2,5 cm aligns left from all sides. Illustrations should be gathered in the text supplied with description, provenance and original size of the image. The articles written in Armenian and Russian should be supplied with an English summary.
The *Journal* is not responsible for copyrights of objects illustrated in the article. The scientific board of the *Journal* is not responsible for ideas expressed in the articles. It also preserves rights to deny the publication of the article.

Style
The article should be presented as follows: TITLE, the Name of the author supplied with a photo with a brief mention to the institution represented by the author placed beneath it. A resume of 1 to 3 pages in length should be placed at the end of the text.

References
The references should be gathered in the text in form of footnotes typed with 10 pt in form of:
Author, year, page(s) e.g. **Vardanyan A. R.**, 2010, 219–230.
All bibliographic data must be gathered as Bibliography at the end of the manuscript.

FOR BOOKS:

Vardanyan A. R., – The Coins as Evidence for the History of Armenia and Adharbayjan in the Tenth century AD, Tübingen, 2013.

FOR ARTICLES:
Vardanyan A. R., – A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740 – 750s, Journal of the Oriental Numismatic Society, London, vol. 217, 2013, pp. 9 – 15.
In collaborative works/books or presented at conferences/congresses:
Vardanyan A. R., Coins form the Alamut Period, in: P. Willey's, *Ismaili Castles in Iran and Syria*, London, 2005, pp. 288 – 307.
Vardanyan A. R., The accession of Hārūn ar-Rashīd to the throne and some aspects of ʻAbbāsid administration in Armīniya as reflected in sources, in *Proceedings* of the conference "Title", 24–29 September 2012, pp. 6 with ill. (St. Hermitage, St. Petersburg).

While citing the same work again a form: ibid., page(s) is preferable.

Publishing house address:
0019, Yerevan, RA, Marshal Bagramyan ave., 24/4
phone: +374 (091)511132
E-mail: pavelchobanyan@gmail.com
www.haygithimnadram.am

РУКОВОДСТВО ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал выходит три раза в год. Все статьи предварительно направляются на рецензию соответствующим специалистам. Авторы, чьи работы приняты к публикации, получают PDF версию своей работы. Материалы могут быть направлены в редакцию *Журнала* по электронной почте.

Подлежащие публикации материалы не должны превышать 30 страниц (А4 формат). Текстовая часть должна быть набрана размером шрифта 12pt и иметь поля со всех сторон в 2,5 см. Фотографии и графические изображения должны быть помещены внутри текста или в конце. Работы на английском, французском и немецком языках должны иметь резюме на армянском и русском языках от 1 до 3 страниц. Материалы представленные на армянском и русском языках должны иметь резюме на английском языке (до 3 страниц).

Журнал не несет ответственности за права на публикацию тех или иных материалов, представленных авторами.

Редакционная коллегия *Журнала* не несет ответственности за высказываемые в работах авторов идеи, положения и постулаты.

Работы должные быть оформлены следующим образом:

Заглавие, имя и фамилия автора, уч. степень, фотография (3x4), наименование организации и эл. почты автора.

ССЫЛКИ И БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

Ссылки должны быть подстрочными и оформлены следующим образом:

Фамилия, год, страница(ы), например: **Варданян А.**, 2013, 219-230.

Приложенный к статье библиографический список должен быть оформлен следующим образом:

ДЛЯ КНИГ

Пономарев А., Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII – XV вв., Москва, 2012.

ДЛЯ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛАХ И В СБОРНИКАХ

Акопян А., Евгений Александрович Пахомов (1880–1965), Эпиграфика Востока, вып. 30, Москва, 2013, стр. 310 – 321.

Варданян А., Некоторые аспекты аббасидской администрации в “Армении” в первые годы халифата Харун ар-Рашида (786 – 809 гг.), в: Сборник статей международной конференции, посвященной 125-летию со дня рождения академика Иосифа А. Орбели, Ереван, 13 - 16 сентября 2012, стр. 117 - 122.

При ссылке на уже упомянутую работу используется аббревиатура **ibid., page(s)**.

Адресс редакции
0019, Ереван РА, пр. Маршала Баграмяна 24/4
Тел.: +374 (091)511132
E-mail: pavelchobanyan@gmail.com
www.haygithimnadram.am